

3
2025

irodalomtörténet

i t

Deres Kornélia:
Tudomány
és színrevitel
a 19. században

Dobos István:
Kosztolányi nyelv-
és személyiség-
felfogásának
kérdéséhez

Szirák Péter:
Családtörténet-
mintázatok a
Termelési-regényben

irodalomtörténet

106. ÉVFOLYAM (CVI.) • 2025 • 3. SZÁM

Főszerkesztő: Kulcsár Szabó Ernő

Felelős szerkesztő: Eisemann György

Szerkesztőbizottság: Gintli Tibor, Stephan Krause (Lipcse), Margócsy István,
Guillaume Métayer (Párizs), Nicolas Pethes (Köln), Szilágyi Márton

Szerkesztők: Pataky Adrienn (pataky.adrienn@btk.elte.hu),

Reichert Gábor (reichert.gabor@btk.elte.hu)

Kritika: Bartal Mária (bartal.maria@btk.elte.hu)

www.irodalomtortenet.hu

Az ELTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének,
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának folyóirata.
Lapalapító: Magyar Tudományos Akadémia

SZERKESZTŐSÉG

Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület
telefon: (1) 4855-200/5113, 5366

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.

Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza.

Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Kulturális Alap,
az ELTE Folyóiratfejlesztési Alap, valamint a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány támogatásával.

Nemzeti
Kulturális
Alap

KIADÓHIVATAL

Ráció Kiadó

1072 Budapest, Akácfa utca 20.

telefon: (1) 321-8023

e-mail: racio@racio.hu, web: www.racio.hu

Felelős kiadó a Ráció Kiadói Kft. ügyvezetője

Tördelés: Arany Imre | Layout Factory

Nyomdai munkák: Érdi Rózsa Nyomda Kft.

ISSN 0324 4970

Ára számonként: 700 Ft • Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1.

Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, illetve a kiadóhivatalban.

Megvásárolható a jobb könyvesboltokban,
illetve a Ráció Kiadó szerkesztőségében.

TANULMÁNYOK**DERES KORNÉLIA**

A „villámdelej bűvereje”

Tudomány és színrevitel a 19. században

275

DOBOS ISTVÁN

Antropoétika

Kosztolányi nyelv- és személyiségfelfogásának kérdéséhez

299

PAPP ZOLTÁNAz egzisztencialista irodalom recepciója Magyarországon
az 1930-as és 1940-es években

333

SZIRÁK PÉTER

Oda(nem)tartozni

Családrégény-mintázatok a *Termelési-regény*ben

363

MŰHELY**KOVÁCS ADORJÁN**

A barokk didaktikus költemény és „a piros virág”

Petőfi Sándor episztolája Adorján Boldizsárhoz

383

KRITIKA**BARTAL MÁRIA**

Elsüllyedt kultúrák vonzásában

*Kedves Bátyuskám! Várkonyi Nándor és Weöres Sándor barátsága**levelezésük tükrében, bev., összeáll., jegyz., névmutató Kende Katalin*

393

A „villámdelej bűvereje”

Tudomány és színrevitel a 19. században*

The “Magical Power of Electromagnetism”

Science and Staging in the Nineteenth Century

DERES KORNÉLIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom-
és Kultúratudományi Intézet, Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék
egyetemi docens

deres.kornelia@btk.elte.hu

ORCID 0000-0002-5339-8855

* A tanulmány a Performing Popular Science in Central and Eastern Europe nevű kutatócsoport keretein belül készült. A tanulmány bővített, angol nyelvű verziója a Brepols Kiadó gondozásában jelenik majd meg. Külön köszönöm Karl Hallnak, hogy annak idején ráirányította a figyelmemet Hamar Leó villanydelejes zongoráira, mert jelen kutatás ebből a figyelmes gesztusból indult ki. Emellett nagyon köszönöm Szalisznyó Lilla, Bozsoki Petra, Rajnai Edit, Nele Wynants, Csaba György és Teller Katalin kollégáimnak a szakmai támogatást.

A B S Z T R A K T

A tanulmány a 19. századi tudományos gyakorlat és nyilvános előadások összefonódását vizsgálja, különös tekintettel a hazai kulturális emlékezetben szinte láthatatlanná vált Hamar Leó fizikus, feltaláló és előadó munkásságára. Az 1850-es és 1880-as évek között Hamar számos, széles nézői réteg számára hozzáférhető tudományos látványosságot rendezett Pest-Buda változatos helyszínein, mint amilyen a Nemzeti Színház, a Városháza, a Vigadó, vagy épp a Jégpálya. Elsősorban az elektromosság és elektromágnesesség látványos és piacosítható jelenségeire fókuszálva Hamar a korabeli tudománynépszerűsítés és tudáskörforgás kiemelt fontosságú kulturális szereplőjévé vált. A szórakoztató előadások, nyilvános kísérletek és iskolai demonstrációk eseményeinek vizsgálatán keresztül a tanulmány igyekszik rámutatni a tudomány és népszerű kultúra történeteinek összefonódására, valamint a dramaturgia szerepére a tudományos ismeretek nyilvános színrevitelében.

A B S T R A C T

This article examines the interrelation of nineteenth-century scientific practices and public performances, with particular emphasis on the oeuvre of physicist, inventor and performer Leó Hamar, a figure who has become almost invisible in the Hungarian cultural memory. Between the 1850s and the 1880s, Hamar staged a number of scientific spectacles. These took place in a variety of public venues in Pest-Buda, such as the National Theatre, the Town Hall, the Vigadó, or the Ice Rink, and were accessible to a wide range of audiences. Focusing primarily on the spectacular and marketable phenomena of electricity and electromagnetism, Hamar became a key cultural actor in the contemporary popularisation of science and the circulation of knowledge. Through an examination of popular performances, public experiments and school demonstrations put on by Hamar and others, the article seeks to highlight the extent to which (hi)stories of science and popular culture intertwine. It also focuses on the role of dramaturgy in the public staging of contemporary scientific knowledge.

Bevezetés

A mult napokban azt a csudát láttuk saját szemünkkel, hogy a nemzeti színpadra kitettek öt zongorát, egyik mellé leült egy virtuoz, s amint rátette a billentyűkre a kezét, egyszerre elkezdtek a többi négy billentyűi is alá s fel mozogni, ahogy ő a legelsőt ütötte, a többi is a szerint szólt, ha az ő keze alá s fel szaladgált, az üresen álló zongorák elefántcsontjai is szaladtak a szerint s játszották ugyanazt a nótát. Ezelőtt egynehány esztendővel az olyan embert, aki e boszorkányságot produkálja, tüstént az előadás után ott mindjárt az előcsarnokban megégették volna, most azonban nagy diadallal emlegetjük, hogy e találmány dicsősége egy fiatal hazánkfiát, Hamar Leót illeti, ki e csudát ugyanazon villanydelej alkalmazása által idézi elő, melly a távvidék szavait viszi egy percz alatt mérföldekre.¹

A fenti beszámolót Kakas Márton írói álnév alatt Jókai Mór publikálta 1858-ban a Vasárnapi Ujság hasábjain. A lejegyzés a pesti Nemzeti Színház augusztusi 16-i előadását összegzi, amely egy elektromágneses találmány nagyközönség előtti első bemutatkozását foglalta magába. A pesti és nemzetközi sajtó egyaránt kiemelt figyelemmel kísérte a tudományos látványosság útját, és mind a színházi premier előtt, mind a bemutató után számos cikk megjelent a találmány előtörténetéről, hasznosíthatóságáról, valamint a feltaláló személyéről.² A villanydelejes zongorák színrevitele ráadásul nem az utolsó esete volt annak, hogy a fizikusként, tanárként és feltalálóként ismert Hamar Leó (1829–1884) kreatív és látványos módon prezentálta a pestbudai közönség számára a természettudomány friss eredményeit. Jelen tanulmány egyik célja, hogy a hazai tudománytörténetben és kulturális emlékezetben szinte láthatatlanná vált Hamart a korabeli tudománynépszerűsítés és tudáskörforgás kiemelt fontosságú szereplőjeként újra láthatóvá tegye. Emellett Hamar szórakoztató tudományos demonstrációinak vizsgálatán keresztül világossá válhat a tudomány és népszerű kultúra történeteinek alapvető összefonódása, amely módszertani értelemben is fontos belátásokat hozhat, például a színrevitel és performativitás fogalmainak kultúra- és tudománytörténeti hasznosíthatóságával kapcsolatban.

Hamar Leó minden bizonnyal tisztában volt azzal, hogy a látványosság, a meglepő színrevitel és a jól felépített dramaturgia hozzájárulhat ahhoz, hogy bizonyos tudományos eredmények és innovációk ne pusztán a szakértői közeg, hanem nagyobb

¹ Vasárnapi Ujság 1858. 08. 22.

² Budapesti Hírlap 1858. 06. 13., Hölgyfutár 1858. 06. 15., Wiener Stadt- und Vorstadt-Zeitung 1858. 06. 17., Pesti Napló 1858. 06. 18., Vasárnapi Ujság 1858. 06. 20., Berliner Musikzeitung 1858. 07. 07., Pesti Napló 1858. 08. 11. és 1858. 08. 13., Budapesti Hírlap 1858. 08. 15., Wiener Theater-Zeitung 1858. 08. 20., Le Courrier de la Rochelle 1858. 08. 25., Journal de Toulouse 1858. 08. 25., Temesvarer Zeitung 1858. 08. 25., Preßburger Zeitung 1858. 08. 25., Le Charivari 1858. 08. 26., Pesth-Ofner Localblatt und Landbote 1858. 08. 28., Gazzetta della provincia di Pavia 1858. 11. 13.

tömegek számára is megismerhetővé, átélhetővé és elérhetővé váljanak. Az általa bemutatott találmányok között találunk többek között galvánelemeket és elemtelepeket, gőzgépeket, elektromos világítást, elektromágneses vasúti féket, többnyelvű távirógépet és elektromágneses zongorákat. Hamar feltalálóként, mérnökként, fizikusként és tanárként egyaránt hasznosította kreativitását és rendezői-előadói készségeit, hogy olyan eseményeket szervezzen és hozzon létre, amelyek a tudományos eredményeket a látványosság tapasztalatával ötvözték. Ezek az események ráadásul a legtöbb esetben különböző egyéb résztvevők – tudósok, mérnökök, gépészek, művészek, vállalkozók, diákok – közös munkájának eredményeként születtek meg, ami pedig rámutat a láthatatlan munka tudomány- és kultúrtörténeti relevanciájára.

A Nemzeti Színház mint tudománynépszerűsítő helyszín külön figyelmet is érdemel. Az intézmény 1837-es megnyitása után a fő programpontként kijelölt magyar nyelvű drámák és drámafordítások mellett folyamatosan jelen voltak más, népszerű szórakozási formák az akrobatikától a bűvészmutatványokig. Ugyanakkor a tudományos demonstrációk jobbra kiszorultak ebből a körből, s megmaradtak az oktatási intézményekben és a tudós társaságok számára fenntartott helyszíneken. 1838 és 1858 között a Nemzetiben olyan nem dráma-alapú, szórakoztató előadásokat lehetett látni, mint Motty erőművész-attrakciói, Bono akrobatamutatványai, Döbler, Telepi és Bawinger *laterna magica*-bemutatói, valamint Rhigas és Abdallah, Philippe, Bosco és Galochet bűvészmutatványai és vizuális illúziói.³ Fontos ugyanitt megjegyezni, hogy a különféle vizuális csodák és trükkök színrevitele a legtöbb esetben szintén valamilyen technológiai innováció vagy természettudományi tudás eredményeképpen jött létre.⁴ Ezt az előadók gyakran reklámstratégiaként is kihasználták, például a magukra ragasztott „bűvészprofesszor” címke alkalmazásával.⁵ Habár ezek a szórakoztató előadók rendelkeztek kurrens tudományos és technológiai ismeretekkel, és gyakran különféle szabadalmak is a nevükhöz fűződtek, az kifejezetten ritkának mondható, hogy a korabeli intézményes tudomány területéről érkeztek volna. S éppen ezért nevezhető egyedülállónak a Nemzeti Színház 19. századi történetében Fetter János fentebb már megidézett 1858-as hangversenye, amely az esemény színlapja szerint „villanyosság által öszhangzó öt zongorára” készült, méghozzá „Hamar Leo úrnak [...] találmánya szerint”.⁶ Az előadás tehát rendhagyó módon a tudománynépszerűsítés és szórakoztató tudomány műfajait képviselte a színház programjában, amikor látványos zenei koncert keretében mutatott be egy új elektromágneses találmányt.

³ A Nemzeti Színház teljes műsora időrendben 1837. augusztus 22-től 1941. június 22-ig, összeáll. HAJDU Algernon László, Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet, Budapest, 1944, https://mandadb.hu/tetel/586551/A_Nemzeti_Szinhaz_musora_1837_VIII_22tol_1941_VI_21ig (Hozzáférés: 2025. július 16.)

⁴ Vö. Sofie LACHAPPELLE, *Conjuring Science. A History of Scientific Entertainment and Stage Magic in Modern France*, Palgrave Macmillan, New York, 2015; Katharina REIN, *Techniques of illusion: a cultural and media history of stage magic in the late nineteenth century*, Routledge, Abingdon – New York, 2023.

⁵ Erről részletesen lásd: DERES Kornélia, *Átváltozó képek és utazó technológiák. Döbler, Telepi és Róth előadásai a 19. században*, Irodalomtörténet 2024/1., 3–23.

⁶ Fetter János zongorahangversenyének színlapja, Nemzeti Színház 1858. augusztus 16. Lelőhely: OSZK Színház-történeti Tár, SZT SZL NSZ K1857-58 1858.08.16.

A fenti példa ráirányítja a figyelmet arra is, hogy a tudományos demonstrációk helyszíneinek vizsgálatakor a tudomány privilegizált terei (egyetemek, laboratóriumok, konferenciák) mellett érdemes figyelmet fordítani a populáris kultúra szegmenseire is. Ennek okán jelen tanulmány a Johan Östling és David Larsson Heidenblad tudástörténészek által szorgalmazott tudásaréna (knowledge arena) fogalmából indul ki, olyan helyeket értve ez alatt, amelyek kijelölik a tudás áramlásának történeti lehetőségeit és határait.⁷ A tudásaréna „egy tudásaktor és egy közönség találkozáshelyeként vagy helyszíneként” működik, amelynek „létrejöttét és fennmaradását az keretezi, hogy bizonyos csoportok bizonyos típusú tudás cseréjének és átadásának a helyeként érzékelik”.⁸ Hamar esetében a tudásarénák nemcsak a bevett tudományos és oktatási közösségek intézményeit foglalták magukban, hanem a szórakoztató kultúra és a nyilvános, közösségi összejövetelek helyszíneit is. Mindez azért is lényeges, mert így a tudományos eredmények tapasztalata nemcsak a képzett tudósok, hanem a laikus nézők számára is hozzáférhetővé vált, ami hozzájárult az elektromossággal és elektromágnesességgel kapcsolatos ismeretek társadalmi terjesztéséhez.

Szorosan összefügg mindezzel, hogy Hamar Leó tudományos munkásságának jelentős része kevésbé elméleti szövegeken és akadémiai pozíciókon, mint inkább nyilvános kísérleteken és szórakoztató demonstrációkon alapult. Ennek megfelelően, Hamar tudományos életművét a 19. századi előadáskultúra kontextusában érdemes elemezni, ahol a tudomány, a piac és a látványosság kategóriái az élő előadások tapasztalatában találkoztak és alakították a nézői elvárásokat.⁹ Ennek elméleti keretezéséhez Richard Schechner előadás-fogalmából indulok ki, amely a résztvevők közötti különféle cserefolyamatokra és interakciós formákra fókuszálva arra hívja fel a figyelmet, hogy az élő előadások jelentős szerepet játszanak az identitás- és testformálásban, történetmesélésben, valamint különféle időszetekek találkoztatásában.¹⁰ Ennek megfelelően, érdemes elgondolkodni azon, hogy az elektromossággal és elektromágnesességgel kapcsolatos tudás miként vált elő- és átadhatóvá, kik vehettek részt ezekben az eseményekben mint előadó és közönség, illetve milyen társadalmi, történelmi, gazdasági és esztétikai korlátok és interpretációk kísérték ezeket az előadásokat.¹¹ Az előadás fogalma ráadásul az események materiális vonatkozásaira is felhívja a figyelmet, különösen a testi, energetikai és érzelmi cselekvések és

⁷ Johan ÖSTLING és David Larsson HEIDENBLAD, *The History of Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge, 2023, 19–20. A külön nem jelölt helyeken az idegen nyelvű szövegrészek fordítása tőlem: D. K.

⁸ Uo., 20.

⁹ Ennek keretezéséhez lásd: Richard Daniel ALTICK, *The Shows of London. A Panoramic History of Exhibitions, 1600–1862*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA – London, 1978; *Science in the Marketplace. Nineteenth-Century Sites and Experiences*, szerk. Aileen FYFE és Bernard LIGHTMAN, The University of Chicago Press, Chicago – London, 2007; Iwan Rhys MORUS, *Illuminating Illusions, or the Victorian Art of Seeing Things*, *Early Popular Visual Culture* 2012/1., 37–50.

¹⁰ Richard SCHECHNER, *Performance Studies. An Introduction*, harmadik kiadás, Routledge, London – New York, 2013, 28.

¹¹ Vö. Martin WILLIS, *Introduction. Imaginative Mobilities = Staging Science. Scientific Performances on Street, Stage and Screen*, szerk. Uő., Palgrave Macmillan, London 2016, 2.

reakciók jelentőségére, amelyek további változásokat és cselekvéseket hívnak életre.¹² Nem véletlen, hogy a tudomány történeti és kortárs performatív stratégiái számot vetnek azzal, hogy a testek együttes jelenlétében rejlő potenciális energia az episztemikus változások létfontosságú összetevője lehet.¹³ A 19. századi elektromossággal és elektromágnesességgel kapcsolatos tudományos bemutatók például tudatosan alkalmazták a látványos színrevitelek performatív lehetőségeit többek között nyilvános kísérletek, illusztrált ismeretterjesztő előadások és szórakoztató, meghökkentő rendezvények formájában. Ezek a műfajok lehetővé tették azt, hogy az esztétikai kifinomultság és az új ismeretek átadása egyaránt formálják a tudomány befogadásának tapasztalatát.

Az alábbiakban a Hamar Leóhoz kötődő 1850-es és 1880-as évek közötti tudománynépszerűsítő előadások és változatos tudásarénák típusait fogom vizsgálni. A nyilvános előadásokat az esztétika (műfajok és színpadra állítások) és a befogadás (helyszínek és közönség) szempontjain keresztül igyekszem elemezni. A kutatásban alapvető segítségemre volt az Arcanum és az ANNO adatbázisa és az ott fellelhető, korabeli digitalizált újságok, illetve az Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tárában, a Budapest Fővárosi Levéltárban, valamint az Eötvös József Gimnáziumban található levéltári anyagok.

Tudományos munka, tudós-karakterek, együttműködés

Az 1820-as és 1830-as évek során a magyar nyelvű folyóiratokban és tudományos fórumokon egyre több cikk jelent meg az elektromosságról¹⁴ és az elektromágnesességről¹⁵ jelenségeiről és magyarázatairól, de már az 1810-es évek végén is találunk néhány példát a nyilvánosan elérhető ismeretterjesztő írásokra.¹⁶ A terület értelmezését ekkor jobbra azok az instrumentalista megközelítések uralták, amelyek az elméleti szempontok helyett a praktikumok, vagyis például elektromos elemek és más ha-

¹² Erika FISCHER-LICHTE, *A performativitás esztétikája*, ford. KISS Gabriella, Balassi, Budapest, 2009.

¹³ VÖ. DERES Kornélia, *Technológiai és tudományos előadások a 19. században: performativitás, színrevitel és a tudás körforgása*, Apertúra 2025. tél. <https://www.apertura.hu/2025/tel/deres-technologiai-es-tudomanyos-eloadasok-a-19-szazadban-performativitas-szinrevitel-es-a-tudas-korforgasa/> (Hozzáférés: 2025. július 16.)

¹⁴ BITNICS S.-P., Az Égiháborukról, Tudományos Gyűjtemény 1820/12., 3–31; n. n., Mennykő-térítő szalmából, Hasznos Mulatságok 1821/5., 238–241; KUNOSS Endre, A Villanyról, Tudományos Gyűjtemény 1831/7., 44–66; n. n., *Electricitas = Közhasznú esmeretek tára a' Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva*, 4. kötet, Wigand, Pest, 270–271; n. n., A villany, Garasos Tár 1834/7., 50–51; n. n., A villany elmélete (theoriája), Garasos Tár 1834/8., 62–63; n. n., A villanyerőnek, a föld eredetére és lépcsőnkénti kiképződésére, ugyanakkor lakóira is befolyásai, Athenaeum 1837/3., 17–19.

¹⁵ n. n., *Electromagnetismus = Közhasznú esmeretek tára a' Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva*, 4. kötet, Wigand, Pest, 271; n. n., Mesterséges mágnes, Honművész 1833. 04. 28; n. n., Mágnes elektromossága, Honművész 1833. 09. 05.; TARCZY, Lajos, A természettani észtanról = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei: 1838–1840, 5. kötet, Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1842, 391–403.

¹⁶ 1817-ben Tomcsányi Ádám egyetemi professzor két írást is jegyzett a villámhárítókrol. TOMCSÁNYI Ádám, A Mennykő-Hárítókrol, Tudományos Gyűjtemény 1817/5., 19–34.; és Uő., A Menykö-hárítókrol különösen, Tudományos Gyűjtemény 1817/6., 27–33.

sonló eszközök gyártását helyezték előtérbe. 1828-ban Jedlik Ányos nevéhez fűződött a világ elsőnek gondolt – ugyanakkor szabadalom nélküli és a nagy nyilvánosság elé nem tárt – elektromágneses motorjának feltalálása. Jedlik munkásságát a bencés szerzetesrendhez kötődő tudományos hagyományok és tudáskörforgás segítette, így nem véletlen, hogy jól ismerte Ørsted, Ampère, Schweiger és Faraday elektromossággal kapcsolatos kísérleteit és azok eredményeit.¹⁷ Jedlik a korabeli tudományos élet jelentős alakjává vált, s különböző elektromágneses eszközök és szerkezetek, például galvánelemek, dinamók és korai generátorok feltalálása és fejlesztése is hozzá kötődött. A műszaki újítások mellett számos tudományos publikációt jegyzett többek között az elektromosság, elektromágnesesség, optika, termodinamika, hidrológia témakörében. Ráadásul a Magyar Tudományos Akadémia és a Királyi Magyar Természettudományi Társulat tagjaként és egyetemi oktatóként szorgalmazta a magyar nyelv és terminológia alkalmazását a tudományos oktatói és kutatói gyakorlatban.

Hamar Leóra is nagy hatást gyakorolt Jedlik, habár nem elsősorban elméleti munkássága és publikációi révén, hanem közvetlen mentorként. 1845-től Hamar a Pesti Királyi Egyetem hallgatója és Jedlik tanítványa volt,¹⁸ s az egyetemi laboratóriumban kezdődő együttműködésük fontos állomásaként 1853 májusában Pesti Társaság néven alkalmazott tudományos vállalkozást hoztak létre. A társaság tagjai között találjuk Jedlik és Hamar mellett Csapó Gusztáv egykori katonatisztet is. A vállalkozás célja különféle elektromos és elektromágneses műszerek gyártása és forgalmazása volt, amelyet 1854 végén külön szerződésben is rögzítettek.¹⁹ Társulásuk hivatalossá tételét a közelgő párizsi világkiállítás indokolhatta, s különösen a III. Napóleon által 1852-ben kezdeményezett, ötvenezer frankkal járó Volta-díj, amelyet az elektromosságot alkalmazó legjobb tudományos felfedezésért ítéltek oda.²⁰ Az alkalmazott tudomány címszava alatt a Pesti Társaság elsősorban módosított Bunsen-elemek fejlesztésével és gyártásával foglalkozott.

Ennek hátteréhez fontos adalék, hogy miután Alessandro Volta olasz fizikus és kémikus 1800-ban bemutatta az első galvánelemet, számos feltaláló próbálkozott olyan elemek és elemcellák fejlesztésével, amelyek kellően stabil és nagy mennyiségű elektromos áram előállítására képesek.²¹ William Robert Grove walesi fizikus 1839-ben állt elő egy új elemtípussal, amely „a távirógép-kezelők, a galvanizálással

¹⁷ *A pannonhalmi szent Benedek rend története VI.*, szerk. SÖRÖS Pongrácz, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1916, 835–842; RADNAI Gyula, *Jedlik Ányos*, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 1996.

¹⁸ FERENCZY Viktor, *Jedlik Ányos élete és alkotásai*, 1. rész = *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend győri katolikus Czuczor Gergely Gimnáziumának értesítője az 1935–36. iskolai évről*, szerk. VIRÁGH Teofil, Győregyházmegyei Alap Nyomda, Győr, 1936, 47.

¹⁹ A szerződést Jedlik Ányos, Hamar Leó és Csapó Gusztáv 1854. november 23-án írták alá. A dokumentumokat Ferenczy Viktor adta közre. FERENCZY, *Jedlik Ányos élete és alkotásai*, 2. rész = *A Pannonhalmi Szent Benedek-rend győri katolikus Czuczor Gergely Gimnáziumának értesítője az 1936–37. évről*, szerk. VIRÁGH Teofil, Győregyházmegyei Alap Nyomda, Győr, 1937, 47.

²⁰ GÁL Vilmos, *Világkiállító magyar fizikusok*, Fizikai szemle 2010/1., 19 (17–25).

²¹ William B. JENSEN, *Classic Voltaic Cells*, Oesper Museum Booklets on the History of Chemical Apparatus No. 8, University of Cincinnati, Cincinnati, 2015, 4–5.

és kísérleti elektrokémiával foglalkozó szakemberek kedvencévé vált”.²² Mivel azonban a Grove-elem költséges anyagokból készült és működése közben kellemetlen gázok szabadultak fel, további fejlesztésekre volt szükség.²³ 1841-ben Robert Wilhelm Bunsen német kémikus nevéhez fűződött az úgynevezett szénelem feltalálása, amelynek előállítása sokkal olcsóbb volt, ám a használat során termelődő gázok problémáját ez sem tudta megoldani.²⁴ Az ötvenes évek első felében Jedlik, Hamar és Csapó társulása a Bunsen-elemet elektromos, vagyis salétromsavba, majd vízbe mártott papírranyaggal igyekeztek tökéletesíteni, amely megszüntette a kellemetlen gázokat.²⁵

1854-ben a magyar nyelvű lapok lelkesen számoltak be a társaság azon céljáról, hogy a franciaországi világkiállításon is bemutassák találmányukat, az új típusú galvánelemet:

Örvendetesen lepett meg bennünket az arról szerzett tudomás, mikép a párisi világműkiállításon a magyar gyakorlati tudomány sem marad képviseletlenül, sőt remélnünk szabad, mikép az e térről keletkezett küldemény mind az illető kiállítóknak, mind a magyar névnek díszéül szolgál. Több éves ernyedetlen buvárlatok és lankadatlanul tett kísérletek szép gyümölcse azon küldemény, melyről szólunk, s mely az itteni kereskedelmi kamra útján már bejelentve is lőn. [...] az eddig legjobbakkal ismert ilyenmű készülékek felett nevezetes előnyökkel bír s így a gyakorlati physika kitűnő előhaladottságának képviselőjéül szolgál, oly annyira, hogy gyakorlati alkalmazásában is közhasznuságot ígér. Szolgál az villámfénynyeli világításra, villámdelejes gépek hajtására és táviratozásra.²⁶

A Pesti Társasággal kapcsolatos történeti elbeszélések az új típusú elem feltalálását és gyártását jellemzően Jedlik Ányos munkásságának kizárólagos részeként láttatták.²⁷ Kevesebb figyelmet fordítottak ezek a kutatások arra, hogy miként határozta meg a társaság munkáját az együttműködés és munkamegosztás. Pedig ahogyan Iwan Rhys Morus tudománytörténész is kiemelte a 19. századi elektromosság kultúrájáról szóló könyvében, „az elektromos áramforrás megbízhatóvá tétele időigényes és intenzív folyamat volt”, amelyet egyedül egyszerűen nem lehetett elvégezni.²⁸ A Pesti Társaság elemfejlesztési együttműködése 1853-ban kezdődött, s a dokumentumok alapján Hamar júniusban már agyagkereteket készített az elemcellák számára, majd szeptemberben Parragh Zsigmond gépész megbízási díj ellenében

²² Uo., 11–12.

²³ Uo., 11.

²⁴ Uo., 12–13.

²⁵ HOLÉNDÁ Barnabás, *Jedlik Ányos*, Pannonhalmi Szemle 1928/2., 102–103.

²⁶ Pesti Napló 1854. 11. 30.

²⁷ GÁL, I. m.; FERENCZY Viktor, *Jedlik Ányos István élete és alkotásai. 1800–1895. I–IV.*, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, Győr, 1936–1939.

²⁸ Iwan Rhys MORUS, *Frankenstein's Children. Electricity, Exhibition, and Experiment in Early Nineteenth-Century London*, Princeton University Press, Princeton, 1998, 8.

legyártotta az első elemeket, és 1854 márciusában összeállította az első, tíz cellából álló kisebb elemtelepet is.²⁹

A Pesti Társaság 1855-ben külön dokumentumban határozta meg a pontos munkamegosztást a Bunsen-elemek fejlesztésében, beleértve a különböző egyéni tudományos, mérnöki és gépészeti innovációkat és feladatokat. Ennek alapján Jedlik a szénlemezek feltalálásáért, az elektromos papír alkalmazásáért és a kellemetlen gázok eltávolításáért felelt, Hamart pedig a rámak megalkotásáért és az elemek elasztikus gumicsövekkel való összekötéséért illette meg elismerés.³⁰ Bár Jedlik életrajzában később többen Jedlik-elemként emlegették az új találmányt,³¹ a kortárs vásárlók általában a „Jedlik- és Hamar-féle elektromos elemek” iránt érdeklődtek.³²

A Társaság harmadik tagjaként Csapó Gusztáv főként menedzseri feladatokat látott el, és így ő felelt 1855-ben az elkészült új elemtelepek párizsi világkiállításra való szállításáért is. Csapó 1855 májusában hagyta el Pest-Budát, majd Bécsben már szabadalmaztatta is a találmányt.³³ Hamarosan elérte Párizst, ahol június elején azzal kellett szembesülnie, hogy a szállítás során az elemek nagy része súlyosan megsérült, sőt, tönkrement.³⁴ Mint kiderült, a nagy elemtelep legtöbb része olyan mértékben károsodott, hogy nem lehetett kiállítani a franciaországi eseményen. Azonban Csapó a kisebb elemtelepet sikeresen prezentálta a világkiállításon, s ezért a találmány bronzérmét nyert.³⁵ A német nyelvű természettudósok és orvosok számára rendezett 1856-os bécsi kongresszuson, *Modification der Grove'schen und Bunsen'schen Batterie* című előadásában Jedlik azt állította, hogy az általuk készített galvánelemek közül harminc olyan fényerősséget volt képes biztosítani, mint három-ezeröttszáz sztearingyertya.³⁶ A később Franciaországban „pile hongroise” (vagyis magyar elem)³⁷ néven ismertté vált papíralapú elemtelepek nagyfeszültségű árambiztosító képessége volt az oka annak, hogy a társaság úgy vélte, elemeik sikeresen felvehetik a versenyt a Franciaországban és Angliában távirókhoz használt Daniell- és Grove-elemekkel. Ezért Csapó – a tönkrement eszközök és remények ellenére – Párizsban maradt, ahol a kisebb elemcellát sikeresen értékesítette, még hozzá az elismert francia optikusnak, Jules Duboscq-nak. Ezután helyben elkezdett újabb elemtelepeket gyártani a tönkrementek pótlására. A találmány végül mérsékelt

²⁹ FERENCZY, I. m., 48–49.

³⁰ A pannonthalmi szent Benedek rend története VI., 840.

³¹ Uo., 839.

³² Krizosztom Kruesz levele Jedlik Ányoshoz, 1855. november 6. *Jedlik Ányos levelezéséből*, szerk. Székács István, Jedlik Ányos Társaság, Budapest, 2015, 73.

³³ FERENCZY, *Jedlik Ányos élete és alkotásai*, 2. rész, 51–52.

³⁴ Idézi Uo., 54.

³⁵ Uo., 36.

³⁶ Uo., 36. A sztearingyertya a korai 19. század innovációja, amelynek fontos szerepe volt a közösségi világítás rendszereiben. A találmányt a francia kémikusok, Michel Eugène Chevreul és Joseph Louis Gay-Lussac nevéhez kapcsolják. Ezek a gyertyák növényi olajból vagy állati eredetű zsírból készültek, így lassabban égtek, mint más gyertyatípusok.

³⁷ KÁTAI GÁBOR, *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története 1850/51-1866 = A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye*, 5. kötet, szerk. Uő., Trattner, Pest, 1868, LXXIV.

gazdasági sikert aratott, mivel a papíryanag túl kényesnek bizonyult a gyakorlati hasznosításához.

A világkiállítás idején azonban komoly nézeteltérés alakult ki Hamar Leó és a társaság többi tagja között. Bár a konfliktus pontos okáról nincs tudomásunk, a körülmények ismeretében valószínűsíthető, hogy részben Csapónak az elemek szállításában azonosítható felelőssége, részben pedig szabadalmi problémák állhattak a háttérben. Ennek következtében Hamar 1855 nyarán kilépett a Pesti Társaságból, majd Párizsba költözött, hogy saját vállalkozást indítson.³⁸ Több levél tanúsága szerint Csapó ezután tudatosan törekedett arra, hogy különböző országokban, például Franciaországban, Angliában és Belgiumban minél hamarabb olyan módon szabadalmaztassa az elemet, hogy Hamart teljesen kizárja a szabadalmi jogok gyakorlásából.³⁹

A fenti konfliktus körülményeit természetesen alapvetően befolyásolta a Jedlik és Hamar közötti hierarchia, valamint a tudós karakterre⁴⁰ vonatkozó felfogásukban mutatkozó eltérés. Jedlik tökéletesen teljesítette a korszak európai „úriember tudósától” és feltalálójától elvárt gyakorlatokat, ideértve az akadémiai szférában betöltött vezető pozíciókat (akadémiai tagságok, dékáni pozíció, egyetemi oktatói gyakorlat), a különféle nemzetközi kongresszusokon és konferenciákon az aktív részvételt és előadásokat, valamint elméleti szövegek nagy mennyiségű publikálását. Ehhez képest Hamar inkább az alkalmazott tudomány embere volt, aki vállalkozóként, feltalálóként és mérnökként sorra hozta létre az új találmányokat, valamint a nyilvános tudományos–technikai bemutatókat. Ez a különbség hatást gyakorolt munkásságuk történeti feldolgozottságára is: míg Jedlik életműve tekintélyes biográfiák anyagául szolgált, Hamar neve jobbra csupán rövidebb technikatörténeti írásokban bukkant fel.⁴¹ Ráadásul Hamar életével és munkásságával kapcsolatban a közvetlen levéltári források is meglehetősen ritkák. Ugyanakkor a közvetett források, így különféle színlapok, folyóirat- és újságcikkek, valamint egyéb történelmi beszámolók világos képet festenek arról, hogy Hamar Leó miként formálta a közvélemény elektromossággal kapcsolatos ismereteit és tapasztalatát.

³⁸ GÁL, I. m., 19.

³⁹ Lásd: „Angliában battriánkra Grof Armand neve alatt vétetett a privilégium, ki azt minden megszorítás nélkül nekünk engedte által. Belgiumban Richard az én nevemre vétette. Itten Martius 15-dikéig szintén folymadni és fizetni kell privilégiumunkért. Gondolom itten is vagy főtiszt. Ur nevére vagy az én nevemre fogom venni a privilégiumot, hogy ez által Hamarnak minden utja el legyen zárva nekünk bár mi módon alkatlanlankodhatni. Tudakolodni fogok, Hamar mely társulatba vétetett fel. Azt tartom előzőleg, hogy a gazdasági s ipari egylet tagjául neveztetett, a hol bárki könnyen tagul választathatja magát 20 frank évenkénti fizetésért, mint nálunk.” idézi FERENCZY, *Jedlik Anyos élete és alkotásai*, 60.

⁴⁰ Gadi Algazi a tudományos státuszt és identitást vizsgálva a tudós karakter három történeti fogalmát különbözteti meg: a karaktert mint megalkotott képet, a karaktert mint amit különféle eszmék hoznak létre és szabályoznak, és a karaktert mint egy kodifikált társadalmi szerep kulturális sablonját. Jelen írásban a harmadik fogalmat találok jól hasznosíthatónak. Gadi ALGAZI, *Exemplum and Wundertier. Three Concepts of the Scholarly Persona*, BMGN: Low Countries Historical Review 2016/4., 8–32.

⁴¹ ÚJHÁZY Géza, *Epizódok az elektrotechnika magyarországi történetéből*, Elektrotechnika 1990/8, 311–13; FEJÉR László, *A robbantásos árvízi jégtörés kezdetei hazánkban*, Hidrológiai Közlöny 2022/1, 65–67.

A Pesti Társasággal való szakítás után Hamar 1858 nyarán jelent meg újra a pest-budai nyilvánosság diskurzusában, illetve a város színpadain új találmányával, az elektromágneses zongorával. Bár keveset tudunk arról, hogy milyen események, tudásaktorok és tudományos tapasztalatok alakították Hamar párizsi éveit, valószínűleg folytatta az elektromágnesességgel és elektromossággal kapcsolatos különféle kísérleteket, például a távírógépekkel. Ezenfelül Párizs ideális helyszín volt a szórakoztató kultúra (például a bűvészek és illuzionisták vásárokon és színházakban tartott bemutatói) és a tudomány (ideértve a szórakoztató fizikát, a nyilvános kísérleteket és a vizuális technológia bemutatóit) összefüggéseinek feltárására is. Hamar jó eséllyel szemtanúja lehetett annak, hogy a magukat kísérleti fizikusnak és professzornak mondó előadók, illetve képzett tudósok egyaránt részt vettek a tömegeket vonzó párizsi tudományos látványosságok és népszerű demonstrációk előkészítésében, megrendezésében és színrevitelében, amint azt Lachapelle részletesen tárgyalta.⁴² Nagy a valószínűsége annak, hogy Hamar Párizsban kezdte megérteni a nyilvános és szórakoztató tudományos bemutatók jelentőségét és azok változatos formáit, hiszen az ezt követő pest-budai éveit már a nyilvános kísérletek, tömegeknek szánt előadások és sikeres látványosságok jellemezték.

*Elektromos és elektromágneses látványosságok Pesten*⁴³

A különböző tudományos cikkek és kisebb kísérletek ellenére az elektromágnesesség és elektromosság iránti közérdeklődés a magyar nyelvű nyilvánosságban csupán az 1850-es években érte el (első) csúcspontját. Ebben a forradalom utáni korszakban Pest-Buda különböző helyszínein számos ismeretterjesztő előadást és tudományos demonstrációt lehetett látni. Ezek az események, amelyek vegyítették a vállalkozási logika, a tudományos innováció és a szórakoztatás elemeit, a helyszíntől és a kulturális kontextustól függően változó formátumúak voltak, ami természetesen a dramaturgiai és az esztétikai összetevőket is befolyásolta. Az mindenesetre elmondható, hogy az elektromossággal kapcsolatos előadások specialitása az volt, hogy a szem számára láthatatlan anyagot láthatóvá, megtapasztalhatóvá és kulturálisan elfogadhatóvá tegye.

A 18. századtól kezdve Európában komoly hagyománya volt az elektromosság laikus közönség előtti bemutatóinak. Már az 1740-es évek során megfigyelhető, hogy az elektrosztatikus jelenségek – általában leideni palack⁴⁴ segítségével történő – demonstrációi teljes értékű színházi eseményekként épültek fel. Ezen előadások során az emberi test felületét egy olyan színpadként használták, amelyen láthatóvá

⁴² LACHAPELLE, I. m., 12–17.

⁴³ Az alfejezet rövidebb összefoglalása az alábbi helyen olvasható: DERES Kornélia, *Láthatóvá tenni a láthatatlant: színház és tudományos látványosság a 19. században* = *Eötvözet SZITU* 2024, szerk. DOMA Petra – JÁSZAY Tamás, ELTE Eötvös Collegium, Budapest [megjelenés előtt]

⁴⁴ A leideni palack egy olyan fémréteggel bevont üvegedény volt, amelynek segítségével statikus elektromosságot lehetett tárolni és kiengedni. „Ha valaki mindkét kezével megérintette az edény belső és külső bevonatát, azonnali elektromos kisülést lehetett kiváltani a testén keresztül.”, Paola BERTUCCI, *Sparks in the dark: the attraction of electricity in the eighteenth century*, Endeavour 2007/3., 88.

válhattak az áramütések és a szikrák. Paola Bertucci tudománytörténész hívja fel a figyelmet arra, hogy az elektromos előadások az 1700-as években nagy sikert arattak, különösen azért, mert az érzékszerveket stimulálták: „Az elektromos tűz felfedte magát a szemnek, a fülnek, sőt még az orrnak is: fakó fényét pattogó zaj kísérte, és jellegzetes kénese szagot hagyott maga után”.⁴⁵ Egy emlékezetes elektromos demonstráció tehát több érzékszervre egyszerre ható, immerzív és interaktív eseményként jött létre. Ennek elérése érdekében a szalonokban és nyilvános helyszíneken fellépő, utazó előadók gyakran bevonták a közönséget is a kísérletekbe, akik így résztvevőivé váltak a láthatatlan anyag láthatóvá alakításának.⁴⁶ Ezen események részvételiséghez és látványosságához kötődő aspektusai Ciara Murphy színháztörténész érvelése szerint szorosan összefüggenek azzal, hogy „a 18. század végének iparosodó és nemzetközi versenyre épülő korszakában a »hasznos tudás« alatt praktikus, materiális és performatív tudást értettek”.⁴⁷

A 19. században az elektrosztatika és a leideni palack iránti kíváncsiságot az elektromos világítás, illetve az elektromágneses elemek és egyéb eszközök új lehetőségeivel kapcsolatos lelkesedés váltotta fel. A már említett Volta-elem 1800-as feltalálása, valamint a dán Ørstednek az elektromosság és a mágnesesség kapcsolatára vonatkozó megállapításai az 1820-as években új korszakot hoztak a nyilvános elektromos bemutatók számára.⁴⁸ Mindazonáltal az új tudományos eredmények bemutatóinak gyakorlati és performatív aspektusai továbbra is alapvető jellemzők maradtak ezekben az előadásokban. Ahogyan Morus az elektromosság viktoriánus demonstrátoraival és feltalálóival kapcsolatban megjegyzi, fontos volt, hogy az elektromosságot „látható és kézzelfogható termékek” alakítsák a társadalom számára, így navigálva a jelenség kulturális értelmezését és társadalmi asszimilációját.⁴⁹ Ebbe a folyamatba illeszkedett a Pesti Társaság tevékenysége is, amikor hasznos és gazdaságos terméként hirdették új típusú galvánelemüket.

Kelet- és Közép-Európában a tudománnyal – és így az elektromossággal – kapcsolatos kulturális értelmezési irányokat ezen túl egyfelől a tudományok nemzeti törekvései, másfelől az erősödő birodalmi központosítási kísérletek határozták meg. A Monarchia intézményes egységesítési stratégiái ellenére az 1850-es évek során a természettudomány gyakran „a nemzeti diskurzus szimbolikus erőforrásaként” funkcionált.⁵⁰ Ennek következtében a régióban a vizuális kultúra és a tudományos innováció gyakran összefonódott a politikai programokkal és etnikai-nemzeti

⁴⁵ Uo., 90.

⁴⁶ Uo., 88–90. Lásd még Ciara MURPHY, *Shocks and Sparks: Participatory Electrical Performances in the Enlightenment Period = Theatre, Performance and Analogue Technologies*, szerk. Kara REILLY, Palgrave Macmillan, Houndmills, 2013, 16–82.

⁴⁷ MURPHY, I. m., 177.

⁴⁸ MORUS, *Frankenstein's Children*, 3.

⁴⁹ Uo., 5.

⁵⁰ Mitchell G. ASH és Jan SURMAN, *The Nationalization of Scientific Knowledge in Nineteenth-Century Central Europe: An Introduction = The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918*, szerk. ASH et al., Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012, 7. (1–29).

emancipációs folyamatokkal. A magyar nyelvű közösségek kontextusában a tudomány láthatósága és gyakorlati haszna a nemzeti csinosodás tágabb programjába illeszkedett, amelynek megfelelően ezek a kulturális gyakorlatok a politikai autonómia és a nemzeti emancipáció célját segítették.⁵¹ Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc után a színházi intézmények a birodalmon belüli passzív ellenállás szimbolikus helyszíneivé és így a gazdasági hatalommal rendelkező magyar elit egyik fontos, támogatandó területévé váltak. Ezen belül természetesen kiemelt funkciót töltött be a Nemzeti Színház, amely nagyjából kétezer néző befogadására volt alkalmas, ráadásul az olcsó karzati és földszinti jegyárak miatt olyan társadalmi rétegekből is érkeztek ide nézők, mint a diákság, az iparosok, a kereskedők, a kézművesek és egyéb fizikai munkát végzők.⁵² Ebből a szempontból sem tűnik mellékesnek, hogy Pest-Budán az első, nagy nyilvánosságot kapó elektromágneses bemutató helyszíne a Nemzeti Színház volt.

Hamar munkásságában az elektromágneses zongorák pesti, 1858. augusztus 16-i színházi bemutatója jelentette az első kreatív, nagyszabású tudománynépszerűsítő eseményt. Az esemény mediális elrendezése – ideértve a vizuális dramaturgiát, a színpad és a közönség egymáshoz való viszonyát, az eseményt övező híradásokat és a hirdetéseket – tudatosan a tudomány és a csoda, pontosabban a látható és a láthatatlan összekapcsolására épült. Két hónappal a premier előtt számos újságcikk megkísérelte a közelgő bemutató tudományos hátterére irányítani a figyelmet, amikor beszámoltak Hamar új találmányáról, az elektronikus kábelekkal összekötött zongorákról.⁵³ Ezenfelül a premier előtti napokban több újság cikkezett arról, miként segítette Hamart a műszerész Parragh Zsigmond, aki a zongorákat összekötő elektromágneses gépet gyártotta – és korábban a Pesti Társaság számára is több munkát elvégzett.⁵⁴ Ugyanakkor, ezzel párhuzamosan a tudományos innováció varázslatos, túlvilági jellege is hangsúlyossá vált a premier után felbukkanó értelmezésekben:

Hamar Leo természetbuvárunk találmánya igen népes közönséget gyűjtött f. hó 16-án a nemzeti színházba. Mindenki feszülten várta azon öt zongorának mintegy szellemi ujjak által vezetett hangversenyét, melyeket Hamar ur a villám-delej büvereje által egy testté, egy kebellé kötött össze.⁵⁵

A 19. században az új technológiák és mágia vagy misztika közötti szorosnak vélt kapcsolatot egyre inkább megerősítették a testi jelenlétet nem igénylő új kommunikációs formák és az általában elektromossághoz kötődő médiumok, hiszen ezek

⁵¹ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmétörténet*, Osiris, Budapest, 2007, 19–20 és 28.

⁵² KERÉNYI Ferenc, *A radikális színházprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban (1838–40)*, Irodalomtörténet 1976/8., 170. Habár Kerényi az 1830-as évek végét elemzi, a jegyárak alakulása az 1850-es években is lehetővé tette az alacsonyabb társadalmi osztályok számára is a színház látogatását.

⁵³ Budapesti Hírlap 1858. 06. 13.; Hölgyfutár 1858. 06. 15.; Pesti Napló 1858. 06. 18.; Vasárnapi Ujság 1858. 06. 20.

⁵⁴ Pesti Napló 1858. 08. 13.; Budapesti Hírlap 1858. 08. 15.

⁵⁵ Budapesti Hírlap 1858. 08. 19.

a jelenlét különböző, új módozataival szembesítették a nézőket.⁵⁶ Az elektromosság mint láthatatlan energia gyakran olyan erőként jelent meg a korabeli leírásokban, amely hihetetlennek tűnő jelenségeket hoz létre. Ezt jól illusztrálta a Hamar találmánya körüli nyilvános diskurzus egy másik részlete a *Pester Lloyd* hasábjain:

Elektromosság, te titokzatos természeti erő, miféle csodákat tettél! A távolságokat te semmisíted meg, az egyik pólus úgy beszélhet a másikkal, mint egyik szomszéd a másikkal, a legnagyobb hadvezér egy szép irodából a te segítségével irányítja a tőle háromszáz mérföldnyire lévő hadsereg mozdulatait és támadásait; te oldottad meg azt is, hogy megmutasd egy városnak, sőt, egy egész országnak az idő minden egyes percét, a probléma, melynek megoldatlansága köztudottan megkeserítette egy nagy uralkodó életének utolsó éveit; talán most végre megvalósíthatnád korunk legnagyobb zongoraművészeének álmát, hogy a zongorát egy óriási láncban vezesd be a zenei színtérre!⁵⁷

Az elektromosság misztikumának tapasztalatára az előadás dramaturgiája is rájátszott. Az előadás azzal indított, hogy a színpadon látható négy zongora egyszerre szólalt meg, miközben egyetlen ember sem volt látható mellettük. A hangszerek így, emberi érintés nélkül létrehozott zenéjükkel „kísérteties szellemjáró jelenet”⁵⁸ létrehozóivá váltak. Ez a dramaturgia az életre kelt tárgyak vizuális és akusztikai csodáján alapult, egyfajta nonhumán esztétikát és az önműködő, gondolkodó szerkezetek képzetét képviselve. Az első sorokban ülő nézők számára azonban láthatóvá vált, hogy a hangszerek kábelekkal kapcsolódtak egymáshoz.⁵⁹ Ugyanakkor maga az elektromágneses gép mint az önjáró eszközök forrása rejtve maradt a közönség tekintete előtt.⁶⁰ Ez a megoldás a korabeli tudományos demonstrátorok jól ismert problémáit tükrözte, amint arra Morus is rámutatott: „Ha túl sokat mutatnak, a szabadalom megszerzéséhez fűzött reményeik szertefoszlanak. Ha túl keveset mutatnak, a nézők szkeptikusak maradnak, és nem győzik meg őket a látottak.”⁶¹ Annak eldöntése, hogy a tudományos látványosságot prezentáló előadók és feltalálók mit mutassanak meg a nézőknek, és mit rejtessenek el előlük, változatos és kreatív dramaturgiák létrejöttét hozta magával. Különböző beszámolók és cikkek alapján Hamar találmánya az akkoriban viszonylag új távközlési eszköz, a távíró technológiáját használhatta. Egyes beszámolók nyíltan összekapcsolták Hamar zongoráit ezzel a készülékkel azáltal, hogy „zenetelegráfnak” nevezték őket.⁶² A távírók technikáját

⁵⁶ Vö. Jeffrey SCONE, *Haunted Media. Electronic Presence from Telegraphy to Television*, Duke University Press, Durham and London, 2000.

⁵⁷ *Pester Lloyd* 1858. 08. 27.

⁵⁸ *Budapesti Hírlap* 1858. 08. 19.

⁵⁹ *Uo.*

⁶⁰ *Uo.* és *Vasárnapi Ujság* 1858. 08. 22.

⁶¹ Iwan Rhys MORUS, *Seeing and Believing Science*, *Isis* 2006/1., 105.

⁶² *Vasárnapi Ujság* 1858. 06. 20.

Hamar olyan módon gondolta újra, hogy a zongorabillentyűket vélhetően egyesével egy elektromágneshez kapcsolta, amely aztán így együtt mozgatta őket.⁶³

Mindez az előadás folyamán is külön szerepet kapott. A hangverseny nyitó jelenete után ugyanis feltűnt egy ötödik zongora is a színpad hátsó részében, amelyen Fetter János zongoraművész játszott, így leplezve le azt, hogy a többi zongora billentyűit is ő irányította a távolból. Ráadásul Fetter a műsor alatt az elektromos kábeleket is tetszés szerint le és fel tudta kapcsolni, így volt, hogy csak egy zongora maradt hallható, a többi elnémult. A zenész három darabot – *Scylla és Charybdis*, *A pusztá violája*, *Tündér-tánc* – írt (újra) öt zongorára, a zongoraszámok között pedig egy férfikórus operadalokat adott elő.⁶⁴ Az elektromágnesesség színrevitelének technikai megoldásait tekintve érdekes, hogy bár magát a készüléket nem mutatták be, az új médiatechnológia láthatatlan akusztikai (öt zongorára átalakított zenedarabok) és látható anyagi (önműködő zongorák emberi jelenlét nélkül) rétegeit ötvözték, hogy érzékelhetővé, megtapasztalhatóvá tegyék a nézők számára a tudományos innovációt.

Az augusztus 16-i premier után az elektromágneses zongoraműsor második előadása augusztus 25-én szintén telt házzal zajlott a Nemzetiben. A második bemutató a zenei koncert mellett egy plusz vizuális elemmel is kiegészült, mivel Hamar „villámfénnyel előidézett napot” mutatott be Giacomo Meyerbeer *Le Prophète* című operájának egyik részlete alatt (a „Felkelő nap” a harmadik felvonásból).⁶⁵ Ezt az ötletet kétségtelenül az opera 1849-es párizsi bemutatója ihlette, amely az elektromos ívfény, többek között Léon Foucault és Jules Duboscq jóvoltából létrehozott, első színpadi alkalmazásáról híresült el. Hamar tisztában lehetett a párizsi bemutató sajátosságaival, hiszen 1858 előtt hosszabb időt töltött a városban. A második zongorabemutatóról szóló újságleírások alapján Hamar fényjátéka egy galvánelemtelappal működtetett, nagy volumenű elektromos áramforrásból táplálkozhatott. A közönséget lenyűgözte a látványosság. A tudósítások arról is beszámoltak, hogy néhány nappal korábban, a trónörökös születésnapjának ünnepén Hamar ugyanebben a színházban egy villámdelejes csillagot mutatott be, amely piros, fehér és zöld színekkel világította meg a teret.⁶⁶

A fenti példa jól szemlélteti azt, hogy a 19. századi tudományos és technológiai innovációk körforgásában milyen szerep juthatott a nyilvános színházakban bemutatott látványos előadásoknak. Ezek az események jellemzően olyan multimediális élményekként jöttek létre, amelyek különböző műfajokat és médiumokat (opera, hangszeres előadás, vizuális bemutató), a technológiai eszközök és az előadók közötti, tudatos dramaturgia alapján megkonstruált interakciókat, valamint a teatralitás különböző elemeit foglalták magukban. Így a tulajdonképpeni találmány és innováció mellett az előadás látványossága és szórakoztató jellege szervezte a befogadás folyamatait. Ráadásul a színházjegyek megfizethető ára kulcsfontosságú tényezővé

⁶³ Lásd még: DERES Kornélia, *Technológiai és tudományos előadások a 19. században*.

⁶⁴ Fetter János zongorahangversenyének színpadja.

⁶⁵ Pesti Napló 1858. 08. 27.

⁶⁶ Pesti Napló 1858. 08. 25.

vált abban, hogy a legkülönbözőbb társadalmi rétegek jelen lehessenek ezeken a bemutatókon. Emellett aínház kiemelkedő nézőkapacitása is hozzájárult ahhoz, hogy az előadás Pest-Buda változatos közönségrétegei számára közvetíthessen tudományos tapasztalatot és ismeretet.

Nyilvános kísérletek és a tudás mobilitása

Hamar Leó a szórakoztató bemutatók helyszínei mellett hagyományosabb tudományos közösségekben, így oktatási intézményekben és tudományos egyesületekben is tevékenykedett. 1860-ban a Pesti Főreál tanára lett, amely a város első reáliskolájaként 1861-től magyar nyelvű középfokú oktatást kínált.⁶⁷ Az 1850-es évek korlátozó és gyakran elnyomó politikai környezete után a következő évtized viszonylag szabad utat nyitott az újonnan alakuló intézmények számára. Innen nézve nem véletlen, hogy a Pesti Főreált progresszív, készségközpontú, a tanulók gyakorlati képességeire összpontosító pedagógia jellemezte.⁶⁸ Hamar 1860. október 8-tól 1866. július 30-ig töltötte be az iskolában a természettani tanári pozíciót, s ez idő alatt a magyar nyelvű sajtóban komoly elismerést szerzett azzal, hogy szórakoztató tudományos kísérleteket rendezett diákjai segítségével. Például 1862-ben a Hölgyfutár hasábjain emlékeztek meg a főreál természettudományi évváró vizsgáiról, amelyeket Hamar és tanítványai prezentáltak a közönségnek. A leírás alapján különösen a vegytani vizsgán bemutatott kísérletek voltak figyelemreméltóak, amelyek során nem csupán a diákok tudása mutatkozott meg, de a nézőket is lebilincselte az esemény. Itt is kiemelt szerep jutott az elektromosságnak:

A próbatét végére tartogatott villammutatvány a szó teljes értelmében csattanó hatást idézett elő. Egy tanítvány kilépett s egész nyugodtan kezdé magyarázgatni, hogy a villam hatása mily rendkívüli, ereje a legnagyobb távolságokra is kiterjed mint a távirdák mutatják, sőt a hadtudományban is csodákat lehet vele mivelni, a menyiben igen messze eső pontról ágyukat is el lehet vele sütni. S midőn a tanítvány ezt mondá és a villanyosságot egy az asztalon levő fokushoz vezette, egyszerre egy erős ágyudurranás hallatszott az udvaron, mely az épület ablakait megrezegteté. – A hallgatóság elejénte megdöbbsent egy kissé, de azután megtudva, hogy ez nem egyéb mint a mondottak tényleges bebizonyítása: a tanítvány az iskolaterem közepéről képes lévén egy az udvaron elhelyezett ágyut elsütni – éljekben tört ki.⁶⁹

Néhány évvel később Hamar tűzijátékot is rendezett tanítványaival a tanévváró ünnepségen.⁷⁰ A diákok aktív bevonása ezekbe a nyilvános kísérletekbe felhívja a figyelt-

⁶⁷ SZARKA Eszter, *A budapesti Eötvös József Gimnázium könyvtárának első fél évszázada*, Polymatheia, 2022/3–4., 115–36.

⁶⁸ Uo., 119.

⁶⁹ Hölgyfutár 1862. 08. 05.

⁷⁰ Sürgöny 1864. 06. 14.; Fővárosi Lapok 1864. 06. 15.

met az előadások közösségi és részvételi jellegére. A diákok nem csupán segítők, hanem főszereplők voltak ezeken az eseményeken, saját aktív fizikai részvételükön keresztül szerevezve tudást a különféle természeti jelenségekről. A leírásokból az is kiderül, hogy a Hamar által szervezett nyilvános diákkísérletek a kreativitáson, az érzékek lehangolásán és a meghökkentés dramaturgiáján alapultak: a sokkoló hanghatásoktól a lenyűgöző vizuális elemekig tudatosan ötvözték a tudományos innovációt és a meglepetés esztétikáját.

Mindemellett Hamar Leó a tudományos közösségek zártabb és konvencionálisabb helyszínein is megfordult. A Királyi Magyar Természettudományi Társulatba 1862-ben nyert felvételt, s ez a szakmai hálózat különösen a következő évtizedek tevékenységeinek fényében válhatott fontossá. Az 1860-as évek ugyanis meglehetősen termékeny feltalálói időszakot jelentettek Hamar számára, amikor több, jobbra elektromágnesességhez kötődő új találmány szabadalmaztatását is megkezdte. 1866-ban például egy többnyelvű távírógép és elektromotoros távírdai billentyűzet, valamint egy gyorstüzelő puska feltalálása fűződött a nevéhez.⁷¹ 1868-ban pedig új galvano-villanyos telep, forgó gőzgép és vasúti gyorsfékező szabadalmát is kérvényezte.⁷² Ráadásul mindegyik találmányhoz kapcsolódtak különféle nyilvános előadások is. A gyorslövetű puska demonstrációjára például a Pesti Magyar Királyi Mérnökegylet költségén és bizottsága előtt került sor, amiről szintén sok lap cikkezett, ugyanis az új találmány konkrét katonai előnyt ígért.⁷³ A Morse-távíróknál gyorsabbnak mondott többnyelvű távíró egy zárt elit körben mutatták be, ahol jelen volt többek között Széchenyi Ödön, az agrárpolitikus Korizmics László, és az író – országgyűlési képviselő Szathmáry Károly is.⁷⁴ A vasúti balesetek kiküszöbölésére szánt villanydelejes gyorsfékezőt nyilvános kísérletben tesztelték a közlekedési minisztérium megbízásából, amelyen a királyi vasútfelügyelet és a vasúttársaságok képviselői, valamint egyetemi szakértők is részt vettek.⁷⁵ Hamar forgó gőzgépét 1869-ben Petzval Ottó egyetemi tanár prezentálta a Magyar Tudományos Akadémia tagjai számára,⁷⁶ majd 1871-ben nyilvános kísérletet is szerveztek a találmány kipróbálására, amelyen az iparegyesület szakértői vettek részt.⁷⁷

Természetesen a sajtó is jelen volt ezeken a nyilvános kísérleteken, részletes tudósításokkal szolgálva azokról. A leírások és beszámolók – a nagy tömeget vonzó nyilvános előadások mellett – komoly szerepet játszottak a tudományos újdonságok szélesebb körű legitimációjára szempontjából. Ahogyan Morus megjegyzi, a 19. század során alapvető kapcsolat állt fenn a vizuális élmény és a tudományos hitelesség között.⁷⁸

⁷¹ Nefelejts 1866. 04. 15.; A Hon 1866. 09. 02.

⁷² Pester Lloyd 1868. 03. 05.; Budapesti Közlöny 1868. 05. 03.; A Hon 1868. 09. 24.; Budapesti Közlöny 1868. 09. 25.; Pesti Napló 1868. 09. 25.

⁷³ Kalauz 1866. 09. 21.; Pester Lloyd 1866. 10. 11.

⁷⁴ Pester Lloyd 1866. 11. 07.; Sürgöny 1866. 11. 09.

⁷⁵ A Hon 1868. 06. 18., és 11. 02.

⁷⁶ Néptanítók Lapja 1869. 03. 18.

⁷⁷ Pesti Napló 1870. 09. 02.

⁷⁸ MORUS, *Seeing and Believing Science*, 101–10.

Ha a tudományos eredmények – akár nagy tömegek előtt – láthatóvá, prezentálhatóvá váltak, akkor könnyebben váltak (el)hihetővé is. Ezért nem véletlen az, amit Hamar Leó példája is mutat: az újságok gyakran számoltak be alapos részletekkel a tudományos demonstrációkról vagy nyilvános kísérletekről. Ide kapcsolható, hogy Kaat Wils kultúra- és tudománytörténész meglátása szerint a tudományos kísérletek és bemutatók 19. századi hosszú leírásai gyakran „helyettesítő látványosságként”⁷⁹ is szolgáltak, amelynek segítségével az újság- és folyóiratcikkek megerősítették a látható tudomány hitelességét azok számára is, akik épp nem voltak szemtanúi a kísérleteknek.⁸⁰ Wils és Morus érveit összekapcsolva elmondható, hogy a helyszínen lévő vagy éppen olvasás útján tájékozódó néző pozíciója és a látvány funkciója nem pusztán a tényleges esemény alatt, hanem utána is központi szerepet játszott a tudományos hitelesség szempontjából: így az olvasók is megkésett szemtanúi lehettek egy-egy tudományos kísérletnek vagy előadásnak, megerősítve ezzel az esemény és ezáltal a tudományos tapasztalat érvényességét.

Az 1870-es évek folyamán Hamar Leót a magyar és német nyelvű sajtó többször is úgy prezentálta, mint az elektromossággal és az elektromágnesességgel folytatott nyilvános kísérletek egyik legfontosabb képviselőjét. Az évtized során a Hamar által szervezett nyilvános események mind kiaknázták a látvány csodaszerűségét és tudomány performativitását. 1877 és 1878 folyamán például négy nagyszabású tudományos bemutatót is szervezett új elektromos eszközök és jelenségek tesztelése céljából. 1877 áprilisában, huszonkét évvel azután, hogy elhagyta a Pesti Társaságot, száz néző előtti nyilvános kísérlet keretében prezentált egy új típusú, száz elemből álló galvántelevet, amelyet könnyű volt folyadékkal megtölteni, és elég stabil volt ahhoz, hogy biztonságosan lehessen szállítani.⁸¹ Az új elemtípust a sajtó is dicsérte:

Szakértők véleménye szerint Hamar galvánbatterija ügyes szerkezete miatt hivatva van nemcsak a használatban lévő battériákkal versenyre szállni, hanem azokat a használatból ki is szorítani. A mai próbán számos tanár, természettudós és több fővárosi képviselő és hivatalnok volt jelen. Mint halljuk, Hamar a napokban nagyobb közönségnek is be fogja mutatni készülékének hatását, mikor is a kísérletek a városháztéren fognak megtartatni.⁸²

S valóban, néhány nappal később Hamar szabadtéri demonstrációt szervezett a Városházán, amely során nagy erősségű elektromos fénnel világította meg az épületet,

⁷⁹ Jan GOLDSTEIN, *Hysteria Complicated by Ecstasy. The Case of Nanette Leroux*, Princeton University Press, Princeton, 2011, 93.

⁸⁰ Hálás vagyok, hogy a 2024-es *Performing Animal Magnetism in the Long Nineteenth Century* című workshopon Kaat Wils megosztotta velem ezt a gondolatot, melyet Jan Goldstein 19. századi magnetizőrökről szóló megállapításai inspiráltak. Goldstein kutatása az állati magnetizmussal kapcsolatos esettanulmányok részletes leírásaiból táplálkozott. GOLDSTEIN, *I. m.*, 93–94.

⁸¹ Természet 1877. 04. 15. Az elem felépítésének részletes leírása a Természet című lap egy későbbi számában olvasható (1877. 12.15.)

⁸² A Hon 1877. 04. 07.

amelyet a térről nagyszámú közönség kísért figyelemmel.⁸³ Néhány évtizeddel korábban Londonban Michael Faraday volt az, aki egy világítótorony elektromos fénnel történő megvilágításával megkezdte az elektromosság közösségi hasznosíthatóságának látványos európai bemutatását. Hamar városházi látványossága volt az egyik legkorábbi példa az elektromos fény nagyszabású hazai bemutatására, s az elérhető dokumentumok alapján ez volt a legelső pesti bemutató.⁸⁴

Ennek az elektromos kísérletnek egy változatát 1877 novemberében több szakértő és laikus néző előtt is megismételte Hamar a Vigadó – városi tanács üléseinek otthont adó – nagytermének kivilágításával. A sajtóbeszámolók szerint az újfajta elektromos fény ugyan halvány volt, de tiszta és költségeit tekintve gazdaságos.⁸⁵ Az utolsó nyilvános villanyvilágítási kísérletre a városi jégpályán került sor 1878 januárjában, amikor az új galvánelemek segítségével Hamar kivilágította a jégfelületet a korcsolyázók számára.⁸⁶ Mindezek az előadások természetesen különböző szakértők és gyakorlati szakemberek aktív együttműködésének eredményei voltak, s valószínűsíthető, hogy Hamar néhány korábbi tanítványát is segítségül hívta. Bár a legtöbb esemény inkább a közép- és felsőbb osztályokból érkező közönséget célozta, az olyan helyszínek, mint a városháza előtti tér vagy a nyilvános színházak földszinti és karzatra szóló helyei a kevésbé kiváltságos társadalmi osztályokból érkező nézők számára is hozzáférhetőek voltak.

Az 1880-as években folytatódott Hamar együttműködése a színházakkal. Azonban a tudományos látványosságok színreviteleit felváltották a világítástechnika új, piacosiható megoldásai. Amint arról 1881-ben több lap is beszámolt, a nemrég megnyílt Népszínház adott teret egy új magyar találmány nyilvános kísérletének,

⁸³ Fővárosi Lapok 1877. 04. 17. Hogy az eset nyomot hagyott a következő évtizedek közösségi emlékezetében, azt jól példázza a Pesti Napló 1900-as visszaemlékezése, amely utólagosan még Vörösmartyt is megkísérelte a látványos előadás nézőjévé avatni – még akkor is, ha a költő 1855-ös halála kizárja azt, hogy részt vehetett volna az említett eseményen. Lásd: „Ez esték egyikén olyan eset adta elő magát, miből az összes jelenvoltakra, az akkori szigorú políciális viszonyok között szomorú sors várt volna, ha Vörösmarty nincs jelen. Hamar Leó főreáliskolai tanár ugyanis a Világosságról tartott előadást, melyet példákkal is illusztrált. Egyszer csak azt mondotta: Nyissák ki az ablakot, meg fogom világítani a városháza tornyát. Persze ez mindnyájunknak nagyon tetszett. Senki se gondolt a következményekre. Hamar a toronyra irányította izzó – gondolom – szénét és egy pillanat alatt ki volt világítva a Rózsza tér városháza és tornya. A látományon annyira elbámultunk, hogy észre sem vettük, mennyi ember gyűlt össze a Rózsza-téren, kik szintén bámulták a nagy világosságot mindaddig, míg valaki el nem kiáltotta: Tűz van! Feuer! A toronyőr pedig elkezdett tüzet jelezni, kongatni, szobátüzet vélvén. – No ennek a mulatságnak megiszszuk a levét mondotta Poor Imre. És csakugyan, alig hogy arról tanakodhattunk, hogy mit mondjunk a rendőrségnek, ha feljön, máris kopogott valaki az ajtón, s a *szabad* szóra be is jött egy rendőrtiszt, lehordott bennünket s fel akarta írni neveinket. Vörösmarty erre felállt és így szólt: – Mi sem a csendet, sem a rendet zavarni nem akartuk, tudományos vitatkozással töltjük az estét, s Hamar Leó tanár barátunk *ad oculos* akarta bemutatni tudományát. Tessék fölírni az én nevemet, én Vörösmarty Mihály vagyok, én a felelősséget az egész társaságért magamra vállalom.” Pesti Napló 1900. 12. 02.

⁸⁴ ÚJHÁZY, *Epizódok az elektrotechnika... I. m.*, 351.

⁸⁵ Ellenőr 1877. 11. 16.

⁸⁶ Egyetértés 1878. 01. 13. Az eseményről tudósított még: Pester Lloyd 1878. 01. 13.; Fővárosi Lapok 1878. 01. 12. és 13.

amely a tűzveszélyt csökkentve biztonságosabbá és egyszerűbbé tette a színházi gázlámpák meggyújtását.⁸⁷ A kísérlet részleteiről tudósított a korabeli sajtó is:

A kísérlet következőképp történt. Hamar Leó a lámpagyújtó nyakába akasztott egy kis bádoggal szelenczét, kezébe adott egy egyszerű gyújtó rudat s az ennek alsó végén függő drótot a kis szelenczéhez kapcsolva, a lámpagyújtogató mindkét kezét a rúd vezetéséhez szabadon használhatta s a rúd végén folytonosan ragyogó villámszikkral a gázlámpákhoz gyorsan közeledve, azokat gyorsan felgyújtotta. A különböző hosszúságú rudakat a felgyújtó gyorsan kicserélheti s fölváltva használhatja. A villámszikkra oly ártatlan, hogy a leggyűlékonyabb anyagok (pókháló, gyapot, tapló stb.) nem gyúlnak meg tőle, sőt még a puskapor sem. A népszínház igazgatója a próba után azonnal megrendelt ily gázfelgyújtót. Hamar villamos gyújtója oly egyszerű, kezelése oly könnyű, s e mellett a felgyújtásnál támadható tűzveszedelmet is lehetőleg kizárja.⁸⁸

A következő év elején újabb beszámolók jelentek meg az eszköz második nyilvános kísérletéről a Nemzeti Színházban.⁸⁹ Hamar ezúttal a színház „legveszélyesebb” részein akarta kipróbálni a találmányt, s a tudósítások alapján a kísérlet során sikeresen bizonyította, hogy az eszköz segítségével egy lámpasort kevesebb mint egy perc alatt tűzveszély nélkül meg lehet gyújtani. A kísérlet annyira meggyőző volt, hogy az igazgató nemcsak megrendelte a készüléket, hanem megbízta Hamart azzal is, hogy a színházban lévő gázlámpák vezetékeit úgy alakítsa át, hogy minden sor egy perc alatt meggyújtható legyen.⁹⁰ Ezek az esetek azt bizonyítják, hogy az elektromossággal és elektromágnesességgel végzett nyilvános kísérletek általában örvözték a tudományos innovációk piacositható és látványossággá alakítható aspektusait.

Az alfejezetben említett nyilvános kísérleteket és tudományos látványosságokat érdemes megvizsgálni a korábban említett Schechner azon megállapításának fényében is, amely szerint az előadás olyan esemény, amely kapcsolatban áll az identitás-alakítással.⁹¹ Hamar előadásai esetében biztosan állítható, hogy aktívan részt vettek a magyar nemzeti identitás formálásában, s befogadásukat is meghatározta ez az értelmezési keret. Az 1850-es és 1880-as évtizedek között ugyanis Hamar meglehetősen sikeresen használta fel Pest-Buda különböző szimbolikus közösségi helyszíneit (Nemzeti Színház, Népszínház, Városháza, Vigadó, Jégpálya, Pesti Főreál) arra, hogy a tudományos innovációk látványos–vizuális (és sok esetben akusztikus), illetve piaci-gazdasági jellegét hangsúlyozza. Az elektromágnesesség és az elektromosság színrevitelei ezeken a helyszíneken a „magyar tudomány” performatív dimenzióival is összekapcsolódtak. A város nézőközönsége nem csupán szórakozhatott a látvá-

⁸⁷ Ellenőr, A Hon, Pester Lloyd, Pesti Hírlap 1881. 12. 31.; Fővárosi Lapok 1882. 01. 01.

⁸⁸ A Hon 1881. 12. 31.

⁸⁹ A Hon 1882. 01. 05.; Egyetértés 1882. 01. 06.; Pesti Napló 1882. 01. 06.; Fővárosi Lapok 1882. 01. 08.

⁹⁰ A Hon 1882. 01. 05.

⁹¹ SCHECHNER, *Performance Studies*, 28.

nyosságok során, s nem pusztán megcsodálhatta az innovációkat, hanem gyakran hasznosíthatta, alkalmazhatta is azokat. A nemzeti identitások performatív ereje különösen az 1867-es kiegyezés után vált forró témává, amikor a két szuverén állam koalíciójaként újjászerveződő birodalom kontextusában az innovatív tudományt mint kulturális gyakorlatot a magyarok monarchián belül kiváltságos státuszának erősítésére is felhasználták. Hamar nagyszabású tudományos demonstrációi így nemcsak azt reprezentálták, hogy a tudományos ismeretek miként válhatnak a modern társadalmak számára hasznosíthatóvá, hanem kifejezetten a magyar tudást és innovációt is. Az előadások, amelyek során magyar találmányokat mutattak be különféle közönségek számára, a korabeli politikai gazdasági rendszerek részeként is funkcionáltak. A tudományos látványosságok kapcsán fontos kérdés volt, hogy kik és hol adhatták elő, illetve kik és hol láthatták azokat, ugyanis mindez hatást gyakorolt a különféle színterekhez kapcsolódó társadalmi hatalom megosztására is.⁹² Így azok a nézők, akik szemtanúivá válhattak a magyar tudomány és innováció bemutatóinak, nem pusztán a látványos újszerűséget, hanem a privilegizált nemzeti identitást is megtapasztalhatták.

A fenti példák rámutatnak arra, hogy Hamar Leó miként mobilizálta az elektromossággal és elektromágnesességgel kapcsolatos tudományos ismereteket és tapasztalatokat különböző médiumokon, műfajokon és hálózatokon keresztül, különféle tudásarénáknak az összekapcsolásával: a nyilvános és a privát, a szórakoztatás és az oktatás színterein. Így a természettudományi tudás a 19. század heterogén összetételű közönségei és közösségei – diákok és tudósok, színházlátogatók és városlakók, fizikusok és mérnökök, arisztokraták és hivatalnokok – számára vált hozzáférhetővé és megtapasztalhatóvá. Hamar ezenfelül heterogén műfajokba integrálta a tudományos ismereteket a nyilvános szórakoztatástól kezdve a szakértői kísérleteken át egészen az iskolai demonstrációkig. Hamar életművének számos előadása bizonyította, hogy a tudományos innovációk összefonódtak a szórakoztatás és piacosítható demonstrációk gyakorlataival. Az alkalmazott tudomány látványos, hatásosan megrendezett és dramaturgiailag tudatos előadásai a korszak fontos közösségi tapasztalatai voltak, s ezzel egyidejűleg a tudományos hitelesség és meggyőzés elemeiként is funkcionáltak, függetlenül attól, hogy éppen iskolákban, egyetemeken, színházakban, laboratóriumokban, városi és szabadtéri helyszíneken valósultak-e meg.

Látványos előadások, láthatatlan életmű

A tanulmány azt kívánta bemutatni, hogy az elektromágnesességgel és az elektromossággal kapcsolatos 19. századi tudás közvetítése nem pusztán a tantermek, laboratóriumok és tudományos konferenciák helyszínein zajlott, hanem látványos és szórakoztató előadásokként színházakban vagy köztereken is. A hazai kulturális emlékezetben szinte láthatatlanná váló Hamar Leó újrafelfedezése éppen amiatt

⁹² MORUS, *Frankenstein's children*, 5.

válhat jelentőssé, mert a tudománytörténet egyik fontos, de mára jobbára elfeledett részére irányítja rá a figyelmet. A fentiekben azt igyekeztem bizonyítani, hogy Hamar kulcsszereplője volt az 1850-es és 1880-as évek közötti tudományos ismeretterjesztés és szórakoztatás pest-budai gyakorlatainak. Ezek a nyilvános látványosságok komoly hatást gyakoroltak a korabeli civil és szakértői nézőkre egyaránt. Ráadásul az elektromosság és elektromágnesesség lehetőségeit így olyan közönségrétegek is megtapasztalhatták, amelyek az egyetemek és tudományos társaságok jobbára zárt helyszíneire nem férhettek hozzá. Hamar segítségével a tudás tehát különféle helyszínek és közösségek között mobilizálódott az előadások efemer tapasztalata által.

A hagyományos akadémiai életút és konvenciók helyett Hamar a jól megkomponált dramaturgia és a több érzékszervet bevonó, meglepetéskeltető esztétika felhasználásával tette láthatóvá, sőt látványossá, illetve kulturálisan befogadhatóvá az elektromosság láthatatlan erejének lehetőségeit. Az 1858-as elektromágneses zongoraest a Nemzeti Színház színpadán fizikusok, mérnökök, gépészek és művészek együttműködéseként széles tömegeknek tudta szórakoztató módon bemutatni az új találmányt. Az 1862-es főreáliskola vizsgáira szervezett nyilvános kísérleteknek köszönhetően a diákok nem pusztán nézői vagy asszisztensei, hanem aktív résztvevői lettek a tudományos jelenségek bemutatásának. 1877-ben a Városháza, majd Vigadó elektromos fénnel történő kivilágításának, s ezáltal az elektromosság közösségi tereket alakító módjainak tömegek válhattak szemtanúivá. Ezek az előadások ráadásul elmosták a színház és a laboratórium, a találmány és az illúzió, a látványosság és a tudomány közötti határokat.

Hamar munkásságából az is kiderül, hogy a nyilvános előadás nem pusztán demonstrációs módszerként, hanem a tudástermelés és -terjesztés központi módjaként is funkcionált a 19. század folyamán. Az alkalmazott tudomány előadásai különféle tudásarénákban teremtettek kapcsolatot a kulturális narratívák, a nemzeti szimbólumok, a hasznos tudomány és az illúziószerű csodák elképzelései között. Hamar tudós-karakterét elsősorban a látványos előadások létrehozása és piacosítható szabadalmak alakították. A részvétel és együttműködés jegyében Hamar előadásaiban számos tudásaktórral dolgozott együtt, például fizikusokkal, művészekkel, akadémikusokkal, diákokkal, üzletemberekkel, igazgatókkal. Ahogyan számos példa mutatja, Hamar a kreatív dramaturgiával bíró emlékezetes színrevitelei során tudatosan alkalmazta a látványosság és meglepetéskeltetés elemeit. Mind az előadások létrehozását, mind befogadásukat meghatározták a tudomány performatív stratégiai, amelynek köszönhetően a testi jelenlét és a látványosság együttesen segítette elő és erősítette meg az episztemológiai változásokat. Összességében elmondható, hogy Hamar Leó mint újító dramaturgiai tehetség és tudományos feltaláló változatos helyszínek és közösségek hálózatai között mobilizálta a természettudományi tapasztalatokat és ismereteket. Így pedig neki köszönhetően az elektromágnesességgel és elektromossággal kapcsolatos korabeli tudás dinamikusan mozgott a szórakoztatás, a tudomány és az oktatás korabeli helyszínei között.

B I B L I O G R Á F I A

- A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Közlönye, 5. kötet, szerk. KÁTAI Gábor, Trattner, Pest, 1868.
- A Nemzeti Színház teljes műsora időrendben 1837. augusztus 22-től 1941. június 22-ig, összeáll. HAJDU Algernon László, Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Budapest, 1944.
- A pannonhalmi szent Benedek rend története VI., szerk. SÖRÖS Pongrácz, Stephaneum Nyomda, Budapest, 1916.
- Gadi ALGAZI, *Exemplum and Wundertier. Three Concepts of the Scholarly Persona*, BMGN: Low Countries Historical Review 2016/4., 8–32.
- Richard Daniel ALTICK, *The Shows of London. A Panoramic History of Exhibitions, 1600–1862*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA és London, 1978.
- Mitchell G. ASH és Jan SURMAN, *The Nationalization of Scientific Knowledge in Nineteenth-Century Central Europe. An Introduction = The Nationalization of Scientific Knowledge in the Habsburg Empire, 1848–1918*, szerk. ASH et al., Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2012, 1–29.
- Paola BERTUCCI, *Sparks in the dark: the attraction of electricity in the eighteenth century*, Endeavour 2007/3., 88–93.
- BITNICZ S.-P., Az Égiháborukról, Tudományos Gyűjtemény 1820/12., 3–31.
- DERES Kornélia, Átváltozó képek és utazó technológiák: Döbler, Telepi és Róth előadásai a 19. században, Irodalomtörténet 2024/1., 3–23.
- DERES Kornélia, *Technológiai és tudományos előadások a 19. században: performativitás, színrevitel és a tudás körforgása*, Apertúra, 2025. tél. <https://www.apertura.hu/2025/tel/deres-technologiai-es-tudomanyos-eloadasok-a-19-szazadban-performativitas-szinrevitel-es-a-tudas-korforgasa/>
- FEJÉR László, A robbantásos árvízi jégtörés kezdetei hazánkban, Hidrológiai Közlöny 2022/1., 65–67.
- Erika FISCHER-LICHTE, *A performativitás esztétikája*, ford. Kiss Gabriella, Balassi, Budapest, 2009.
- FERENCZY Viktor, *Jedlik Ányos élete és alkotásai, 1. rész = A Pannonhalmi Szent Benedek-rend győri katolikus Czuczor Gergely Gimnáziumának értesítője az 1935–36. iskolai évről*, szerk. VIRÁGH Teofil, Győregyházmegyei Alap Nyomda, Győr, 1936, 1–116.
- FERENCZY Viktor, *Jedlik Ányos élete és alkotásai, 2. rész = A Pannonhalmi Szent Benedek-rend győri katolikus Czuczor Gergely Gimnáziumának értesítője az 1936–37. évről*, szerk. VIRÁGH Teofil, Győregyházmegyei Alap Nyomda, Győr, 1937, 1–174.
- FERENCZY Viktor, *Jedlik Ányos István élete és alkotásai. 1800–1895. I–IV.*, Győregyházmegyei Alap Nyomdája, Győr, 1936–1939.
- GÁL Vilmos, *Világkiállító magyar fizikusok*, Fizikai szemle 2010/1., 19 (17–25).
- Jan GOLDSTEIN, *Hysteria Complicated by Ecstasy. The Case of Nanette Leroux*, Princeton University Press, Princeton, 2011.
- HOLENDA Barnabás, *Jedlik Ányos*, Pannonhalmi Szemle 1928/2., 101–111.
- Jedlik Ányos levelezéséből*, szerk. SZÉKÁCS István, Jedlik Ányos Társaság, Budapest, 2015.
- William B. JENSEN, *Classic Voltaic Cells*, Oesper Museum Booklets on the History of Chemical Apparatus No. 8, University of Cincinnati, Cincinnati, 2015, 1–71.

- KERÉNYI Ferenc, *A radikális színházprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban (1838–40)*, Irodalomtörténet 1976/8., 165–181.
- KUNOSS Endre, *A Villanyról*, Tudományos Gyűjtemény 1831/7., 44–66.
- Sofie LACHAPPELLE, *Conjuring Science. A History of Scientific Entertainment and Stage Magic in Modern France*, Palgrave Macmillan, New York, 2015.
- Iwan Rhys MORUS, *Frankenstein's Children. Electricity, Exhibition, and Experiment in Early Nineteenth-Century London*, Princeton University Press, Princeton, 1998.
- Iwan Rhys MORUS, *Illuminating Illusions, or the Victorian Art of Seeing Things*, Early Popular Visual Culture 2012/1., 37–50.
- Iwan Rhys MORUS, *Seeing and Believing Science*, Isis 2006/1., 105.
- Ciara MURPHY, *Shocks and Sparks. Participatory Electrical Performances in the Enlightenment Period = Theatre, Performance and Analogue Technologies*, szerk. Kara REILLY, Palgrave Macmillan, Houndmills, 2013, 161–82.
- Johan ÖSTLING – David Larsson HEIDENBLAD, *The History of Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge, 2023.
- RADNAI Gyula, *Jedlik Ányos*, Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 1996.
- Katharina REIN, *Techniques of illusion: a cultural and media history of stage magic in the late nineteenth century*, Routledge, Abingdon – New York, 2023.
- Richard SCHECHNER, *Performance Studies. An Introduction*, harmadik kiadás, Routledge, London és New York, 2013.
- Science in the Marketplace: Nineteenth-Century Sites and Experiences*, szerk. Aileen FYFE és Bernard LIGHTMAN, The University of Chicago Press, Chicago és London, 2007.
- Jeffrey SCONCE, *Haunted Media. Electronic Presence from Telegraphy to Television*, Duke University Press, Durham – London, 2000.
- SZARKA Eszter, *A budapesti Eötvös József Gimnázium könyvtárának első fél évszázada*, Poly-matheia 2022/3–4., 115–36.
- TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Osiris, Budapest, 2007.
- TARCZY Lajos, *A természettani észtanról = A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei: 1838–1840*, 5. kötet, Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1842, 391–403.
- TOMCSÁNYI Ádám, *A Menyő-hárítókról különösen*, Tudományos Gyűjtemény 1817/6., 27–33.
- TOMCSÁNYI Ádám, *A Mennyő-Hárítókról*, Tudományos Gyűjtemény 1817/5., 19–34.
- ÚJHÁZY Géza, *Epizódok az elektrotechnika magyarországi történetéből*, Elektrotechnika, 1990/8., 311–313.
- Martin WILLIS, *Introduction: Imaginative Mobilities = Staging Science. Scientific Performances on Street, Stage and Screen*, szerk. Uő., Palgrave Macmillan, London 2016, 1–9.

Antropoétika

Kosztolányi nyelv- és személyiségfelfogásának
kérdéséhez

Anthropoetics

On the question of Kosztolányi's conception of language
and personality

DOBOS ISTVÁN

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Nyelv-
és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Irodalomtudományi Tanszék

egyetemi tanár

dobos.istvan@btk.ppke.hu

ORCID 0009 0003 5530 7333

A B S Z T R A K T

Kosztolányi az érzékelés észleléséről tett megfigyeléseivel két területet kapcsol össze: az antropológiát és a poétikát. Az antropoétika magába foglalja az ember lényegéről alkotott jellegadó irodalmi elképzeléseket, mindazokat a poétikailag megformált emberképeket, amelyek egy adott időszakban, a történelem irodalmi valóságában együtt léteznek. Kosztolányi művei az ember kifürkészhetetlenségét jelenítik meg. Minden emberi helyzetet a saját és az idegen, az otthonos és az ismeretlen viszony szabályoz a maga eldönthetetlenségében.

A B S T R A C T

With his observations on the perception of sensation, Kosztolányi is connecting two fields: anthropology and poetics. Anthropolitics encompasses literary ideas about the essence of human beings, i.e., all the poetically shaped images of man that coexist in the literary reality of a given period of history. Kosztolányi's works reveal the inscrutability of man. Every human situation is governed by the relationship between the self and the stranger, the familiar and the unknown, a relationship that is impossible to determine.

Antropológiai differencia

A remekművek sorát létrehozó és értelmező író az érzékelés észleléséről tett megfigyeléseivel két területet kapcsol össze: az antropológiát és a poétikát. Mi képezi az *antropoétika* tartalmát? A nyelvi műalkotásban megjelenő emberi természet genealógiája: az emberkép irodalmi változatainak elemzése a szellem, a lélek, és a test egységének alapkonstitúciójából kiindulva. Az én nyelvileg megalkotott, a szubjektum teremtet. E meghatározás minden bizonnyal magán viseli Helmut Plessner ösztönzésének nyomait.¹ Az antropoétika horizontján a cselekedetek indítékainak visszavezetése az emberi természetre az elbeszélő tevékenységében a történetmondás modalitásként jelenik meg. Az antropoétika magába foglalja az emberi lény lényegéről alkotott jellegadó irodalmi elképzeléseket, mindazokat a poétikailag megformált emberképeket, amelyek egy adott időszakban, a történelem irodalmi valóságában együtt léteznek. Kosztolányi regényeinek kivételesen összetett nézőpontrendszere és szólamtagolása a nyelvben létező ember végtelen interpretációjának eszméje jegyében – Helmut Plessner kifejezéséhez folyamodva – „távlatok szimfóniájaként” (als eine Symphonie von Ausblicken) jelenik meg.² Az ember „kifürkészhetetlensége” (Unergründlichkeit) a conditio humana meghatározó vonása.³ „Mert az idegen a saját, az ismerős és a titok a másokban mint másokban [...] a hátborzongató” – írja Plessner, Kosztolányi állandósult tömör személyiségmeghatározásának, az „ismerős idegen”-nek megfelelő értelemben.⁴ Nyelv- és személyiségfelfogása ezen a ponton megerősítést kapott Nietzsche-től is, akit Kosztolányi fiatalon, szenvedélyes olvasással fedezett fel, s kitartóan követett az ember mibenlétének meghatározásában: „Mindenki a legtávolabb van önmagától” (Jeder ist sich selbst der Fernste).⁵

A „nyitott immanencia” (offenen Immanenz) léthelyzetében az ember kifürkészhetetlensége, az élet felfoghatatlansága tárul fel, amennyiben vállalja a megha-

¹ Plessner emberképének biopoétikai összefüggései korai művében rajzolódnak ki. Helmuth PLESSNER, *Die Stufen des Organischen und der Mensch: Einleitung in die philosophische Anthropologie*, Berlin–Leipzig, 1928. = *Gesammelte Schriften in zehn Bänden*, IV: *Die Stufen des Organischen und der Mensch, Einleitung in die philosophische Anthropologie*, Suhrkamp, 2003, 456.

² Helmuth PLESSNER, *Macht Und Menschliche Natur = Gesammelte Schriften in zehn Bänden*, V, *Frühe philosophische Schriften*, I, Suhrkamp, 2003, 150.

³ „Mit dem Prinzip, die Unergründlichkeit für das Wissen verbindlich zu nehmen, treten die ersten Umrisse der menschlichen Lebenssituation ins Licht. Der Mensch – in dieser Allgemeinheit auf das Menschliche hin gewagt, und ein Wagnis bleibt jede ihn in seinem formalen Charakter bestimmende Aussage – steht als Macht notwendig im Kampf um sie, d. h. in dem Gegensatz von Vertrautheit und Fremdheit, von Fremd und Feind.” Helmuth PLESSNER, *Macht Und Menschliche Natur = Gesammelte Schriften in zehn Bänden*, V, *Frühe philosophische Schriften*, I, Suhrkamp, 2003, 191.

⁴ „Denn das Fremde ist das Eigene, Vertraute und Heimliche im Anderen und als das Andere und darum ... das Unheimliche. Wenn die Formulierung erlaubt ist: Der Mensch sieht »sich« nicht nur in seinem Hier, sondern auch im Dort des Anderen. Die Sphäre der Vertrautheit ist also nicht von »Natur« begrenzt und erstreckt sich (gleichsam außergeschichtlich) bis zu einer gewissen Grenze, sondern sie ist offen und erschließt ihm dadurch die Unheimlichkeit des Anderen in der unbegreiflichen Verschränkung des Eigenen mit dem Anderen. Von dieser Unheimlichkeit und Fremdheit kommt der Mensch nicht einmal durch die Humanitätskonzeption los. Uo.

⁵ Friedrich NIETZSCHE, *Zur Genealogie der Moral = Uö., Werke in drei Bänden*, München 1954, II, 763.

tározatlanság viszonyát önmagához. Minden emberi helyzetet a saját és az idegen, az otthonos és az ismeretlen viszony szabályoz a maga eldönthetetlenségében.

Képesek vagyunk-e kívül helyezni magunkat az emberi létfeltételek körén, tudunk-e érintkezni egyenrangú társként a biológiai vegetációval? Készek vagyunk-e meghallani az állatok beszédét? Alkalmas-e nyelvünk nem-emberi érzelmek, szándékok közvetítésére, megértésére? Kosztolányi értekező irodalmának biopoétikai horizontján megjelennek az antropológiai differencia legfontosabb kérdései. Az ember a természet ura, alávetettje, elszenvedője, vagy személytelen médiuma az elmúlás és keletkezés egyetemes törvényének? Teremtő, teremtet, vagy teremtmény? Az ember mint az írott természet alkotója teremtő, a nyelvvel együttműködve létesített világban teremtet, ösztöneivel, biológiai meghatározottságaival tusakodva teremtmény. Ez a reláció bonyolódik, ha a természet művészi ösztönével, s a nyelv eredendő metaforikus természetével egészül ki, hiszen mindkét Nietzschehez köthető gondolat erőteljesen jelen van Kosztolányi irodalomszemléletében. Az ember képes-e a természet viszonylatában rálátni saját helyzetére? Nagy Lajos *Vidám természetrajzáról* szólva Kosztolányi az állati nézőpont és hang megalkotására tett kísérlet jelentőségét hangsúlyozza az emberi önmegértés megnyitása szempontjából. (Nagy Lajos, Nyugat, 1922. április 1., *Tükörfolyosó*, 487.) Jóllehet, a műnyelvet, az emlékezet nélküli eszperantót kudarcként értékeli, az emberin túli nyelv megteremtésére irányuló kísérletet ígéretes lehetőségként tartja számon. (*Halhatatlanságunk*, Pesti Hírlap, 1933. május 28., *Nyelv és lélek*, 201.) A műnyelvnek nincs emlékezete, hiányoznak belőle az emberi szellem és érzelem „nyűtt” szavai. Tudvalévő, hogy a „nyűtt” metafora Derrida kifejezése. Nála a nyűtt az eredeti értelem előrehaladó kopását jelenti, ami szemantikai veszteséggel jár.⁶ Kosztolányinál ezzel szemben az élet jelenlétére utal. A szó eleven használata szakadatlan feltöltődést, s nem kimerülést eredményez. *Az elhasznált szó tehát nem lefokozott metafora*, ahogy Hegel, Nietzsche vagy Derrida érti, hanem sajátta tett, meghitt viszonyt fejez ki.

Az antropológiai differencia médiumává a művészet válik Kosztolányi értekező irodalmában. A *homo moralis* és a *homo aestheticus* viszonyának szerkezete kiasztikus, egyik fogalom a másiknak lehetőségi feltétele. Kosztolányi nyelvközpontú felfogása nem tagozódik be az „esztétikai gépezet” (Agamben) által uralt rendbe. Az apollói és a dionüszoszi kultúra megkülönböztetése a lét esztétizálásának terméke a tragédia szellemét a zenéből eredeztető Nietzsche elgondolása szerint. A művészet a látszatot látszatnak veszi, esztétikai jelenségként igazolva szabadítja ki a létet a látszatok körforgásából. Az „esztétikai gépezet” a metafizika hajnalán felnyitja az emberi lét erkölcsi dimenzióját, amely újra létesíti a látszatok logikája szerint a művészen belül az esztétikai és morális megkülönböztetését, ennek felel meg a művészet a művésztért, a l'art pour l'art, a poésie pure, illetve az elkötelezett, a társadalom javítását szolgáló, tanító célzatú irodalom ellentéte. Kosztolányi felfogása ettől a mintázattól eltér,

⁶ Derrida a nyűttséget a pénz kopásához hasonlítja, akárcsak az igazságot érzéki erejüket veszített metaforáknak tekintő Nietzsche. NIETZSCHE, *A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról*, ford. TATÁR Sándor, Athenaeum, Budapest, 1992, I.3, 7.

amennyiben nem újra létesíti, hanem lebontja a kételemű szembeállításokat előíró struktúrát. Az „esztétikai gépezet” fent alkalmazott fogalma kapcsolódik Georgo Agamben elgondolásához, de nem követi azt.⁷ A homo aestheticus elképzelése felől kétségesnek látszik a zöē és a bíos Agamben-féle különválasztása, mivel olyan gyökekre utal, amelyben a bíos, a művészet által formált élet nincs kizárva a természeti életből (zöē). Kosztolányi feltételezése szerint az ember eredendően nem lehetett csak és kizárólag *puszta élet*. Az antik hagyomány sem választja szét olyan élesen az emberi lét kétféle dimenzióját, mint az olasz filozófus, ahogy erre Derrida rámutat Agamben-kritikájában.⁸ Másfelől a természeti élet (zoē) jelen van a megformált emberi (*bíos*) életen belül, elsősorban mint ösztön, amelyről nem tud elkülönülni, ahogy a testi léttől sem, jöllehet, az emberit úgy állítja elő, hogy szakadatlanul megkülönbözteti magát az animális léttől. A kísérleti orvostudomány, a szociáldarwinizmus, és az örökléstan alkalmazásának tanulságai a naturalista irodalomban, továbbá a személyiség-rétegzettség Freudhoz köthető elgondolása s annak korabeli recepciója, nagy vonalakban *ebben a szellemi térben képződik meg a biopoétikának az a történeti látószöge, mely Kosztolányi számára az adott módon engedte elképzelni az élet különböző formáit, s elrendezni a köztük létesülő viszonyokat*.

Kosztolányi írásainak visszatérő témája az ember, a természet, az állatok, a gép és a nyelv kapcsolata. Tudatában volt az alapvető ellentmondásnak: minden elhatárolás, megkülönböztetés végső soron arról szól, hogy az emberi tapasztalat szerint mire képesek az állatok. Az *Aranysárkány* regényvilágában az állati és az emberi létformák közötti azonosságok és különbségek körkörös rendszere épül fel.

Önészlelésre nem képesek az állatok, az ember ellenben igen, mivel van szelleme (pneuma) és lelke (pszüché), ezért tudatában van léte végességének. A szellem, a lélek és a nyelv viszonya Kosztolányi értekező irodalmában szövevényes kérdések sorát veti fel. A szellem olyan mozgást végez, amely nem észlelhető a fizikai környezet viszonylatában. A nyelv a médiuma az elmében és a lélekben zajló eseményeknek. Az embernek van világa, tud róla, ahogy léte végességéről is, amiről az állatok nem tudhatnak, mert nem érzékelhető, ahogy maga a környezet sem, ezért – Heidegger szerint – csak „körgyűrűjük” („Umring”) van, „környező világuk” („Umwelt”) nem lehet. Heidegger a szellemről (talán) azt tételezi, hogy gonosz – fejtegeti Derrida –, ellenben az állat, mivel nincs szelleme, rosszakaratú cselekvésre sem képes.

Az irodalmi műalkotásban létesített élet – természeténél fogva – nyelvi létező. Az ember megértően tekint nyelvhöz viszonyuló létéhez. A jelenvaló lét nyelvre hangolt. Az ember képzelete sokszoros poétikai közvetítés által alakított az irodalmi olvasásban. A szövegközötti kapcsolatok hálózata, az alakteremtés, a jellemábrázolás

⁷ Agamben antropológiai gépezet fogalmának alapos elemzését a hazai szakirodalomban lásd: BALOGH Gergő, *Identitás és differencia között. Állat az irodalomban: Kosztolányi Dezső kutyája*, Studia Litteraria 2018/1–2., 219–239.

⁸ Jacques DERRIDA, *The Beast and the Sovereign, I*, ford. Geoffrey BENNINGTON, szerk. Michel LASSE – Marie-Luise MALLEY – Ginette MICHAUD, Chicago–London, The University of Chicago Press, 2009, 316.

hagyományai és kifejezőkészségei együttesen alkotják – mintegy *második természetként* – az ember poétikai médiumait az irodalomban. A nyelvművészet nemcsak újra alkotja az emberi fogalmát, de a szerves életnél felfokozottabb világot képes teremteni, s ezáltal arra készíti az olvasót, hogy megkísérelje önmagát más létformák vonatkozásában is elgondolni. Vajon mit tudhatunk a kertben lengedező virágok tűnődéséről? Kosztolányi az ember természeti létformájának viszonylagos értékét a marslakók nézőpontjából méri fel H. G. Wells: *The War of the Worlds* című regényének fikcióját felidézve, melyben „a termelés ősi hibája tárult elénk, s a könyv abban a szatirikus pesszimizmusban csendül ki, hogy az ember az igazi életben viszonyítottan csak afféle baktérium, a föld nyavalyája, fertőző betegség, mozgó halál.” (Karinthy Frigyes, Nyugat, 1916. december 1., *Tükörfolyosó*, 542.) Karinthy utópikus regénye, az *Utazás Faremidóba* (Gulliver ötödik útja) acélból készült géplényekkel népesíti be megálmodott világát. A szolaszik zenei hangokkal teremtenek kapcsolatot, s megvetik a szerves életet: „szellentyűkkel beszélnek, beszédük zene, szemük elektromos kék fény, agyuk pedig a higany és ásvány keveréke.” (Karinthy Frigyes, Nyugat, 1916. december 1., *Tükörfolyosó*, 542.) Kosztolányi *antropoétikai* felismerése szerint az ember és az állat egyaránt gépszerűvé válhat. Látnivaló, hogy a szerves forma eszménye Kosztolányi irodalomértelmezésében olyan területekre is kiterjed, mint az ember, az állat és a gép közötti viszonyok megváltozása.

Kosztolányit foglalkoztatta a kérdés, hogyan érthető meg az élő a technikai felől, azt sugallva, hogy nem tartható fenn a természetinek és a kulturálisnak az éles szétválasztása. A gép segítheti-e a szerves nyelv megtanulását? A nyelv szolgáltatja a miniatúr efféle technikai eszköz feltalálásához, vagy fordítva, tehát az utóbbi irányból érthető meg az antropológiai differencia, azaz a nyelvhasználat képessége? Kittlerig és Agambenig vezető kérdések.⁹ A nyelv nem pusztán gyakorlati eszköz, nem pusztán a közlés szerszáma vagy gépe, mely egy másik géppel pótolható. A nyelv titokzatos valóság, amelyben „legmélyebb ember volta tárul ki.” (A lélek beszéde, Gép és csoda, Pesti Hírlap, 1933. április 30., *Nyelv és lélek*, 194.) Foucault jövődőlését megelőlegezve Kosztolányi azt sugallja, hogy a nyelv valamikor megjelent, s történeti jelenség lévén, valamikor el is fog tűnni: „a nyelv olyan tény megnyilatkozása, aki él, s fölöttébb kérdéses körülmények közt jelenik meg a földön és távozik innen, úgyhogy nemcsak a fönti pohár vízzel van összefüggésben, hanem a csillagrendszerrel is.” (A lélek beszéde, Gép és csoda, Pesti Hírlap, 1933. április 30., *Nyelv és lélek*, 193.) Az arany-sárkány állati és technikai elemekből előállított különös *hybrid* létformára utal. Az ember technika felőli meghatározása és az állat irányából érkező definíciós kísérletek metszete René Descartes klasszikus elgondolása, mely egyenesen „automata mechanikának” tekinti az állatot.¹⁰ Novák tanár úr képtelen elfogadni, hogy, jóllehet, az ember egyedüli az élőlények között, aki felfogja a jót és a rosszat, az igazságot és

⁹ Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok*, Magyar Műhely, Budapest, 2005, 25, 60; Giorgio AGAMBen, *The Open, Man and Animal*, ford. Kevin ATTELL, Stanford UP, Stanford, 2004, 61.

¹⁰ *The Philosophical Writings of DESCARTES*, I., ford. John COTTINGHAM – Robert STOOOTHOFF – Dugald MURDOCH, Cambridge UP, Cambridge, 1985, 108.

az igazságtalant, de természeténél fogva nem feltétlenül törekszik a jóra, sőt képes tudatosan kárt, fájdalmat okozni másoknak. Az ember igazságtalan is lehet, az eszét ellentétes célokra is használhatja: „így az ember erény híján a legelvetemültebb és legvadabb.”¹¹ Miféle értéktételezések kapcsolódnak az emberihez? A természet semmit nem tesz megfontolatlanul: minden teremtményt az ember *használatára* hozott létre – hangzik a humanista örökség alaptétele. Kosztolányi kérdőre vonja az eszményítő emberfelfogást. Az író más létformák viszonylatában is elképzelí regényalakjait: a *Pacsirta* címszereplőjét énekesmadár, az *Aranysárkány* hőseit a technikai és az animális kereszteződése felől értelmezve. Kosztolányi belehelyezkedik az állati nézőpontba Nagy Lajos képtelen természetrajzáról elmélkedve, s eltörli a legalapvetőbb antropológiai különbséget, lelket, beszédképességet, érzelmet tulajdonít az állatoknak, ahogy saját kuvaszának az elvesztéséről szóló írásában (*Hattyú halála*). Kosztolányi hite szerint az állatok képesek érezni, van akaratuk, közlési szándékuk, korántsem tekinthetők alacsonyabb rendűnek az embernél. Novák Antal tragédiájához – többek között – az vezet, hogy idegen tőle mindenfajta hibrid létforma, ezért közelít szigorúan észszerű, mérnöki gondolkodással – a regény címébe emelt – kevert fajtájú jelenséghez, az aranyásárkányhoz. A természettan tanára nem képes elfogadni az emberi természetbe ágyazott állatit sem.

„Márpedig beszédre egyedül az ember képes az élőlények közt” – az antropológiai differencia végső magyarázata nem marad érintetlen Kosztolányi műveiben. Az ember nemcsak hangadással képes fájdalmat és örömet kifejezni. A hallgatás teljes értékű megértést hozhat létre. (*Esti Kornél, harmadik fejezet, melyben 1903-ban, közvetlenül az érettségi után, éjszaka a vonatban először csókolja szájon egy leány; A bolgár kalauz*) Kosztolányi összetetten gondolkodott a természeti létezők (ember, állat, növény) viszonyáról. Kétségbe vonta, hogy egyértelmű szintkülönbségek, alá-fölé rendeltségi viszonyok határozzák meg együttélésüket.

Biopoétikai nyelvértelmezésének látókörein felsejlik a nyitott-lét (Offensein) gazdagságával bíró élet – Heidegger szerint – ember számára vélhetően ismeretlen területe.¹² Kosztolányi – mintha Heidegger metafizikai kísérletének a kérdésfelvetését visszhangozná – a világtalan kő, a világsgzegény állat és a világképző ember létmódja között tételezhető hasonlóságokat, illetve különbségeket mérlegeli. Sok olyan átmenetet fedez fel különböző létformák között, amelyek végső soron korlátozzák az ember kivételes egyediségét. Kosztolányi művei azonban *nem biopoétikai példázatok*. Nyitott kérdésként fogalmazódik meg bennük, mit tudhatunk meg a természeti létezés hozzáférhetetlen vonatkozásairól az emberi ittlét világa felől, és viszont.

A gyík sütkérezik a napon. Heidegger kommentárja szerint „így mondjuk, noha kétséges, hogy a gyík ilyenkor úgy viszonyul-e, mint mi, amikor a napon fekszünk.”¹³

¹¹ ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, bev., jegyz. SIMON Endre, ford. SZABÓ Miklós, Gondolat, Budapest 1968. Első könyv, 2.

¹² MARTIN HEIDEGGER, *A metafizika alapfogalmai*, Osiris, Budapest, 2004, 317; MARTIN HEIDEGGER, *Die Grundbegriffe der Metaphysik, Welt – Endlichkeit – Einsamkeit = Gesamtausgabe, II, Abteilung: Vorlesungen 1919–1944*, Bd 29/30, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2004, 371–372.

¹³ HEIDEGGER, *A metafizika alapfogalmai*, 253.

Heidegger óva int a beleérző, elsietett lélektani magyarázatoktól, az emberi létmódjának fonák belevetítésétől a materiális fizikai létezőkbe és az állati természetbe. A gyík számára, amin fekszik, nem sziklaként adott. A kőzet fizikai anyaga sziklaként a világképző ember értelmezői látókörén jelenik meg. Amin a gyík fekszik, a humán ittlét számára, mint létező, egyáltalán nem hozzáférhető. A gyíknak állatként meghatározott viszonya van a napsütötte kőhöz, s ez a viszony azért titokzatos és rejtélyes, mivel ember számára végtelenül nehezen felfogható.

Az állat mivoltának a tisztázásából a világ fogalmának vezérfonalán haladva megközelíthetjük-e az ember létezési módját? A kérdésnek ez az iránya felfedezhető Kosztolányi értekező irodalmában. Az ember feszültségként éli meg, hogy el van választva, s egyszersem össze is van kötve az élőlények világával. Az emberi létezés mód részleges megértésének belátása az életösszefüggések teljesebb feltárására sarkallja az író, felnyitva az antropológiai differencia örökletes, metafizikába zárt elképzeléseit. Az élő organizmus nem válik el élesen a környezetétől, sőt, bizonyos adottságait magába fogadja, de elsődlegesen az őt körülvevő környezethez viszonyul, alkalmazkodva annak folytonos keletkezéséhez és elmúlásához. Kosztolányi műveiben a természeti világok egymástól idegenek maradnak, egyik ember a másik számára lényegében hozzáférhetetlen. Regényei e tapasztalat színrevitele révén sok mindent képesek felszínre hozni a belső világának idegenségével küzdő ember drámájából. Kosztolányi nyitott az emberi lét újra értékelése iránt: ez érinti egyrészt a humán ittlét állatival szemben fölérendelt helyzetének felülvizsgálatát, másfelől annak belátását, hogy az ember természeti biológiai meghatározottságából következően korlátozott sorsának szabad alakításában.

Heidegger-párhuzamok

Kosztolányi a nyelv természetét kutatva eszmél rá, hogy nem más létezők tulajdonságainak összehasonlításával lehet eljutni végső lényegéhez, hanem létére való tekintettel kell vizsgálni: „Az, ami, és nem más. Úgy, ahogy az almafa almafa, és csak almát terem [...] Ilyen egyoldalú a nyelv is.” (A „*soviniszta*” nyelv, Nyugat, 1933. május 1., *Nyelv és lélek*, 184.) Heidegger szerint a létezőre vonatkozó kijelentésben, léte által meghatározottan, felfedés és elrejtés mutatkozik meg. A megnevezés lényegi struktúramozzanata a „van”: „a hó változékonyan van” [„der Schnee ist wechselnd”]. A kopula mint jelentő, a nyelv alapjáig hatoló kérdést vet fel. Hol találjuk az elgondoltat?¹⁴ Kosztolányi a külső kényszernek ellenálló nyelv akaratának tiszteletben tartásával közel kerül a nyelvhez megengedően viszonyuló Heideggerhez, aki szerint, ha ráhallgatunk a nyelvre, hagyjuk, hogy a lét szóhoz jusson. A lehetséges párhuzamokat Heidegger gondolatmenetével azért indokolt tovább kutatni, mivel a nyelvhez való hozzáállás, és tárgyalásmód tekintetében több ponton is érintkezik vele Kosztolányi felfogása.

¹⁴ Uo., 394.

A nyelv eredetére vonatkozóan Heidegger megközelítésében az állat olyan élő-lény, melynek hiányzik a beszéd lehetősége, ζων ἄλογον. Az ember e definíciója átkerült az ember hagyományos felfogásába, miután a λόγος-t a latin ratió-val fordították. Kosztolányi nem fogadja el a megegyezésen alapuló nyelveredet elképzelését, mely szerint az emberek az ősidőkben a hangokat fogalmak jegyül találták volna ki, s idővel megállapodtak bennük. Ezt a magyarázati lehetőséget is felvázolja Heidegger, de nem azonosul vele. Kosztolányi sem követi a meglévő jelentéshez rendelt artikulált hang elgondolását, mely szerint az emberi hanggal történő megnyilvánulásokhoz hozzátapad a szimbolikus értelem: „A jelentés – írja a német filozófus – nem nő hozzá a hangokhoz.”¹⁵ Heideggernél a szó és a fogalom összekapcsolódása *esemény*, a megegyezés és az összetartás *megtörténik*: „Ez a [...] beszéd lehetőségfeltétele. Egy ilyen történet hiányzik az állatnál, habár hangokat ad ki.”¹⁶ Heidegger két elmélet kiindulópontját veti latra, de azoktól döntő lépések révén eltér. Az egyik szerint a szavak kinőnek, úgy képződnek, mint az organikus folyamatok. A másik szerint a szavak megállapodás alapján azok, amik.

Amennyiben a szavak az emberek egymással való megegyezéséből keletkeznek, ez azt a lehetőséget is magába foglalja, hogy nem tudnak megegyezni. A beszéd ennek a lényegi megegyezésnek az alapján tölti be szerepét: „a megérthető értésre adásában.”¹⁷ Kosztolányi a nyelv episztemológiai ingatagságát jól érzékelte. Tovább gondolta az antik szónoklattan nevezetes intését, mely szerint a beszéd nemcsak az igazmondás, de a félrevezetés retorikai eszközeként is szolgálhat. Felismerte azt is, hogy nem minden nyelvi megnyilatkozás tartalmával kapcsolatban vethető fel az igaz-e vagy hamis kérdése. A később Austin által performatívnek nevezett beszédaktusok jelentése (kérés, ígéret, parancs *etc.*) nem gondolható el a kijelentő mondat alapján. Heidegger is tárgyalja az állító, a másikat valamiről értesítő, felmutató beszéd mellett a kérést, amely elhangzásakor megvalósítja a másik megkeresését, vagyis cselekvést hajt végre.¹⁸ Heideggerrel összhangban Kosztolányi Austin előtt fél századdal megsejtette, hogy nem választható el élesen egymástól a konstatív és a performatív nyelvi megnyilatkozás.¹⁹ Kosztolányi elemzése mintha a *Tetten ért szavak* nevezetes alaptételének *visszavonásához* szolgáltatna példákat. A „Tűz van” ténymegállapító mondat megfelelő beszédhelyzetben – a színház zsúfolt nézőterén az előadás alatt – nem pusztán kognitív tartalmat közöl állító formában, hanem cselekedtető erővel bíró performatív felszólítás: „A jelenlevők fölugrálnak, dulakodva, őrjöngve rohannak a vészkijárat felé, a tolongásban a nők estélyi ruháját cafatokra tépik, s a gyermekeket agyontiporják. Valóban, tűz van? Talán nincs is. Lehet, hogy

¹⁵ Uo., 376.

¹⁶ Uo., 377.

¹⁷ Uo., 378.

¹⁸ Uo., 379.

¹⁹ Szili Katalin megközelítésében az *Ige* azzal emlékeztet Austin „pragmatikájára”, hogy „a megnyilatkozások kimondásával a beszélő cselekszik, s cselekvésének célja az, hogy változást hozzon létre a világban.” SZILI Katalin, *Kosztolányi a nyelvről*, Magyar Nyelvőr 2009/1., 26.

tévedtem. Az is lehet, hogy aljas tréfát űztem, s ugrattam a többieket. De ez mind-egy. Tűz van, mert azt mondtam, hogy tűz van. Ez a mondat tűzvészt támasztott ezer és ezer agyvelőben, s az a tűzvész, noha nem érzékelhető, nem kevésbé valódi, mint az igazi.” (Ige, Pesti Hírlap, 1933. október 1., *Nyelv és lélek*, 207.) A *homo moralis* a korlátolt és elavult cselekvő, mivel a szónak van igazán tett értéke, cselekedtető ereje: „Én hiszek a szavak csodatékony erejében. A költészet nem is egyéb: szóvarázs. »Kezdetben vala az Ige.« Minden szó egy szunnyadó, burkolt tett, a tett *potentialis energiájá*-val.” – írja (Író és bátorság, Válasz Móricz Zsigmondnak, Nyugat, 1932. február 1., *Nyelv és lélek*, 558.)

„Az élet lényegéről” szóló Arisztotelész értekezésben esik szó a λόγος-ról. Az ember kitüntető jegye a λόγος, szemben a növényi és az állati léttel. Heidegger értelmezése szerint a „mint”-struktúrán alapul az elrejtés és felfedés lehetősége a logoszban: „A „mint”-struktúra, az előzetes egységképző észrevétele valaminek mint valaminek.”²⁰

Kosztolányi szerint a szó jelentése elválaszthatatlan hangulati velejárójától. (Gombocz Zoltán, Pesti Hírlap, 1925. június 14., *Nyelv és lélek*, 55, 62.) „A szavak fogalmi értékénél mindig több és döntőbb hangulati kísérőjük.” (*Túlvilági séták*, Pesti Hírlap, 1931. március 1., *Nyelv és lélek*, 110.) A szó hangulati kísérője mellett „helyzeti értéke” is belejátszik az értelemalkotásba, amely *mozgásban lévő* folyamat. (A Téli rege új szövegéről, *Vita és tanulmány*, Nyugat, 1933. október 1., *Nyelv és lélek*, 520.) Heidegger a pusztá megnevezésről mondja, hogy megállítja a gondolkodást, amely különben *mindig mozgás*, végig gondolás, tovább haladás: „De mi az, ami itt hiányzik, amikor az ígét csak a megnevező formában használjuk, mintegy névként és főnévként: repülni mint a madár ellentétben a repülve van-nal? Mit értünk ezen a „van”-on, ami hozzájárul, vagy az ige formájában kimondható?”²¹ A „van” irányadó jelentése a *hozzájáruló jelentés* [*Dazubedeuten*]. Ez nem egy önálló jelentés, mint a megnevezése valaminek, hanem a jelentésfunkcióban, mint olyanban a lét és a „van” jelentése már olyasmire vonatkozik, ami van. A hozzájáruló jelentésben a „van” szintézist, összekötöttséget, egységet jelent.

Kosztolányi hangulati velejárója és Heidegger hozzájáruló jelentése (*Dazubedeuten*) egymásra rezonál. A nyelv lényegének megragadása, illetve a lét megnevezése ellenáll a kijelentés formájának. A nyelvnek és a létnek mintha közös volna a gyökere. A nyelv is valamilyen szintézisen alapul. Kosztolányinál ez szó, zene, kép és hangulat egysége. Heidegger szerint szintézis, összekapcsoltság mutatkozik meg a lét, a kopula többértelműségében.²² A „mint” és a lét közösségén alapul egyáltalán a valamihez való hozzámérés lehetősége. Ennél fogva a nyelv tulajdonságainak összehasonlítása más létezőkkel aligha küszöbölhető ki a gondolkodásból.

Heidegger három irányadó tétel összehasonlító vizsgálatának útján dolgozza ki a világra vonatkozó kérdést: a kő világtalan, az állat világszegény, az ember világképző. Kosztolányi szilárd meggyőződése volt, hogy az ember világhoz való viszonya,

²⁰ HEIDEGGER, A metafizika alapfogalmai, 385.

²¹ Uo., 396.

²² Uo., 413.

amellyel rendelkezik, a „világképző” költészet által bővíthető. Az irodalom kínálja az egyik legösszetettebb képzetes cselekvési mintát, az író kifejezéséhez folyamodva, „tudatos öncsalásra” készíti az alkotót és a befogadót. A nyelv nem rendelődik a logika uralma alá, lényegéhez tartozik, hogy a jelentések következtelenek: „a nyelv olyasmi, ami az ember végességéhez tartozik. Abszolút képtelenség elgondolni, hogy egy isten önmagához beszél.”²³ A nyelv nem észszerű – visszhangozza Kosztolányi alaptétele. A halál villantja fel az emberi élet lényegét, ez választja el az állattól, amelyik csak kimúlni tud. Kosztolányi korai éveitől a halálfélelemmel viaskodott, kezdettől fogva a halál titka foglalkoztatta, mondhatni, erre volt hangolva. A természet nem lehet hangolt. A természetnek legfeljebb személytől független atmoszférája lehet, amely magába vonja az embert. A hangulat a jelenvalólétben történik. Az emberi jelenvalólét mindig már hangolt lét. A hangoltság, a hangolt lét nem lelki állapotok tudomásul vétele, hanem kitettség, az ember megnyíltságának eseménye, mely lényegi módon hoz önmagunkhoz.²⁴ A hangoltság a létező megnyíltsága. Az emberben levő jelenvalólét képezi a világot: 1. előállítja azt; 2. ad róla egy képet; 3. magába foglalja, átfogja.²⁵ Kosztolányi megközelítésében a költészet nem elszigetelten használja a szavakat, a nyelv életéből kiszakítva, hanem a múltat és a jelent magába záró *hangszekrényben* szólaltatja meg a megütött hangot. Heidegger interpretációjában is az a döntő, hogy „nem egy izolált tárgyra való vonatkozás szerint ítélnünk, hanem ebben az ítéletben a már megtapasztalt és ismert egészből beszélünk ki, amit előadóteremnek nevezünk.”²⁶ A költő becsvágya a nyelv újjáteremtése. A „költőien lakozik az ember” filozófusának törekvése a nyelv megszabadítása a metafizikai gondolkodás béklyóitól: „a mondat úgyszólván már preparálva van a logika és grammatika számára.”²⁷

Kosztolányi tudatosítja, hogy a nyelvhez hozzátartozik az a lehetőség, hogy megtevesztő, sőt hamis is lehet. Az alkotó számára az irodalomban a nyelv által teremtett világ saját törvényei szerint van berendezve. A nyelvi műalkotásnak a létező valóságához fűződő viszonyulásába beleíródik a különbség. Kosztolányi alap gondolata szerint az irodalom valóság és káprázat között lebegve tudatos öncsalásra hangol, az észlelés és a képzelet ingamozgására csábít. Az értelem, az ész, a logika illetékessége nem kizárólagos a nyelvi műalkotás értelmezésében. Szükség van a belebocsátkozás képességére, hogy megértsük működésének történését. Heidegger értelmezésében a nyelvművészet világképzése olyan esemény, amelyhez egy „készítési terv” felfedésével nem férhetünk hozzá, a „közönséges” értelem előtt rejtve marad.

Mind a filozófust, mind az íróat foglalkoztatta a kérdés, mi a különbség az írás és a beszéd között. Az ontológiai differencia fogalmához kapcsolódva Heideggernél

²³ Uo., 297.

²⁴ Lásd ezzel kapcsolatban UEXKÜLL, *Umwelt und Innenwelt der Tiere* című munkájának méltányos kritikai számba vételét HEIDEGGER, *A metafizika alapfogalmai*, 348.

²⁵ Uo., 351.

²⁶ Uo., 423.

²⁷ Uo., 419.

ez ebben az esetben sem egy meghatározott különbség, amelyet a nyelv létmódján belül lehet és kell megtenni, hanem inkább olyan hordozó és vezető differencia, amely hat, működik.²⁸

Kosztolányi ismerte a nyelv eredetére vonatkozó elképzelést, mely szerint az a beszédből, gesztusok szájüregben belüli utánzásából alakult ki. Ebből a távlatból akár meg is fordítható *A hang és a fenomén* vonatkozó tétele, mely szerint „az írás már eleve a beszédben lakozott”. A gesztus leképezése, a beszéd akusztikus-fiziológiai folyamata beépül a sajátán kívüli írásba, mely a maga mozgalmasságával emlékeztet a testbeszédre. A világ-képzés egyik módozatának tekinthető a nyelvi műalkotás, mely közeget biztosít ahhoz, hogy az ember belehelyezkedjen az állat szűkös világába, majd különbségeket felszínre hozó kerülőútja végén visszatérjen önmagához. Átjárók nyílhatnak így különböző létformák között, s a tulajdonságok keresztirányban felcserélhetővé válnak. Állat és írás is egymásba fordulhat, amennyiben mindkettő eltűnik a végső értelem kisajátításában. Vajon az ember világképző tevékenysége során meg tud-e szabadulni nyelvtől is ösztönzött én-központú gondolkodásától, amellyel magát a létezők fölé rendeli?

Kosztolányi *templomi ivópohár*hoz, Heidegger *templom nélküli szentségtartó*hoz hasonlítja a nyelvet, amikor a szavak elhomályosult emlékezetét kutatja. Kosztolányi ezt írja: „Minden szó templomi ivópohár, evőedény, melyből már évezredek óta ittak-ettek ismeretlenek. Ünnepi pillanat, mikor először veszed szentségtelen kezedbe. Halottak, élők lelke rezzen át rajtad ilyenkor, és a szó valóban jelképpé válik. Aztán derengeni kezd a sötétség. Egyes fordulatokkal ismét találkozol és ismerőskül köszöntöd őket. Már félhomályban jársz, hol világítanak a betűk, és ragyognak a fogalmak. Aminek elkopott a jelentősége, a megszokottság folytán, újra feltündököl, rendkívüli fényben, megint érzed az ősi dolgokat, az Életet, a Halált, melynek keserű ízét más nyelveken már elfelejtetted, a Kenyeret, Bort, melynek zamatára már nem is emlékszel, s tudod, hogy Ember vagy.” (*Portugálul olvasok*, Pesti Hírlap, 1923. szeptember 23., *Nyelv és lélek*, 50–51.) A költői szó Heideggernél csenddel veszi körül magát, mint egy templomi szentségtartó a hétköznapi nyelvek lármájában.²⁹

Nyelv és halál kapcsolata szinte fogva tartotta a költő gondolkodását. Kosztolányi eredeti meglátása szerint a halál a költészet éltető forrása. A költő megsemmisül a nyelvben, s feltámad általa. A szavak megáradnak a titokzatos nemlét hívására. Halálhoz mért létünk vigasza a költészet. A véges élet bizonyossága költészetet fakaszt. A mulandóság tudata a költészet műzsája. Kosztolányi sejtései a *halálhoz viszonyuló lét* (Sein zum Tode) gondolatával rezonálnak.³⁰ Heidegger ezt mondja a jelenvalólét végességéről: „Saját lenni-tudásunk a halálhoz mint legsajátabb lehetőségünkhöz viszonyuló megértő létben lesz tulajdonképpen és teljesen átláthatóvá.”³¹

²⁸ Uo., 437.

²⁹ Martin HEIDEGGER, *Hölderlin és a költészet lényege* = Uő., *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, Debrecen, Latin Betűk, 1998, 7.

³⁰ Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, Osiris, Budapest, 2007, 304.

³¹ Uo., 355.

Ezt a fenomént sosem tudja a megértő jelenvalólét közvetlenül megtapasztalni: „A Da-sein a Semmibe való beletartottság.”³² Az ember gondol a halálra, be nem következett tapasztalatként tartja számon, mert tud arról, hogy élete véges. A végeesség a léthez tartozik.

Tudvalévő, hogy Kosztolányi alapélménye az elmúlás: „Engem igazán mindig csak egy dolog érdekelt: a halál. Más nem. Azóta vagyok ember, mióta nagyapámat láttam holtan, tízéves koromban, akit talán legjobban szerettem ekkor. Költő, művész, gondolkozó is csak azóta vagyok. Az a roppant különbség, mely élő és halott között van, a halál hallgatása, megértette velem, hogy valamit tennem kell. Én verseket kezdtem írni.”³³ A költészet a halálhoz mért lét tapasztalatának hordozója. A nyelvtől elválaszthatatlan a gondolkodás, az utóbbi ugyanakkor a költészetben szélesebb értelmű, hiszen a vers nemcsak fogalmakról, de tünékeny érzelmekről, halvány emlékképekről, és tudatalatti sejtelmekről is szól. A mulandóság kísértése a költészet műzsája. A halál sztoikus tudomásulvétele, a természeti szükségszerűség szenvtelen elfogadása közel állt a *Marcus Aurelius* írójának szemléletéhez. A szokványos jelentéstársítások – a költészet vigasz az élet végeességére, a költői megszólalás késlelteti a közelítő halált, megtartja az élet a végső pillanatig – nem lehelhetők fel Kosztolányi értekező irodalmában, amely eredeti összefüggést bontakoztat ki: a költő megsemmisül a nyelvben, s feltámad általa.

Élet és halál nem válik el élesen egymástól Kosztolányi nyelvszemléletében, ezért az élet fennmaradásának kérdése bonyodalmas összefüggések hálójában jelenik meg. Az emberi lét méltóságának egyik biztosítéka a „nyelvi túlvilágba” vetett hit. Az író, aki a formával azonosítja a nyelvi műalkotás lelkét, nem fogadhatja el, hogy nyomtalanul eltűnjék a világból, hogy „miután lélegzetem mindörökké elakad, legalább azok a szavak ne lebegjenek sírom fölött, melyeket egykor a lehetetlemmel mozgattam.” (*Hallhatatlanságunk*, Pesti Hírlap, 1933. május 28., *Nyelv és lélek*, 202.)

Nyelv és fájdalom

Heidegger a nyelv és a fájdalom összefonódásában eredeti jelenséget (Urphänomen) ismer fel. Hogyan lehet eljutni a fájdalom forrásához, mielőtt az bezárkózik egy kínzóan néma szingularitásba. A saját test megoszthatatlan fájdalma, amikor szóba kerülhet, a tehetetlenség és a végeesség egzisztenciális fájdalmát eredményezi, másfelől kifejeződése mégis mintha enyhítené a szenvedést. De valójában ki beszél a fájdalomról, amennyiben az emberek csak a nyelvnek megfelelően beszélnek. A nyelv beszél. A fájdalom beszéde szól helyettünk a kimondott szóban.

Nyelv és fájdalom kapcsolata élenken foglalkoztatta Kosztolányit. Regényeinek egyik alapkérdése, hogy a fájdalom pusztán romboló erő, vagy egyfajta kegyelem, amely a jelenlét egységének extatikus átélésében részesít. Hogyan tud úrrá lenni az ember a lelki fájdalomán? A *Pacsirta* költőjére rákövült a fájdalom – mintha Trakl

³² Martin HEIDEGGER, *A metafizika alapfogalmai*, 115.

³³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, szerk. Réz Pál, Osiris, Budapest, 1998, 822.

Ein Winterabend című versének nevezetes küszöb metaforája, „Schmerz versteinerte die Schwelle” íródna itt tovább –, ezért Íjas Miklós *megpróbál* álarcot öltetni: „Emlékeztetett kicsit Vun-Csi arcára, mely sárgára volt mázolva, vastag festékkel, és álarcot viselt. Mintha álarc lenne Miklós arcán is. Csakhogy keményebb álarc, kővé vált fájdalomból.” (269.)³⁴ Ákos a szerkesztő beszédét hallgatva tűnődik: „Mindenesetre különös figurák ezek a bohémek. Henyélnek és azt mondják, hogy dolgoznak, boldogtalanok és azt mondják, hogy boldogok. Több a bajuk, mint másoknak, de bírják, jobban állják, mint mások, mintha éltetné őket a szenvedés.” (269.) Ákost elsorvasztja a szenvedés, ugyanakkor lánya megoldhatatlan emberi helyzetének átélése fel is emeli, hozzásegíti a létezés tragikumának belátásig. Íjas a *fájdalomból* születő verseivel, a *fájdalom esztétikai feldolgozásával* akarja enyhíteni szenvedését. Sokat töpreng a fájdalom természetéről, akárcsak Ákos, aki a szerepjátszóról állítja, hogy „mind hozzáférhetetlenek”: „Mintha mindnyájan szigeten lennének, távol az emberektől [...] Vannak, akiknek csak a fájdalom marad, a kegyetlen, alaktalan fájdalom, mely semmire sem jó, semmire sem használható, csak arra, hogy fájjon, ebbe aztán beleássák magukat, mindig mélyebben hatolnak bánatukba, mely csak az övék, a végeérhetetlen tárnába, a sötét bányába, mely végül összeomlik fölöttük, és akkor ott maradnak, nincs mentség.

Ákos nem tudott figyelni fiatal barátjára, ki már mindenféle zavaros dolgokat fecsegett a szenvedés örökkévaló, dicső voltáról, részletesen beszélt verseiről.” (271.) A szó, a nyelv és a fájdalom kapcsolata, kifejezésének lehetősége és hatása foglalkoztatja költőként Íjast: „– Pihenni – szólt apa, ki gépiesen ismételte az utolsó szót, melyet hallott, mint rendesen, mikor idegeskedett, és hangjával akarta elnémítani gondolatait. Íjas ezt észrevette. Az öregúr arcába tekintett, mint előbb Ákos az ő arcába, és most annyira megszánta őt, hogy szíve összefacsarodott. A fájdalom micso-da mély, ásatag rétegeit bolygatta meg pár szava. Miklós nem hagyta abba munkáját, tovább érdeklődött, tovább kutatott.” (273.) A szöveg tropológiája a bányászat, fejtés körül forogva tárja fel a fájdalom és a nyelv szétválhatatlan kapcsolatát: a szó, mint csákány, belevág a fájdalomba, ezáltal ugyanakkor újabb éles fájdalmat vált ki. A meg nem nevezett elbeszélő iróniával fogadja a regény teremtett költő szereplőjének lelkes szolamát, mely szerint a fájdalom nyersanyag, a remekmű, a műremek ígérete az író számára: „Belülről, a lakásból motozást hallott, az öregek nyugodni tértek. Miklós biztosan látta maga előtt a nyomorult szobákat is, melyek sarkaiban söpretlen szemét gyanánt hever a szenvedés, életek pizska, évek során át fölhalmozott fájdalom. Lehunya szemét, és magába szívta a kert keserű illatát. Ilyenkor »dolgozott«.” (279.) Az irónia itt az alkotó nyelvbe vetett határtalan bizalmának szól, annak a feltétlen hitnek, hogy a fájdalom megismerhető, a másik szenvedése kifejezhető, s megosztható a befogadóval, akit a megértés közösségébe szólít: „a legnagyobb fájdalomból születik majd a legnagyobb öröm, hogy minket is megértenek egyszer, és a többi idegen emberek is úgy fogadják szavunkat, életünket, mintha az övék volna.” (279.)

³⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pacsirta. Kritikai kiadás*, s. a. r., tan., jegyz. BUCSICS Katalin, Kalligram, Pozsony, 2013. A továbbiakban e könyvre hivatkozva csak a lapszámot adom meg.

A testi szenvedés eltörpül a lelki fájdalom mellett, szinte jelentéktelen, s elenyésző szerepet kap a *Pacsirtában*. Kibúvó és menedék is lehet a testi fájdalom a lelkiével szemben: „Aztán tegnap éjjel, egy felé, hirtelenül fájni kezdett a fogam (az, amelyet utóbb tömtek), úgy hogy fel kellett keltenem Erelka nénit is. Ne aggódjatok, nem sokáig fájt, mert rumot tartottam rá, az elmulasztotta. De félttem, hogy a fogam újra bolondozni kezd, ezért maradtam itthon Béla bácsival együtt a házat őrizni. Ő lefeküdt, én pedig meghitt szobácskámban levelet írok nektek.” (301.) Pacsirta keresi a magányt, körülveszi a fájdalom, elszigeteli, szülei minden együttérzése ellenére. A fájdalomélmény minőségéhez, testi és lelki tapasztalatának összetettségéhez képest roppant sivár mindaz, amit a nagy leszámolási jelenetben az apa kimondhatatlan fájdalomából szóhoz juttat, ezért nem nyújt „vigasztalást”. A szenvedésélmény kimondásáért folytatott nyelvi küzdelem kudarcra van ítélve, mindig a kimondhatatlan maradványa kíséri. A fájdalom „ősjelenség”, amely mintha a szubjektumon túl gyökerезne, úgy veszi körül, hatja át és zárja magába az embert. Kosztolányi regényének elbeszélő éjszakai jelenetében az együttlét, mint egy bizonyos formája a fájdalom-tapasztalat „tragikus közösségének” éppen a kifejezhetőség terén nem bizonyul hatékonynak, a köznyelvi kimondás kiüresíti a fájdalmat, s ahelyett, hogy kimenekítené, megtámadja az egyént nyelvi szorultságában. A fájdalom maga a különbség, mondja Heidegger: efféle szemléleti összetettség érvényesül Kosztolányi regényeiben is ennek az ősfenoménnek a megközelítésében.

A fájdalmas történetek újramondása szenvedést okoz, de valamiféle kárpótlást is nyújt, amennyiben a visszaemlékező újra együtt lehet fájdalmas veszteségével: „Vizy-né leült melléje. Nagyon részletesen elmesélte neki – németül – a kisleánya halálát. De ezt már annyiszor elmesélte, hogy most csak kopogó, gépies szavait hallotta, még a fájdalom vigasztalását sem érezte.” (496.)³⁵ Pacsirta igyekszik visszatartani, elrejtteni belső fájdalmát. Lelki terhét magával hordja az ember, s amikor már nem tudja eltitkolni, szégyentelenül felfedi: „Elindult tehát a kocsi ingó talaján, fülkéje felé menekülve, mintha sietne, és biztosabb, zártabb helyre akarná vinni fájdalmát. De már nem bírta. Amint a fülke elé ért, hol a fiatalember ült, meg az öreg, sovány, katolikus lelkész, és helyet akart foglalni, elejtette fájdalmát.” (43.) Nehezen dönthető el, sírása szenvedésről, vagy megkönnyebbülésről tanúskodik-e? Ahogy Íjas Miklós nevetése is kétértékű, amikor beszél családjá tragédiájáról: „Elnevette magát. Ákóst sértette a nevetés. Lehetséges-e, hogy valaki ilyen nyíltan beszél arról, ami benne van, ilyen hetvenkedve vall arról, ami fáj belül? Vagy talán már nem is fáj. Hiszen nevet.” (269.) Vajkay Ákos, lánya levelét olyan átható figyelemmel olvassa, hogy egyesül a fájdalommal, amely felfokozza érzékelő képességét, a szenvedés szinte kettészakítja, erről tanúskodik, hogy önkívületi állapotában széttépi a levélpapírt.³⁶

³⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna. Kritikai kiadás*, szerk., jegyz. VERES András, Kalligram, Pozsony, 2010, 708–907. A továbbiakban a regényből vett idézetek utáni lapszám a zárójelk között erre a kiadásra vonatkozik.

³⁶ Lőrincz Csongor Virginia Woolf betegségről szóló esszéjében figyel fel a testi érzékelés intenzitásának megnövekedésére a fájdalom hatására. Vö. LŐRINCZ Csongor, *Nyelvi elszívások, nyelvi események – irodalom – antropológia = Uő., Hallgatag hangolások*, Ráció, Budapest, 2021, 177.

Ernst Jünger 1934-ben megjelent *A fájdalomról* (*Über den Schmerz*) című esszéjében a fájdalom nem az emberi lét elszigetelt tapasztalatai közé tartozik, de ősjelenség: „Az élet közepette mi vagyunk a halál” (Inmitten des Lebens, sind wir des Todes). Állandóan a semmi közepén vagyunk, „a halál közepette” élünk. A fájdalom a legerősebb próbatétel, az egyik „nagy és változatlan mérce, amellyel az ember jelentősége bizonyítást nyer.”³⁷ Az élet közepette a halál közepette vagyunk: ittlétünk halálhoz viszonyított élet. „A fájdalom maga a különbség” (Der Schmerz ist der Unter-Schied selber) – írja Heidegger: *Die Sprache* című szövegében.³⁸ A különbség mibenlétének körülírásával világítja meg a fájdalom nem-emberi felfogásának értelmét: „Nem szabad antropológiailag elképzelni a fájdalmat olyan érzésként, amely a nyelvet panaszossá (wehleidig) teszi. De nem szabad az intimitást lélektanilag úgy felfognunk, mint amiben az érzékenység fészke magát. A fájdalom megkövetelte a küszöböt.”³⁹ „A fájdalom kitölti a különbség hasadékát” (Der Schmerz füllt den Riß des Unterschiedes).⁴⁰

A fájdalom hatalmával szembeni védekezésként értelmezi Jünger a technikai eszközök jól kidolgozott, kezelhetőnek hitt készleteit, amelyeknek a használata lehetővé teszi, hogy az ember elfeledkezzen arról, mi ellen is küzd.⁴¹ Nemcsak a fájdalomról, hanem a lét egészéről való megfeledkezés állapota foglalkoztatja ebben az időben Heidegger gondolkodását. A fájdalom és a nyelv közötti lényegi rokonság gondolata különböző kontextusokban fordul elő, jelesen a Jüngerrel folytatott kései dialógusában, amely a „fájdalom” mint alapszó értelmét kutatja, felidézve *A fájdalomról* (*Über den Schmerz*) című műben körülírt jelentését. A fájdalomról való gondolkodás megköveteli a nyelv lényegéhez kialakított viszony megváltoztatását. A fájdalom fogalmi megjelenítése a tudomány logikai-grammatikai nyelvén nem nyit olyan utat, amely a fájdalomnak mint a létezés alapvonásának helyt adó kifejtésébe vezet.⁴² Heidegger osztja Jünger nihilizmus-felfogását, mely szerint az maga az akarat, a szubjektum mindenhatóságába vetett hit, amely menekülés az ember metafizikai helyzetének kétes voltába való bepillantás elől. A tekintet megfordítása – a platonai anabázis – fájdalmas.

Kulcsár-Szabó Zoltán a fájdalom *nem-antropológiai* kifejeződéseként közelíti meg Kosztolányi *A vad kovács* című versét, ezért olvassa együtt Heideggernek *A nyelv* (*Die Sprache*) című esszéjével.⁴³ A fájdalom különösen szoros összefonódása a nyelvvel talán abban is megnyilvánul, hogy nem-antropológia fogalmához éppen a hozzá társítható emberi képzetek összegyűjtése révén jut el az értelmező mindkét szöveg

³⁷ Ernst JÜNGER, *Über den Schmerz* = Uő., *Sämtliche Werke*, VII, Klett-Cotta, Stuttgart, 1980, 143.

³⁸ Martin HEIDEGGER, *Die Sprache* [1950] = Uő., *Gesamtausgabe*, I, *Abteilung: Veröffentlichte Schriften* 1910–1976, Band 12: *Unterwegs zur Sprache*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1985, 24.

³⁹ Uő., 24–25.

⁴⁰ Uő.

⁴¹ Ernst JÜNGER, *Über den Schmerz*, 177.

⁴² Martin HEIDEGGER, *A lét kérdéséhez* = Uő., *Üttelzők*, szerk. PONGRÁCZ Tibor, Osiris, Budapest, 2003, 369.

⁴³ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Fájdalom*, *Alföld* 2019/11., 68–97.

felfejtése során: a *küszöb*, vagy a *kő* versbeli képzeiteit a fájdalom átélésének köznap megnevezéseire, vagyis a fájdalomküszöbre, illetve a hirtelen jelentkező, rendkívül erős, a testet kővé dermedtő fájdalomra vonatkoztatja.

Érdeemes emlékeztetni a német gondolkodó Georg Trakl *Ein Winterabend* (Szabó Lőrinc fordításában: *Téli este*) című költeményéről nyújtott első olvasatára, mely a nyelv lényegére kérdez. A költemény kérdéses sora „A fájdalom megkövesítette a küszöböt” (Schmerz versteinerte die Schwelle), olvasható úgy, hogy a fájdalom már megnövelte hordozásának a küszöbét. Heidegger felfigyel arra, hogy ez a szó az egyetlen a versben, amely múlt időben beszél, ennek ellenére nem valami múlta utal, valami olyasmire, ami már nincs jelen. Szabó Lőrinc fordítása pontosan illeszkedik Heidegger nehezen visszaadható magyarázatához: „A küszöb mindenekelőtt a megkövesedés folyamatában van” (Im Gewese des Versteinerns west allererst die Schwelle).⁴⁴

Heidegger szófejtéseiben minden többértelmű. Az *Egy téli este* versszövegének első, szó szerinti olvasása során veti fel a kérdést, hogyan lehetne megtörni az évezredek uralkodó nyelvfelfogás bűvkörét, mely szerint „a nyelv a belső érzelmi mozzanatok és az azokat vezérlő világkép kifejeződése.”⁴⁵ Azt tételezve, hogy a nyelv beszél, a vers nem egy jelenlévő téli estét ábrázol, hanem lehetséges jelenlétet képzel el, de a költői nyelv még így is kifejezésnek bizonyul. A küszöbön nyugvó emberi fájdalom képzetétől nem tudja távol tartani a szöveg az olvasót. Hogyan közelíthető meg a nem emberi (fogalmak szerinti) fájdalom? „A fájdalom szétszakít, szétválaszt – írja Heidegger –, de úgy, hogy közben mindent magához vonz, magába gyűjt.”⁴⁶ A vers nem meghitt érzés kifejezése, a nyelv abban szólal meg, hogy a külön lévő dolgokat és világokat „bensőségességük egyszerűségébe” hívja: „A nyelv úgy beszél, mint a csend harangzúgása” (Die Sprache spricht als das Geläut der Stille). A csend csengése nem emberi. A nyelv beszéd által jön létre. Egy ilyen bekövetkező esemény azt jelenti, hogy a csendnek szüksége van a halandók beszédére, hogy csengése hallhatóvá váljon. Az ember tehát a csend zengéséhez tartozik. Heidegger versértelmezése nyelv és fájdalom viszonyára összpontosítja a figyelmét, s az így bemutatott versbeszédet nem csupán az emberben rejlő belső lény kifejeződésének tekinti, jóllehet annak is. A fájdalom megelőzi a nyelv intencionalizálható formáit. A csend csengését megtörő halandók megszólalásának alapja a nyelv beszédéhez való viszonyulás. Az ember csak a nyelvnek megfelelően beszél. „A nyelv beszél” (Die Sprache spricht).⁴⁷ Amennyiben a nyelv beszél – Heidegger sugalmazását követve –, a halandó fájdalma a nyelv fájdalmában lakozik.

A *nyelv a versben* (1952), Georg Trakl versének tárgyalása (*Die Sprache im Gedicht* (1952) *Eine Erörterung von Georg Trakls Gedicht*) az „összegyűjtés” szöveghelyeit,

⁴⁴ Martin HEIDEGGER, *Die Sprache*, 24.

⁴⁵ „die Sprache der vom Menschen vollzogene Ausdruck innerer Gemütsbewegungen und der sie leitenden Weltansicht.” *Uo.*, 19.

⁴⁶ „Der Schmerz reißt zwar auseinander, er scheidet, jedoch so, daß er zugleich alles auf sich zieht, in sich versammelt.” *Uo.*, 27.

⁴⁷ *Uo.*, 26.

sűrűsödési pontjait veszi figyelembe, mint a vers beszédének forrásait. A gondolkodás és a költészet közötti párbeszéd célja a nyelv lényegének feltárása. *A lélek tavasza* (Frühling der Seele) című versben ez áll: „A lélek idegen a földön” (Es ist die Seele ein Fremdes auf Erden). A vers címe, *A lélek tavasza* nem a halhatatlan lélek természetfeletti otthonát sejteti. „A lélek idegen a földön” Heidegger olvasatában azt jelenti, hogy *a lélek egy idegen*. Trakl költészetének nagyon sok szöveghelyére mutat rá Heidegger villanásnyi időre, s a lélek megjelenésének képeit összegyűjtve bontakoztatja ki a fájdalom és a nyelv eltéphetetlen kapcsolatának főbb mozzanatait. Kosztolányi versbeszédének fájdalom-értelmezése szempontjából a *Derűs tavasz* (*Heiterer Frühling*) harmadik részének első sora érdemel különös figyelmet: „Oly fájdalmasan jó és igaz, ami él.” (So schmerzlich gut und wahrhaft ist, was lebt, Ily fájdalmas-jó s igaz, mi csak él, Tatár Sándor ford., Jó és igaz, mi él, s mindegyre fáj, Erdélyi Z. János ford.) A versszak így folytatódik: „És csendben megérint egy öreg kő:” (Und leise rührt dich an ein alter Stein:). Heidegger fájdalom-értelmezésének lényeges mozzanata, hogy a kő után kettőspont áll; a „csendben” a kőbe rejtett, megkövült fájdalom hangja hallatszik:

Örökre veletek leszek, igen!
Ó száj! ki a fűzben rándul s beszél.

(Tatár Sándor fordítása)

Wahrlich! Ich werde immer bei euch sein.
O Mund! der durch die Silberweide bebt.

A szenvedés az egyetlen látszat – írja Heidegger az idézethez kapcsolódva –, amelyben az „igaz” rejtőzik: a mindent átható fájdalom: „A fájdalom minden létező lényegének kegye” (Der Schmerz ist die Gunst des Wesenhaften alles Wesenden).⁴⁸ Itt a fájdalom azért kegyes, mert a kezdődő lét tavaszának derűjébe hangol: „Oly fájdalmasan jó és igaz az, ami él.” Heidegger a fájdalom és a nyelv összefüggéseit állítja Trakl költészetéről adott értelmezései középpontjába, melynek lényegét az antropológia nézőpontjából talán az alábbi állításban lehetne összegezni: *a fájdalomban a sajátból és az idegenből is van valami, ennél fogva egyszerre összeköti és elválasztja átélőjének világát az én-nel és a nem-ényszerű létezővel*.

A fájdalom nyelve miként nyilvánul meg nem emberi fájdalomérzetként Kosztolányi költészetében? A nem élményként vagy érzésként értett fájdalom fogalmához megnyílik-e az út az antropológiai hatáseffektusokon túl vezető olvasásban? Kosztolányi korai költészetében visszatér a fájdalmas lélek képe, de nem azonos, sőt olykor nehezen eldönthető értelemben. Az *Őszi koncert* (1912) megfordítja az emberinek tükröt tartó évszak jelképének szokványos szerkezetét:

⁴⁸ Martin HEIDEGGER, *Die Sprache im Gedicht* = Uő., *Gesamtausgabe I*, 60.

Lábujjhegyen járjunk most mindketten,
mert fájdalmas lelkembe meggyötörve,
bámulva nézi önmagát az ősz,
mint egy kísérteties, mély tükörbe.

Az ősz ismeri fel magát a fájdalmas emberi lélek tükrében, s nem a fájdalomérzet vetül ki a tájba. Tóth Árpád *Őszi chanson*-fordításában a lélek fájdalmától szabadulni vágyó lírai én az elmúlás megváltását hozó őszhöz fohászkodik:

tedd, vérző ősz, nehéz fájdalomaimra
és életemre komoly koszorúd.

A nyelv fájdalmat okoz, a szó, a beszéd hallgatása fájdalmas, még ha érthetetlen is, mint a szenvedés testi megnyilvánulása, a sírás:

A nő szól:
Ne sírj, ne sírj. Ah, én nem értelek,
csak azt tudom, hogy fáj s valami jajgat.
Szavaid sokszor félve hallgatom,
csodálkozom az elröpült dalon,
s idézem a világgá szállt siralmat,
mely a szivedből jött – érintve szádat –
és mély, mint a halál, a jaj s a bánat.

A költői nyelvben megszólaló fájdalom a lírai ént személytelen médiummá formálja, a világ fájdalmának hanggyűjtő helyévé:

A végtelenség bús hárfája lettem,
és összegyűlt minden jaj a szivemben,
s mostan viszik-viszik e kis dalok,
és belezüllnek, meghalnak sóhajtón.

Kosztolányi számos költeménye olvasható Heidegger egyetemes fájdalom-fogalma felől. Méz című versének sugalmazása szerint az élet lényege a fájdalom. A tapasztalatok végső összegzése fájdalmas tudást eredményez, ugyanakkor elszenvedése által a töredék, a részleges helyett valamiféle egész keletkezik, amely egyfajta teljesség-élményhez juttat:

ó könny, te élet mély esszenciája,
megölt virágok méze, fájdalom.

A fájdalom tapasztalata az én önmagán kívül kerülésének az egyik lehetőségét hordozza. A *Párbeszéd magammal* című költeményben ez áll:

És sokszor látlak ágyadon,
 ha átkarol a fájdalom,
 s mégis márványhideg az arcom,
 s mikor te alszol, én nem alszom.

Az idegen és a fájdalom szétbogozhatatlanul összefonódik Kosztolányi költészetében. A *Mások* titkokat rejtő, szép vers. Az idegen olyan lenne, mint a fájdalom? A fájdalom idegen, de van benne valami a sajátból is:

És hogyha késeket döfnek szívembe,
 nem vérzenek.
 És ők nevetnek hangos hahotával,
 ha vérezek.
 És ők alusznak, ha az éjbe bolygok
 kínok alatt.
 És hogyha alszom majdan síri párnán,
 nem alszanak.
 Szavuk, szavuk,
 melyet szegény szájuk ájulva mond,
 olyan hideg,
 és idegen az arcukon a gond
 s oly idegen ruhájukon a gomb.

Heidegger és Jünger nihilizmusról folytatott vitájában a fájdalom elől való menekülés a lét egészéről való lemondás egyik megnyilvánulási formája.⁴⁹ A *Méregk litániája* című versben az intimitás leépülésének jeleként fájdalomcsillapítókkal ápol az ember meghitt viszonyt:

Fejfájasztó homályos délutánon
 az *antipyrin*-hez esedezünk.
 Egy perc s fejünk a semmiségbe törpül,
 és óriási lesz pici kezünk.

A fájdalom nyelvét megszólaltató *Méregk litániája* szóképeinek forrása a betegség. Az élet „óriás seb.” Kosztolányi dekadens hangulatú költeményeiben a tudatmódosító szerek mellett a szenvedés vált ki felfokozott érzékelést. A fájdalom a fenséges dimenziójához kapcsolódhat a modern irodalomban, amennyiben nyelvi tapasztalata az érzékek különös intenzitását idézi elő. Az idő feltartóztathatatlan múlásának fájdalma, a semmitől való szorongás, az idegenség átható élményével együtt teszi emlékezetessé a *Hitves* című verset, amelyben a hálótárs titokzatos idegenné válto-

⁴⁹ Vö. Alina NOVEAU, *Über den Schmerz. Heidegger – Jünger – Lenz*, International Journal on Humanistic Ideology 2020/1., 137–153.

zik, a hálószoza sírkamrává, s a hitves, akár a síron a fájdalom, kőszoborrá dermed, mint a szenvedő Krisztus anyja.

A fájdalom – Heidegger felfogásának szellemében – mindent áthat Kosztolányi: *Csomagold be mind* című versében, s még a szeretetnél is nagyobb igazság. A „gyatra” földi lét, és a belső világban épülő „fájdalmas műremek”, anyag és lélek ellentéte meghaladhatatlan, ezért „titokzatos művésznő” az anya, aki erre a világra hozza a gyermekét:

Titokzatos, örök művésznő,
[...]
boldogtalan játékra készítő,
csodára nevelő...

A személyiség egységének felbomlása határozza meg a modern irodalom antropológiai tapasztalatát. A fájdalom szenzóriumbot kínál a személyiség elvesztett egységének a helyreállításához, amennyiben az érzékelés és az érzéklet egységet alkot, megegyezik a fájdalomban: az én-fájdalom. Az én fájdalom? A kérdés adható válasz annak függvénye, hogy az ember önmegtapasztalása elválasztható-e a fájdalom differenciális létmódjától a nyelvben. Ennek megfelelően azt kell mondanunk *az én ígért a fájdalom nyelvén*: „A fájdalom kitölti a különbség hasadékát” (Der Schmerz fügt den Riß des Unterschiedes).⁵⁰

Anyanyelv és idegen nyelv

Kosztolányi számára nem kétséges, hogy létezik emberi hang, ezért nincs különösebb kockázata a műnyelv létrehozását célzó kísérleteknek. Milyen hangja van a lélektelen mesterséges nyelvnek? – teszi fel a kérdést Kosztolányi. Agamben számára már nem magától értetődő, hogy létezik emberi hang, „olyan [...], mint ahogy a cripelés a tücsök hangja.” A technikai médiumok közegében nem határozható meg az ember még mindig úgy, mint „az az élőlény, amelynek nyelve van.” A telefon és a logosz közötti kapcsolat erre nem jogosít fel. Kosztolányi a természet adta anyanyelv és a tanult idegen nyelv elsajátításának egymást tükröző játékát tanulmányozva jut el antropológiai következtetésekhez. A saját és az idegen nyelvi világ dinamikus kölcsönhatásában keletkezik a személyiség azonossága: „aki nem ismer idegen nyelveket, az az anyanyelvét sem ismeri [...] de aki az anyanyelvét sem ismeri, az ember sem lehet. Nemzetközi ember nincsen. Az politikai fogalom, annak is ábrándos és korcs.” (*Kis Mezzofantika*, Pesti Hírlap, 1922. szeptember 17., *Nyelv és lélek*, 44–45.) Kosztolányi felismerte, hogy a fordítás *a saját nyelv idegenségének* megtapasztalásában részesíthet, ezért is mérlegelte rendszeresen, hogyan szólaltatnak meg magyar műveket idegen nyelveken. Másfelől azt vallotta, hogy saját anyanyelvünk régebbi örökségét is fordítanunk kell, holt készletét életre kell kelteni. A kimondatlannak

⁵⁰ HEIDEGGER, *Die Sprache*, 24.

is hangot kell adni: Vajkay Ákos, a címertan kutatója, lánya levelének belső fordítása révén fejti fel, milyen lelki fájdalmat rejtenek magukba az idegen szavak, miről beszél hallgatagon az örökké síró madár vércseppjeiből sarjadó azálea említése. A hiány, a kimondhatatlan, a megnevezhetetlen Kosztolányi regényeinek eredendő nyelvi tapasztalata, ezért *szövegei már eleve fordítást igényelnek*, az értelmező részéről a nyelvi hézagok, törések, repedések kitöltését. Az olvasó miközben igyekszik áthidalni a nyelvek közötti távolságot, fordításának beíródása révén az idegenség újabb tapasztalatát állítja elő, amelynek megszüntetésére közvetítőként vállalkozott. A nyelv határait nem rajta kívül, a kimondatlan referensének irányában kell keresni, hanem magában a nyelvben.

Kosztolányi a nyelv teljesítőképességének felszabadításában a képzelőerő szerepét hangsúlyozza, melynek révén ki tudjuk aknázni rejtett kincseit. A szavak emlékezetének a mélyére ásva ismeretlen világok nyílnak meg előttünk, ezért vetítsük bele énünket, s rajta át, „mint egy színes, bűvös üvegen – nézzük a világot, a mélyére tekintsünk, meglássuk benne korok rétegszerű lerakódását, nemzedékek keze munkáját, sok száz és ezer ember formáló lelkét.” A szavak élete megelevenedik Kosztolányi számára a történeti szótár átlapozásával, mintha regényt olvasna. (A–Aszó, Élet, 1914. március 22., *Nyelv és lélek*, 23.)

Az író beleolvad a nyelvbe, nem áll ellent szellemének, hagyja, hogy helyette műveljen csodát. A *nyelvre hagyatkozás* áthallással Heideggert idézi, ezért érdemes itt csak egy pillantást vetni a vonatkozó fontosabb szöveghelyekre. A jelenvalólétbe merülő ember számára úgy nyílik mód, hogy a lét igazságának közelébe jusson, ha ráhagyatkozik a létezőre, vagyis lenni hagyja.⁵¹ Ez a ráhagyatkozás tesz képessé bennünket arra, hogy odahallgassunk a nyelvre, meghalljuk a beszédét minden megszólalást megelőzően. Már mindig is hallgatunk a nyelvre, halljuk, mert hagyjuk magunkat beletartozni. Kosztolányi nyelvművészetről szóló értekező irodalmában a német bölcselőhöz hasonlóan azt vallotta, hogy a(z) *nyelvbe* beleszületünk, belebocsáttatunk, s abból soha ki nem léphetünk. A nyelv sajátjává tesz minket.⁵² A nyelv Heideggernél „maga tekint ránk.”⁵³ Kosztolányinál „engem használ.” (*Nyomdapesték*, Nyugat, 1915. augusztus 1., *Nyelv és lélek*, 283.) A fentiekben vázolt párhuzamokból levonható következtetés abban összegezhető, hogy az író és a bölcselő nyelvfelfogása között több kapcsolódási pont fedezhető fel, jelesül a beszélő nyelv gondolata. Ehhez mindjárt érdemes hozzátenni, hogy Heidegger beszélő nyelv fogalmához nem a köznapi értelemben vett beszélgetés nyújtja a megfelelő kiindulópontot: „nem egyszerűen beszéljük a nyelvet; *abból* beszélünk” – mondja Heidegger.⁵⁴

A Kosztolányi-filológiában meggyökeresedett álláspont szerint a nyelvet beszédként felfogó Humboldt meghatározó hatást gyakorolt az író szemléletére. Ez a meg-

⁵¹ Martin HEIDEGGER, *Az igazság lényegéről* = Uő., „...költőien lakozik az ember...”. Válogatott írások, T-Twins – Pompeji, Budapest–Szeged, 1994, 47.

⁵² Vö. Martin HEIDEGGER, *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, Latin Betűk, Debrecen, 1998, 250.

⁵³ Uő.

⁵⁴ Uő., 238.

állapítás kétségtől helytálló, de talán érdemes e tételt árnyalni azzal, hogy legalább olyan jelentős szerepet kap a nyelvi létezés Heideggerre emlékeztető gondolata Kosztolányi értekező irodalmában. Humboldt a nyelvet a beszédből kiindulva fogja fel, s a lényegét energiaként határozza meg, tehát olyan tevékenységként, amelyben alkotó erő munkál. Heidegger Humboldt interpretációja szerint a nyelv nem más, mint „a szellem örökké megújuló munkája, hogy az artikulált hangot képessé tegye a gondolat kifejezésére.”⁵⁵ Humboldt szerint nyelvnek csak e beszéd totalitását tekinthetjük. Heidegger hivatkozik Humboldt ismert meghatározására: „a nyelv nem pusztán cseereszköz a kölcsönös megértéshez, hanem valódi világ, amit a szellemnek önmaga és a tárgyak közé kell állítania erejének belső munkája révén.”⁵⁶ Döntő különbség a két bölcslő felfogása között, hogy míg Humboldt a nyelv lényegét (ugyan) energiaként határozta meg, de Leibniz szellemében nem választotta el a szubjektum tevékenységétől, addig Heidegger *eseménynek* tekintette, melyhez nem viszonyulhatunk cselekvő alanyként.⁵⁷ Kosztolányi ennek szellemében ismételt, megannyi változatban nyomatékkal hangsúlyozta, hogy az író nem rendelkezik szabadon a nyelv fölött. A nyelv létmódjának megragadása az az ösztönző erő, mely Kosztolányi irodalmi gondolkodásának egyértelmű irányt szabott.

A nyelv költői tapasztalata nyitotta meg Kosztolányi számára azt, amit szellemnek nevezett. A nyelv önmegmutatkozásának eseménye nem biztosítja tartósan szellemének – vagyis nem fenomenológiai értelemben vett lényegi természetének, jelentésteremtő erejének – a közvetlen jelenlétét, inkább feltárulkozás és elrejtőzés egymástól elválaszthatatlan kettős mozgásában ad hírt magáról.

A nyelv Kosztolányi elképzelése szerint rendelkezik azzal a képességgel, hogy megteremtí saját jellegét és megőrzi önmagával való azonosságát minden körülmények között: „Az, ami, és nem más. Úgy, ahogy az almafa almafa, és csak almát terem ... az almafa az alma sovínisztája. Isteni egyoldalúság van benne. Természete az, hogy [...] egyéniségét korlátlanul érvényesítse.” (A „sovíniszta” nyelv, Nyugat, 1933. május 1., *Nyelv és lélek*, 184.) Az önteremtéshez kapcsolódik Hölderlin verse, amelyben arról az eljövendő időről beszél, amikor az istenek megjelennek az emberek számára, s a szó szárba szökik, mint a virág:

[...] nun aber nennt er sein Liebstes,
Nun, nun müssen dafür Worte, wie Blumen, entstehn.
[...] s amikor már kész a szeretetre,
lámcak, akár a virág, szárba szökik szava is.

A szó úgy jön létre, mint a virág, tehát keletkezésük módja szerint hasonlóak. Kosztolányinál a szó és a virág analógiájára a nyelv és az almafa közötti hasonlóság nem eredetük vagy megjelenésük, de lényegük szerint, identitásuk azonossága alapján

⁵⁵ Martin HEIDEGGER, *Az út a nyelvhez* = Uő., „költőien lakozik az ember”, 229.

⁵⁶ Uő., 231.

⁵⁷ Uő., 232.

jön létre.⁵⁸ A nyelv természetét semmi más nem határozza meg, mint saját léte, nincs szüksége utánzásra, hogy azzá váljon, ami. A nyelv nem úgy keletkezik, mint valami más, „mint a virág.” Egyetlen tapasztalat határozza meg létmódját, az önmagával való azonosság. A nyelv öntörvényű természete elvileg meghatározható metafora nélkül. Látnivaló ugyanakkor, hogy Kosztolányi névátvitellel él annak érdekében, hogy a nyelv teljesen szó szerintivé váljon, tehát az legyen, ami: a nyelv, akár az almafa.

Kosztolányi nyelvszemlélete és személyiség-felfogása szorosan összefügg. Az író szerint az értelem nem elsődleges meghatározója a nyelvnek, ahogy az ember létezmódjának sem. A természettudomány átvilágította testünk egyes szerveinek a titokzatos működését. Belső világunkat részleteiben egyre jobban megismerjük, „csak éppen azt nem értjük, hogy az egész mire való.” „Az egész élet ... – ebben a boszorkányos koordináta-rendszerben – [...] érthetetlen.” (XIII. Délmagyarország, 1917. május 20., *Nyelv és lélek*, 286.) Az ember cselekedeteinek nem a tiszta ész a rendezőelve, ahogy a nyelv is inkább lélektani szabályoknak engedelmeskedik. Ennek értelmében a nyelvi magatartásformákat nem érdemes a logosz szabályaira hivatkozva korlátozni. A felszabadult *játék* létjogosultsága nem vonható kétségbe a szavak világában sem: „Sokszor úgy fejezzük ki magunkat, mint a gyermekek, messzire mutató célzásokkal, merész és laza utalásokkal. Az ilyen kifejezések az értelem fényében talán esztelenségek, de azért nyelvileg helyesek lehetnek.” (*Használati utasítás*, Pesti Hírlap Nyelvőre, 1932., *Nyelv és lélek*, 156.) A szabálytalanság, a következetlenség, a szeszély jelen van a nyelv életében, amelyre a racionális gondolkodás nem képes magyarázatot adni: „a nyelv, melyen a felnőttek pontos gondolataikat közlik, maga gyakran úgy gondolkozik, mint egy négy-öt éves gyermek, laza, elnagyolt, vakmerően ugrándozó utalásokkal vagy merőben fölöslegesnek tetsző, szajkószerű ismétlésekkel.” (*A magyar nyelv*, Pesti Hírlap, 1935. július 19., *Nyelv és lélek*, 252.) A költészet előbb fedezte fel a tudattalant, mint a tudomány. A mai kor költői misztikus történeteikkel elbizonytalanítják az öntudat és a tudattalan közötti választóvonalat, kiszélesítik a valóságot, befelé tágítva kérdésessé teszik, hol húzódnak az én határai. (XIII., Délmagyarország, 1917. május 20., *Nyelv és lélek*, 287.) „A vers érzéki csoda” – a műalkotás antropológiai értelemben az élővilág egy szeri és megismételhetetlen egyede, kisebb egységekre nem osztható, tartalma az, hogy önmagával egyenlő: „egyszerű titokzatosságában úgy él, akár a búzamaz, mely csírázni képes.” (*Abécé a versről és költőről*, Új Idők, 1928. január 15., *Nyelv és lélek*, 434.) „Az, amit nem érthetünk meg teljesen: a költészet” – vallja Kosztolányi. A művészet részleges megértése azonban nem veszteség vagy hiány, de semmi mással nem pótolható határtapasztalat, amelyben *részesül* a befogadó, tudásban gyarapodva. (*Abécé a versről és költőről*, Új Idők, 1928. január 15., *Nyelv és lélek*, 434.) A mű pusztá

⁵⁸ Paul de Man a romantikus kép intencionális szerkezetéről készített elemzésében azt hangsúlyozza, hogy „Hölderlin nemcsak bármilyen véletlenszerű költői szóról beszél, hanem egy olyan autentikusságról, amely úgy teljesíti be legfőbb hivatását, hogy a léter nevezi meg jelenlétként.” Paul de MAN, *Olvasás és történelem*, Osiris, Budapest, 2002, 20.

létezése, az, hogy csak van, maga a csoda, mint a patak vagy az erdő. Ebből következően az író hasonlít az alkotó természetéhez: „elénk tárja a dolgokat, s eltűnik mögöttük. [...] Azzal hat, hogy amit művel, az érzékletes.” (*Káté az írásról*, Pesti Hírlap, 1928. október 14., *Nyelv és lélek*, 448.) A csoda értelme biopoétikai szemlélettel kibontva az, hogy a mű világra jön, s létezik, ahogy „folyton változó szerves életünk valamely szeszélye folytán bármely pillanatban nem áll meg a szívünk verése.” (*Abécé a prózáról és regényről*, Új Idők, 1928. április 7., *Nyelv és lélek*, 443.) A természet mintája takarékos fogalmazásra ösztönzi az írókat, inkább a dolgok felmutatására, mint részletes körülírásukra.

Nyelv és személyiség Az antropoétika vége?

Költő az, „akinek a szavak fontosabbak, mint az élet.” (*Gyermek és költő*, Pesti Hírlap, 1930. július 13., *Nyelv és lélek*, 451.) A szerző nem áldozza fel az életét a kifejezés tökélyének elérése kedvéért, mert nem is választhatna más utat, élete pusztán az írás mellékterméke, viszont amit leír az él.

Az antropoétikának arra a kérdésére, hogy képes-e az ember felülemelkedni énközpontú szemléletén, úgy látszik a történelmi korszakváltás adta meg a választ. Ortega diagnózisát megelőzve a *tömegek korának* nevezte Kosztolányi saját élet idejét: „a tömegek – legkülönfélébbek és a legkülönfélébb jelszavak alatt – még sohasem érezték magukat oly pokolian jól a karámban, mint manapság.” (*Egység és kétség*, Pesti Hírlap, 1933. február 26., *Nyelv és lélek*, 566.) Kosztolányi pontosan megkülönböztette a személyiség válságának kettős aspektusát: művészeti, illetve eszmétörténeti vonatkozását. Az én kitüntetett szerepének hitelvesztése eszerint *kétértékű* Kosztolányi felfogásában. Költészettörténeti szempontból a személytelen lírai beszédmódok megjelenése és térnyerése a megújuló modernség időszerű fejleménye, a lírai kifejezés egyik kellően ki nem aknázott lehetősége. Az én visszahúzódása eszmétörténeti értelemben a szubjektum általános válságának megnyilatkozása, mely a személyiség kiszolgáltatottságára figyelmeztet, az egyént maga alá gyűrő tömeg uralmának fenyegető veszélyére. Az én helyébe lépő elvont közösség személytelen, arctalan tömeg. Kosztolányi egyaránt kárhoztatja mind a képviseleti beszédmód személytelenségét, mind pedig a versbeli én mértéktelen felnövesztését. Költői kísérlétézésének ugyanakkor továbbra is szerves része a lírai személytelenség modern alakváltozatainak keresése, s kimunkálása. Kosztolányi érzékeli a szélsőséges kollektivisták ideológiák térhódítását, és figyelmeztet a legfőbb veszélyre, a személyiség önállóságának korlátozására, melyet az európai kultúra egyik alappillére ellen intézett támadásként értékel: „Az emberiséget néha a századok során rabul ejti egy rögeszme, egy kényszerképzet. Ilyen rögeszme, ilyen kényszerképzet ma az, hogy a köz önzése önzetlenség, és a köz zsarnoksága szent, az a gondolat, mely hovatovább – világnézetre való tekintet nélkül – általános elmebetegségévé fajul ennek a kornak.” (*Egység és kétség*, Pesti Hírlap, 1933. február 26., *Nyelv és lélek*, 567.) Az egyén önálló-

sága megszűnt, helyébe a csoporttudat lépett. A személyiség méltóságát felszámolta a nyájösztön, a kollektív önáltatás. (*Egység és kétség*, Pesti Hírlap, 1933. február 26., *Nyelv és lélek*, 567.) A „nemzetépítő politikában” közvetlen szerepet vállaló író önként feladja szellemi függetlenségét, s aláveti magát egy napi érdekeket szolgáló közösség akaratainak: „Nem hiszem, hogy az író bármiféle pártpolitikának leköthetné magát, mert ezzel hivatását és hitét tagadná meg, eladná azt a fölényt, hogy mindent és mindenkit egyszerre érthessen meg.” (*A magyar írók helye a nemzetépítő politikában*, Magyarország, 1934. április 1., *Nyelv és lélek*, 569.) A harmincas évek történeti távlatából visszatekintve Kosztolányi számára felértékelődik az elefántcsonttorony, a magányos lélek menedéke, a független gondolkodók magasba törő lakóhelye: „Mindennütt a politika lett úrrá, az igyekszik alkotni, de úgy, hogy közben a szellemet megbénítja.” (*Irodalmi levél*, *Az istenek meghaltak – Európa újra csöndes*, Pesti Hírlap, 1935. március 10., *Nyelv és lélek*, 576.) A hatalom terjeszkedése ebben a közegben kitermeli az *elvakult cselekvőt*, a homo moralist, akivel szemben a *szabad szemlélődő*, a homo aestheticus eszköztelennek látszik. Azok a harcosok, akik ma politikai lövészárkokba kényszerítik az írókat, tisztázatlan erkölcsi kötelességekre hivatkoznak. (*A magyar írók helye a nemzetépítő politikában*, Magyarország, 1934. április 1., *Nyelv és lélek*, 569.) Kosztolányit nem töltötte el bizakodással a kortárs antropológia elképzelése, melynek jegyében Gottfried Benn – Gehlen meghatározása nyomán – az embert nem befejezett, de kiteljesedésben lévő lénynek, „még nem véglegesen kialakult állat”-nak nevezte, s ebben a létformában egyszersmind az immateriális javak továbbadásának egyre táguló lehetőségét fedezte fel: „A keletkezés plaszticitása új dimenziót hódít meg, a szellem emancipációja újonnan kitáruló terek felé tapogatózik.”⁵⁹ Benn számára nyelvelméleti megfontolásból kétségbe vonhatatlan a modern vers *monologikus* jellege. A német költő megközelítésében minden társalgás háttérben ott rejtőzik a *metafizikai üresség*. A nyelv nem teszi lehetővé a kapcsolatteremtést. A monologikus modern költészet az *ismeretlen önmagunkkal való találkozáshoz* biztosít nyelvi közeget.⁶⁰ Kosztolányi modern személyiségfelfogását az én tükörszínjátékában keletkező *ismerős idegen* visszatérő képzeje fejezi ki.

Az antropocentrizmus válsága

Kosztolányi antropológiai diagnózisát a korszak válságfilozófiáival lehet keretezni a hatástörténeti szempontból legfontosabbnak bizonyult szerzőkre és művekre szorítkozva.⁶¹ Nem az íróra gyakorolt esetleges hatások bizonyítása a cél, hanem párhuzamok feltárása *strukturálisan hasonló* megközelítések között.

Benn átfogó szellemi helyzetértékelése szerint a teremtés jövőtlensége lépett be az emberi tapasztalatba, a „negyedidőszak” – egy földtörténeti kor az emberiséghez

⁵⁹ Gottfried BENN, *Líraproblémák*, Holmi 1991/8., 966–967.

⁶⁰ Uo., 968.

⁶¹ Gregor STREIM, *Das Ende des Anthropozentrismus. Anthropologie und Geschichtskritik in der deutschen Literatur zwischen 1930 und 1950*, De Gruyter, 2008, 440.

kötve – elmúlt.⁶² Egy teljes átalakulást előidéző esemény felé tartunk.⁶³ Az 1920-as évek végének kulturális és tudásválsága következtében az irodalom és a filozófia egy bizonyos szegmensében mélyreható változás következett be az emberről, illetve az emberi létről szóló diskurzusban. Ennek egyik legfontosabb jegye a *szubjektum túlzott önbizalmának bírálata*, valamint a *történelemtől való elfordulás*. Kosztolányi személyiség-felfogása és nyelvszemlélete kapcsolódik az új gondolkodási modellhez. Az individuum átláthatatlanságának gondolata, lényegi titkának megfejthetetlensége mennyi formában megjelenik műveiben. Az ember *levezethetetlen* lény a korabeli filozófiai antropológia értelmezésében. Kosztolányi a személyiség lényeges jellemzőjének tekintette meghatározatlanságát. Az ember megkülönböztető jegyei kapcsán Max Scheler „világra való nyitottságról” és „egzisztenciális távolságtartásról”, Helmuth Plessner „excentrikus pozicionalitásról”, Arnold Gehlen „különleges helyzetről”, Martin Heidegger pedig „Daseinről” (jelenvaló létről) beszél. Kosztolányi írásainak egyik alapélménye, hogy az ember rejtélyessé vált önmaga számára.

Kosztolányi gondolkodására is jellemző a történelem értelmének, céljának a megkérdőjelezése. Alapvető meggyőződése volt, hogy nincs fejlődés a történelemben. A társadalmi haladásba vetett hit megalapozatlan. Kosztolányi racionalizmuskritikája és haladás-ellenessége abban a szellemi mezőben helyezhető el, amelyet Karl Mannheim: *Ideológia és utópia* (1929), Karl Jaspers, *Az idők szellemi helyzete* (1931) és Ernst Robert Curtius, *A német szellem veszélyben* (1932) című írásai határolnak körül. Bár eltérő, sőt, esetenként ellentétes tudományos és ideológiai pozíciókat képviselő szerzőkről van szó, történet- és utópiaellenes érvelésmódjukat tekintve mégis hasonlóak. Mindannyian azt a célt követik, hogy olyan új gondolkodási modelleket nyújtsanak, amelyek eligazítást adnak, ugyanakkor a szellem vitalista megvetése ellen is fellépnek. Kosztolányi antropológiai szemléletétől teljességgel idegen volt a *vitalista irracionális*mus.

Az *egzisztenciális antropológia* húszas-harmincas években keletkezett szövegeiben ismételtelen előkerülnek az ember decentralizálásának és eltávolításának az elképzelései. Kosztolányi gondolkodói viszonyulásának sajátossága, hogy személytelen beszédmód, tárgyias líra kialakításával kísérletezik, a poétika „embertelen” perspektívájától költészeti megújulást remél, ezért sem helyezi át a személytelenség művészeti fogalmát a korszak általános kultúrkritikai diskurzusába. Az értékek viszonylagosságának jól ismert gondolata nemcsak Nietzschehez köthető, ahogy ez közmegegyezés-szerűen elfogadott a Kosztolányi szakirodalomban, hanem a húszas-harmincas évek válságdiagnózisainak filozófiai kontextusához is. Mannheim tudásszociológiájához, Jaspersnek az emberi tudathoz való reflexív odafordulást hirdető elgondolásához, vagy Curtius „új humanizmusához.”⁶⁴ A kor filozófiai ant-

⁶² Gottfried BENN, *Der Ptolemäer, Berliner Novelle* (1947) = Uő., *Gesammelte Werke in der Fassung der Erstdrucke*, szerk. Bruno HILLEBRAND, Frankfurt am Main, 1984, 204.

⁶³ Jean GEBSER, *Ursprung und Gegenwart, I: Beitrag zu einer Geschichte der Bewußtwerdung*, Stuttgart, 1949, VII.

⁶⁴ Karl MANNHEIM, *Ideologie und Utopie*, Bonn, 1930², 5, 41; JASPERS, *Die geistige Situation der Zeit*,

ropológiája a legkülönbözőbb kiindulópontokból egyazon cél felé törekszik: az ember lényegének meghatározására. Ludwig Steinecke a *Literarische Welt* 1931-es számában összegezte a tudomány és a világnézet válságára irányuló reflexiókat, s arra a következtetésre jutott, hogy az ember története során először vált rejtélyessé önmaga számára, már nem tudja, ki is valójában, s a „lehető legnagyobb idegenséggel” szemléli az embernek nevezett lényt.⁶⁵ Az ember kifürkészhetetlensége a korszak válságfilozófiáinak toposza. Kosztolányi nem látott életképes eligazodást sem a pozitivistá szcientizmusban, sem a metafizikusan orientált életfilozófiákban. Regényeinek tanúsága szerint Kosztolányi korántsem volt meggyőződve arról, hogy a „*conditio humana*” megváltoztatható.

A filozófiai antropológia új irányát két, közel egyidőben megjelenő mű alapozza meg ekkor: Scheler, *Az ember helyzete a kozmoszban* (1928) és Helmuth Plessner, *Az organikus és az ember stádiumai* (1928) című könyve. A filozófiai antropológia megközelítése kettős kritikaként jellemezhető, mind az idealista emberkép, mind pedig a naturalista antropológia vonatkozásában. Mindkét szerző arra tesz javaslatot, hogy az emberi fogalmának lényegi meghatározását mind a természettörténeti, mind pedig az esztétik történeti szempontot feladva a testi és a lelki sajátos kapcsolatában kell keresni. Plessner a sajátosan emberit a természettől való reflexív eltávolodásban, saját létének tudatában ismeri fel, s az „excentricitás” központi fogalmával írja le. Szemben az állattal, az ember „távolságot tart saját testétől”, és különbséget tud tenni „külső, belső mező és tudat” között. A filozófiai antropológia embere tehát sem természetileg, sem történelmileg nem determinált, hanem az jellemzi, hogy képes elhatárolódni saját testétől és környezetétől.⁶⁶ A test és a szellem viszonya alapvető antropológiai kérdésként van jelen Kosztolányi értekező irodalmában. A test–lélek dualizmus gondolati alakzatától való elfordulás nemcsak a filozófiai antropológiát, de Kosztolányi felfogását is jellemzi, mely oldja a természetnek és a kultúrának a szembeállítását.⁶⁷ Jaspers olyan szellemi attitűdöt hirdet, amely az életcélokból való, állandóan megújuló kiábrándulásként írható le, vagyis olyan magatartásként, amelyben a világtól való távolságtartás a cselekvést vezérlő alapelv. Kosztolányi harmadik személyű elbeszélőjét a távlatok váltogatása különbözteti meg, ritkán nyilatkozik meg közvetlenül és egyértelműen, jobbra ironikusan viszonyul az elbeszélte világ teremtményeihez. Az egzisztenciális döntés pátosza – a válságfilozófiákra jellemző modalitás – távol állt értelmezői attitűdjétől.

Kosztolányi nyelvszemléletének fontos összetevője a *hangulat*, amely a szavak fogalmi jelentéséhez járul. Antropológiai szempontból a hangulat létmód: a szereplők

Berlin–Leipzig, 1931, 14; Ernst Robert CURTIUS, *Deutscher Geist in Gefahr*, Berlin–Stuttgart, 1932, 10, 13, 90.

⁶⁵ Ludwig STEINECKE, *Wissenschaft und Weltanschauung*, Die literarische Welt 1931. május 15., 1. Foglalkozik az írással JASPERS, *Die geistige Situation der Zeit*, 6, 17.

⁶⁶ Helmuth PLESSNER, *Einleitung in die philosophische Anthropologie*, Berlin–Leipzig, 1928, 5, 14, 31, 288.

⁶⁷ Itt legfeljebb utalni lehet arra, hogy Plessner milyen nagy mértékben támaszkodik Jakob von Uexküllre és Frederik J. Buytendijkre. Vö. Helmuth PLESSNER, *Macht und menschliche Natur: Ein Versuch zur Anthropologie der geschichtlichen Weltsicht*, Berlin, 1931, 59, 90.

alaphangoltsága eredetibb módon határozza meg világhoz való viszonyukat, mint az akaratuk. Édes Anna szorongása, Vizyné depressziója, Pacsirta rejtőzködő magatartása nem múló lelkiállapot, hanem alaphangoltság. Kosztolányi kortársai közül a korábbiakban már tárgyalt Heidegger foglalkozott egzisztenciális analitikájának keretén belül a hangulat fogalmával, mellette az életfilozófiai antropológiában, Otto Friedrich Bollnow, *A hangulatok lényege* (*Das Wesen der Stimmungen*) és Hans Lipps, *Az emberi természet* (*Die menschliche Natur*) című művében játszik fontos szerepet a hangulat mint „attitűd”, „világnézet”. A hangulat a testi-lelki központra, az emberi lény magjára irányul, amelyben a psziché, a fizikum és a környezet összefonódik.⁶⁸ Bollnow szerint a hangulatok az emberi lény „alapkonstitúcióját” alkotják, bennük az én és a világ még osztatlan egységben van. A hangulatok alapvetően különböznek az érzésektől, amelyek intencionálisak és tárgyhoz kötöttek. „A ködös és határozatlan hangulatok – írja Kosztolányi – ma benn vannak mindnyájunk vérében, s akkor lennének természetellenesek, ha mindenáron a régi, egészséges, természetes emberek rajzát adnók.” (*Az élet másol*, Budapest Napló, 1906. június 21., *Nyelv és lélek*, 321.) Bollnow a *tájélményt* és különösen az *irodalmi tájábrázolást* említi a hangulat „világokat felnyitó” szerepének bizonyítékeként. Hangulat azért kapcsolódhat egy tájhoz, mert valami közös, érzéki és fogalmi között lebegő tartalom hatja át, amely együttesen átfogja az embert és a világot.⁶⁹ Kosztolányi Balassi tájleírásait elemezve lényegében a hangulat összekötő szerepével magyarázza a versek korokon átívelő hatását. A táj hangulata kapcsolja össze a mai olvasót Balassi költészetével. Bollnow az egzisztenciális ontológia kritikájában Binswangert követi: a semmit megnyilvánító szorongás, elszigetelő hatása miatt elmélyíti az ember válságát. A félelemmel szemben az eredeti időbeliség tapasztalatának másik formájára, az *emelkedett hangulatra* irányítja Bollnow a figyelmet, mely által az ember sajátos szabadságra tehet szert. Kosztolányi nyelvművészetének meghatározó alaphangulata az áhítat, az ámulat, a csodálkozás. Az író kortársa, Binswanger megközelítésében az ember rendkívül instabil lényként jelenik meg. A betegség, a melankólia, a skizofrénia lehetősége mindig már benne rejlik létstruktúrájában, és fennáll a veszélye, hogy zavaró tér- és időtapasztalat, eszmei kiábrándultság vagy ürességélmény révén kiesik a világból.⁷⁰ Novák tanár úr nem képes feldolgozni az őt ért igazságtalan megaláztatást, ezért öngyilkosságba menekül.

A válságfilozófiák politikatörténeti töréseket áthidaló diskurzusok. Kosztolányi műveiben az embert maga alá gyűrő történeti korszakváltozások sora jelenik meg: az első világháború, Budapest román megszállása, a történelmi Magyarország szétesése, a vörös terror, a rákövetkező megtorlás időszaka, a békeszerződés következtében a szülőföld elvesztése. Ennek az időszaknak a szellemi kihívására Jaspersthez

⁶⁸ Otto Friedrich BOLLNOW, *Das Wesen der Stimmungen*, Frankfurt am Main, 1943², 19, 24.

⁶⁹ *Uo.*, 25.

⁷⁰ Ludwig BINSWANGER, *Das Raumproblem in der Psychopathologie*, Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie 145 (1933), 598–647; Ludwig BINSWANGER, *Über Ideenflucht*, Schweizer Archiv für Neurologie und Psychiatrie, 27 (1931), 203–217.

hasonlóan Kosztolányi sem a történelmi folytonosság helyreállításának humanista szólamával válaszol.

Kosztolányi nem hitt az emberi természet felszabadítását célul kitűző korabeli utópiákban, sem Jung, sem Marx elképzelése *nem hagyott nyomot* munkásságában.⁷¹ Ortega ellenben többször hivatkozik. Ortega, *A mi korunk feladata* (1928) című írásában a széttöredezett valóság helyreállítását tűzi ki célként. Az ember válságát részben az okozza, hogy a világ végtelen számú, egyformán igaz és egyformán érvényes „perspektívára” esett szét, s ennek az összefogására lenne hivatott a „*vitális perspektivizmus*.” Ortega a nézőpontok összességét az élet valóságának megmutatkozásként értelmezi, ezt hivatott kifejezni a vitális jelző. Ortega nézőponttanát azért érdemes szóba hozni, mert széles körben nagy hatást gyakorolt a maga korában. Kosztolányi értékviszonylagosságot hangsúlyozó gondolkodásmódját a szakirodalomban eddig kizárólag Nietzsche perspektivizmusából eredeztették: minden érték adott értelmezői távlat függvénye. Ortega „vitális perspektivizmusa” is kínál új távlatot Kosztolányi alapvetően ironikus gondolkodói magatartásának másként értéséhez. Kosztolányinál éppen a nézőpontok váltogatása kap meghatározó szerepet, összjátékukban, a „nézőpontok szimfóniájában” azonban nem kerekedik felül a „vitális perspektíva”. A kortársak közül Móricz narrátora egyesíti vitális nézőpontból szereplőinek az önállóságra törő szólamait, jelesül *Az Isten háta mögött* zárlatában: „Magasabb igazságokat! Ismeretlenebb sikereket! Hatványozott ideggyöngyöröket! Örületet! Örületet, mert megöl a valóság.”⁷² A korabeli politikai utópiák kritikáját Ortega is megfogalmazta. Curtius az evilági prófécia „kimérikus jellegéről” beszélt.⁷³ Kosztolányi is elhatárolódott minden olyan eszmehirdetéstől, amely egyfajta földi eszkatológiára emlékeztetett.

A „tudományos világkép” és az „új embertan” válsága összekapcsolódik az 1920-as években. A relativitáselmélet és a kvantummechanika messzemenő ismeretelméleti következményeként megrendül a kauzalitás egyetemes érvényessége, mely minden jelenséget egy időben megelőző hatás eredményeként magyaráz. E szellemi változásokkal összhangban Kosztolányi kétségbe vonja, hogy az emberi cselekedetek mozgatórugói a természettudomány módszereivel megismerhetők, s cáfolta az ok és okozat összefüggésének érvényességét a lelki történések, megnyilatkozások, tettek indítékainak feltárásában. Erwin Schrödinger, *Was ist ein Naturgesetz?* című, 1922-es zürichi székfoglaló előadásában, amely az elmúlt évtizedek fizikai kutatásait összegezte, arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a „folyamatok túlnyomó többségénél, melyek állandósága az általános kauzalitás posztulátumának felállításához

⁷¹ Megalapozatlan és félrevezető Kosztolányi szerepének felnagyítása az ún. „Marx-fordításban”. Nem bizonyított, hogy Kosztolányi Marx *Tőkéjéből* egyáltalán lefordított valamit, ugyanis erről nem áll rendelkezésre se kézirat, se nyomtatott szöveg. A kifizetési jegyzék fennmaradt, amely nyilvánvalóan igazolja, hogy Kosztolányi formális szerepet töltött be a Marx Fordító Bizottságban. Vö. ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Osiris, Budapest, 2017, 206.

⁷² MÓRICZ Zsigmond, *Az Isten háta mögött*, Osiris, Budapest, 1999, 127.

⁷³ CURTIUS, *Bevezetés* = ORTEGA Y GASSET, *Die Aufgabe unserer Zeit*, ford. Helene WEYL, Zürich, 1928, 17.

vezetett, a megfigyelt szigorú szabályosság közös gyökere a véletlen.”⁷⁴ Kosztolányi nemcsak az oksági rendben kibontakozó történetmondás lehetőségébe vetett bizalom megingását észlelte, de az észszerűség szerepének elbizonytalanodását is a művészet befogadásában. Kosztolányi irodalomértelmezésének biopoétikai ihletettsége jól illeszkedik a korszellemhez. Az 1929 végétől 1932 elejéig megjelenő *Die Kolonne* című folyóiratban összekapcsolódott az antropológia, a természetfilozófia és az irodalmi programalkotás a történelemtől való elfordulás programja jegyében. A lap nem képviselt koherens és határozott művészeti irányt, de elfordult mind az avantgárd formabontástól, mind pedig a dokumentarista realizmustól, s azt hirdette, hogy *szükség van a varázslatra, és a csodára*. A *Die Kolonne* körnek az esztétikai kulcsfogalmai Kosztolányi nyelvművészetről szóló diszkurzusának is az *alapszókincséhez tartoznak*. Franz Roh műkritikus 1925-ben megjelent *Nach-Expressionismus* (*Az expresszionizmus után*) című könyvében az új ábrázoló festészetet a „lét csodájának” felfedezéseként mutatja be.⁷⁵ Ez a „misztikával” érintkező beszédmód eltérést jelez az „új tárgyas” reprezentációs felfogástól, amely hasonló módon a harmincas évek irodalmi programnyilatkozataiban is megtalálható. Kosztolányi nyelvszemléletében is felfedezhető efféle kettősség: egyfelől az „új tárgyaság”, személytelenség, objektivitás programjának elfogadása, másrészt a költészet csodájának, mágiájának, varázslatának igénylése között. Látnivaló, hogy *a nem antropocentrikus törekvéseket is szemléleti sokszínűség jellemezte a húszas-harmincas évek irodalmában*, ezért is nehéz történeti távlatból egy bizonyos korszakalakzatba foglalni őket.

Kosztolányi költészetével kapcsolatban az „organikus kód” a szerves élet nem mechanisztikus szemléletét jelenti, melynek mintáját követve a nyelvi műalkotás saját öntörvényű kauzalitásnak van alávetve, ez utóbbi által ad hírt magáról a nyelv „szelleme.” Driesch, *Az organikus filozófiája* című, 1928-ban új kiadásban megjelent könyvében ezt az álláspontot képviseli.⁷⁶ Heisenberg a hullámrészecske-kettősség felfedezésével meghaladta a régi materialista felfogást, erre alapozva Jünger *az anyagot élőlényként értelmezte*. A szubjektum és a tárgy szétválasztását feladva a természet törvényeit a *teremtő észlelés* egy formájaként fogta fel.⁷⁷ Kosztolányi antropológiája szerint a műalkotásban szakadatlan vita zajlik nyelv és gondolat, anyag és szellem között: „hol az egyiket kell pótolnod valamilyen mesterséges leleménnyel, hol a másikat” (*Jellem és cselekmény*, Pesti Hírlap, 1935. január 13., *Nyelv és lélek*, 488.)

A kultúratudománynak a húszas években bekövetkezett fordulata, mely Gottfried Benn esszéiben megnyilvánul, lényeges, eddig nem kellő figyelemben részesített kontextusa Kosztolányi antropológiájának szemléletének. Benn a haladáshit és a fejlődés-felfogás katasztrófájaként élte meg a háborús összeomlást. Kosztolányinál ez már

⁷⁴ Erwin SCHRÖDINGER, *Was ist ein Naturgesetz? Beiträge zum naturwissenschaftlichen Weltbild*, 7. Auflage, Oldenbourg, Scientia Nova, 2012.

⁷⁵ Franz ROH, *Nach-Expressionismus, Probleme der neuesten europäischen Malerei*, Leipzig, 1925, 30.

⁷⁶ Driesch pozíciójáról a biológiai holizmus történetében lásd Karen GLOY, *Das Verständnis der Natur, II: Die Geschichte des ganzheitlichen Denkens*, München, 1996, 154–197.

⁷⁷ Gregor STREIM, *Die Krise des Anthropozentrismus*, 117–153.

korábban bekövetkezett, amelyet a szülőföld elvesztése miatt érzett személyes fájdalom súlyosbított a húszas években. Egyik alkotó sem a háború utáni korszak válságának gazdasági, politikai és társadalmi dimenzióira fordította figyelmét. Benn a teljességre törekvő, rendszeralkotó elméletek leáldozásaként értelmezte, Kosztolányi a humanista embereszmény kudarcaként. Kosztolányi végig gondolta a kor művészeti irányzatainak poétikai programjait a futurizmustól az aktivizmuson át a poésie pure-ig. Az énközpontú lírai beszédmódot idejétmúltnak vélte a húszas években, s a személytelen, tárgyias poétika irányába tájékozódott. Benn a művészi folyamatot deperszonalizációként, megtisztulásként és absztrakt újratereztetésként fogta fel. A korábbi emberi lény véget ért, központ nélkülivé vált, ezért diszkurzív változatokkal kell újra komponálni.⁷⁸ A középpont elvesztésének tapasztalatából valami átszűrődött Kosztolányi antropológiai gondolkodásába, legalábbis az arany-sárkány különféle értelmezéseinek diszkurzív alakzataiban fellelhetőek effélének a nyomai. Benn később használta az „abszolút próza” fogalmát, amely a kifejezés világáról a harmincas években folytatott esztétikai-antropológiai reflexióival szoros összefüggésben alakult ki.⁷⁹ Az „abszolút próza” kísérlet egy pszichológiai és kronológiai kontextus nélküli szöveg megalkotására, mely saját „vonatkoztatási keretet” tervez, mást, mint a tér-időbeli kauzalitásnak elkötelezett lélektani regény. A regénynyelv határainak kiterjesztése foglalkoztatta Kosztolányit. Az *Esti Kornél* olyan kísérleti regényként is olvasható, mely felszámolja a jól megformált, előre haladó történet időrendjét és szoros, ok-okozati összefüggéseinek kibontakozását, s helyette a metaforikus kapcsolódást juttatja érvényre. A címszereplő nem egységes jellemként, hanem minden esetben – Benn kifejezéséhez folyamodva – „egyfajta médiumként jelenik meg”, amely befogadja és átalakítja a benyomásokat.

Kosztolányi az elbeszélést színre viszi, s az előadás felé közelíti az *Édes Anna* című regényében. Kosztolányinak Freud pszichológiájára és a természettudományos megismerés korlátozottságára utaló megjegyzései alapján levonható a következtetés, mely szerint összefüggést tételezett a lélektani motivációs rend, az idő és okságelv felfüggesztése valamint a világ leképezhetőségét viszonylagossá tevő fizikai és matematikai elméletek között. Benn szerint mindkettő ugyanarra válaszol: a valóság ábrázolásának válságára. Ennek megfelelően az abszolút próza a hagyományos tér-idő, és oksági összefüggések feloldásával, majd az egyes elemek formai elvek szerinti rendszerezésével konstruálja újra a világot. Benn maga többször is párhuzamot vont a művészi elméletek változása és a természettudományos gondolkodás új fejleményei között. Az összefüggést abban látja, hogy *mindkettő a valóságkép elbizonytalanodására felel*. Benn a maga számára folytathatatlanak ítéli a szintetikus szemléletmódot: az „összkép, a teljesség, az élet egysége” már nem felel meg a kornak. Az összefüggő

⁷⁸ Gottfried WILLEMS, *Benns Poetik der „Phase II” und die Problematik der Postmoderne* = Gottfried Benn 1886 bis 1956, *Referate des Essener Colloquiums*, Frankfurt a. M., 1989. *Akten internationaler Kongresse auf den Gebieten der Ästhetik und der Literaturwissenschaft*, szerk. Horst Albert GLASER, VII, 17.

⁷⁹ Moritz BASSLER, *Absolute Prosa*, = *Expressionistische Prosa*, szerk. Walter FÄHNERS, Bielefeld, 2001, 59–78.

egészet kereső gondolkodás helyett a *prizma* működéséhez hasonlítja a megfelelő töredékes látásmódot, amely a dolgokat fizikai-érzéki elemeikre, színekre bontja. Az irodalom absztrakt fordulatát a Cézanne által előidézett „tekintet átalakuláshoz” viszonyítja. Kosztolányi *tükörszobá*hoz hasonlítja az *Édes Anna* regényvilágának mentális terét. Benn prizma metaforája és Kosztolányi *tükörszoba* hasonlata *strukturális analógiát* alkot.

A fent elemzett kétféle diskurzus, Kosztolányi nyelv- és szubjektumértelmezése, illetve az ember válságáról szóló korabeli *filozófiai antropológiák* szerkezeti hasonlóságaik alapján összekapcsolhatók a biopoétika értelmezői horizontján: ezt az összefüggérendszerért érdemes lesz a továbbiakban korszakképző mozzanatként mérlegelni.

B I B L I O G R Á F I A

- Georgio AGAMBEN, *The Open, Man and Animal*, ford. Kevin ATTILL, Stanford UP, Stanford, 2004.
- ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Osiris, Budapest, 2017.
- ARISZTOTELÉSZ, *Politika*, bev., SIMON Endre, ford. SZABÓ Miklós, Gondolat, Budapest, 1968.
- BALOGH Gergő, *Identitás és differencia között. Állat az irodalomban: Kosztolányi Dezső kutyája*, *Studia Litteraria* 2018/1–2.
- Moritz BASSLER, *Absolute Prosa, = Expressionistische Prosa*, szerk. Walter FÄHNERS, Bielefeld, 2001.
- Gottfried BENN, *Líraproblémák*, Holmi, 1991/8.
- Karen GLOY, *Das Verständnis der Natur, II: Die Geschichte des ganzheitlichen Denkens*, München, 1996.
- Martin HEIDEGGER, *A lét kérdéséhez = Uő., Útjelzők*, szerk. PONGRÁCZ Tibor, Osiris, Budapest, 2003.
- Martin HEIDEGGER, *A metafizika alapfogalmai*, Osiris, Budapest, 2004.
- Martin HEIDEGGER, *Az igazság lényegéről = Uő., „...költőien lakozik az ember...” – Válogatott írások*, T-Twins – Pompeji, Budapest–Szeged, 1994.
- Martin HEIDEGGER, *Die Sprache* [1950] = Martin HEIDEGGER, *Gesamtausgabe, I, Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1910–1976*, Band 12: *Unterwegs zur Sprache*, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1985.
- Martin HEIDEGGER, *Hölderlin és a költészet lényege = Uő., Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, Latin Betűk, Debrecen, 1998.
- Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, Osiris, Budapest, 2007.
- Ernst JÜNGER, *Über den Schmerz = Uő., Sämtliche Werke, VII.*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1980.
- Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok*, Magyar Műhely, Budapest, 2005.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Fájdalom*, Alföld 2019/11.
- LÓRINCZ Csongor, *Nyelvi elszenvedések, nyelvi események – irodalom – antropológia = Uő., Hallgatók hangolások*, Ráció, Budapest, 2021.
- Paul DE MAN, *Olvasás és történelem*, Budapest, Osiris, 2002.
- Friedrich NIETZSCHE, *Zur Genealogie der Moral = Uő., Werke in drei Bänden*, München, 1954.
- Friedrich NIETZSCHE, *A nem-morálisan felfogott igazságról és hazugságról*, ford. TATÁR Sándor, Athenaeum, Budapest, 1992.
- Helmuth PLESSNER, *Gesammelte Schriften in zehn Bänden, IV: Die Stufen des Organischen und der Mensch, Einleitung in die philosophische Anthropologie*, Suhrkamp, 2003.
- Helmuth PLESSNER, *Macht Und Menschliche Natur = Gesammelte Schriften in zehn Bänden, V, Frühe philosophische Schriften, 1*, Suhrkamp, 2003.
- Erwin SCHRÖDINGER, *Was ist ein Naturgesetz? Beiträge zum naturwissenschaftlichen Weltbild*, 7. Auflage, Scientia Nova, Oldenbourg, 2012.
- Gregor STREIM, *Das Ende des Anthropozentrismus: Anthropologie und Geschichtskritik in der deutschen Literatur zwischen 1930 und 1950*, De Gruyter, 2008.
- SZILI Katalin, *Kosztolányi a nyelvről*, Magyar Nyelvőr 2009/1.

Az egzisztencialista irodalom recepciója Magyarországon az 1930-as és 1940-es években

The Reception of Existentialist Literature in Hungary in the 1930s and 1940s

PAPP ZOLTÁN

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar,
Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola
PhD-hallgató
homer28300@gmail.com

A B S Z T R A K T

A dolgozat az egzisztencialista filozófia és irodalom legkorábbi magyarországi recepciójának feltérképezésével foglalkozik. Az 1940-es évektől kezdődően túlzás nélkül az egész világon hódít az egzisztencializmus „sartre-i változata”, amelyet ma már a nemzetközi szakirodalom mint az irányzat legjelentősebb formáját tart számon. Ez a tendencia 1946-ban ér el Magyarországra, és a közbeszédet egészen a kommunista hatalomátvételig uralja. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa ennek előzményeit, meghatározó diskurzusformációit, majd pedig az 1940-es évektől a Jean-Paul Sartre nevével összefonódó egzisztencializmus-recepció fellendülését. A „francia egzisztencializmus” magyarországi térhódítása indítja meg, és alakítja az egzisztencialista irodalomról való gondolkodást, amelynek egymástól eltérő, versengő nézetei alakulnak ki rövid időn belül. Ezzel összefüggésben részletesen bemutatom, hogy miként szötte át az egzisztencializmus a mindennapokat is: hogyan jelent meg a különböző orgánumban, a könyvkiadásban, a szórakoztató irodalomban és a színházi életben. Vizsgálom kiterjed annak a folyamatnak a vizsgálatára is, hogy hogyan alakult ki a kommunista egzisztencializmus-kritikája, és az milyen folytonosságot tart fent a polgári-konzervatív kritika egzisztencializmus-értelmezésével: Lukács és a marxista kritikusok köre egyáltalán nem módosította az addig kialakult diskurzusformációt, hanem csak kiegészítette a marxista ideológiai szövegeivel.

A B S T R A C T

The paper explores the earliest reception of existentialist philosophy and literature in Hungary. From the 1940s onwards, the „Sartrean version” of existentialism—nowadays considered by scholars to be the most significant form of the movement—conquered the whole world without exaggeration. This tendency reached Hungary around 1946 and dominated public discourse until the communist takeover. The paper attempts to present its origins, its dominant discursive formations, and then, from the 1940s onwards, the rise of the reception of existentialism, which is linked to the name of Jean-Paul Sartre. The spread of „french existentialism” in Hungary starts and forms the thinking about existentialist literature, which soon develops different and competing views. In this context, I will provide a detailed examination of how existentialism has also transformed everyday life, as evident in various periodicals, book publishing, popular literature, and theatrical life. My examination also involves an analysis of the emergence of the communists’ critique of existentialism and its continuity with the bourgeois-conservative critique of existentialism. Lukács and the Marxist critics did not modify the discursive formation that had already been developed, instead they added the ideological overtones of Marxism to it.

1933–1941

Magyarországon az egzisztencializmusról írt első szöveg valószínűleg Tavaszty Sándorhoz köthető,¹ aki úgy látja, hogy „a XX. század első évtizedeire a társadalom, a gazdaságot, de mindenekfölött és elsősorban a szellemi szférát, a kultúrát és a tudományos-elméleti gondolkodást egy mindent átfogó mély válság hatja át”², amely a filozófiai gondolkodás számára új lehetőséget nyit meg, amely egyben a válságra adott válasz is: az egzisztencializmus irányzatát.³ Ahogy arra Jakab András felhívja a figyelmet, Tavaszty már ekkor érzékelte az új horizont lehetőségét az egzisztencia-filozófia kérdéskörében, ráadásul „egy olyan társadalmi-kulturális közegben, amelynek lényegi strukturális elemei, tradíciói és ebből fakadó szellemi, tudományos és politikai törekvései még jórészt a modernitást is mint elérendő (elérhető?) vagy éppen egy premodern, tradicionális álláspontból tagadandó célt és nem mint állapotot” élte meg.⁴

Ebben az időszakban az egzisztencializmus fogalmának használata rendszeres és következetlen, szinonimáinak egyike. Az irányzatra az „egzisztencializmus”, „egzisztenciafilozófia”, „egzisztenciális gondolkodás”, és „egzisztenciális filozófia” kategóriáival egyaránt utalnak. Már a fogalomhasználat is sejteti, hogy az egzisztencializmusra nem mint világosan körülhatárolható irányzatra, hanem inkább mint hasonló kérdéseket boncolgató gondolkodók laza csoportjára tekintenek. Ahogy később látható lesz, ez a megközelítés a nemzetközi diskurzust is hosszú ideig meghatározta. Az origó már nagyon korán Karl Jaspers és Martin Heidegger írásai és gondolatai, kettejük nevével szinte minden, ebben az időszakban megjelent, az egzisztencializmussal kiemelten foglalkozó tanulmányban találkozhatunk. Az ő nevük még Søren Kierkegaard-éval mint az egzisztencialisták őseivel egészül ki.⁵ Az irányzathoz sorolt

¹ TAVASZTY Sándor, *A lét és valóság. Az egzisztencializmus filozófiájának alapproblémái*, Erdélyi Múzeum 1933/4–6., 174–206. Tavaszty szövegével egy időben jelenik meg Barta János Heidegger-tanulmánya, amely azonban csak Heidegger gondolkodásmódjával és nem az irányzat egészével foglalkozik. (Lásd: BARTA János, *Martin Heidegger*, Athenaeum 1933/4–5., 137–152.)

² JAKAB András, *Racionális és egzisztenciális gondolkodás. Adalékok Heidegger korai magyarországi fogadtatásához*, Magyar Filozófiai Szemle 1995/1–2., 122. A válság magyarázó ereje visszatérő lesz a periódus egzisztencializmus-diskurzusában.

³ Uo., 122–123.

⁴ Uo., 130. (Kiemelés az eredetiben.) Tavaszty írása egy kisebb vitát is kiváltott a korszakban, ehhez lásd: Uo., 122–130. Mindezt azért is fontos jelezni – azon túl, hogy elismerjük Tavaszty érdemét –, mert kevés olyan értekező volt ebben és a következő időszakban, aki az egzisztencializmus felvetéséhez affirmatív viszonyult. Mindez a diskurzus Michel Foucault által definiált történeti létmódjával van összefüggésben. (Vö.: MICHEL FOUCAULT, *A tudás archeológiája*, ford. PERCZEL István, Atlantisz, Budapest, 2001, 152., 60–61.)

⁵ Már Barta János idézett tanulmányában is együtt szerepel a három gondolkodó. (Vesd össze: BARTA, I. m., 143.) Egy évvel későbbi írása Jaspers gondolataiból indul ki, mint aki az egzisztenciális gondolkodás (ekkor már mint irányzat!) kezdeményezője volt, de amelynek „Heidegger adta meg döntő lendületét”. (BARTA János, *Egzisztenciális filozófia*, Athenaeum 1934/4–6., 221.) Szintén Tavasztnál olvashatjuk: „Az első, akinél az »egzisztencia« és »az egzisztenciális gondolkodás« egész problematikája felmerült és aki már mint problémát ragadta meg a benne rejlő kérdés-komplexumot, kétségtelenül Kierkegaard volt”. (TAVASZTY, I. m., 184.) Heideggerhez lásd: Uo., 194. Lásd még: MÁTRAI László, *Szelmetörténet és egzisztenciális filozófia*, Athenaeum 1935/1–4., 66.

gondolkodók köre hol bővül, hol szűkül. Hamvas Béla (aki ebben az időszakban sokat foglalkozott az egzisztencializmussal) *Exisztenciafilozófia* című írásában – közvetetten Nietzsche, Bergson és Husserl – és Kierkegaard, Jaspers, Heidegger mellett Helmuth Plessner is az irányzathoz sorolja.⁶ Tanulmányában Hamvas kijelenti: „[...] [a]z egzisztenciafilozófia, mint minden nagy időszzerű és történeti szükség által teremtett gondolkodás nem határolható meg egyetlen iskolával. Hatása túllép azon, amit szoros értelemben filozófiának neveznek, beleszivárog a tudományba, az irodalomba és szellemiséggé válik”⁷. Koncz Sándor a Kierkegaard hatásán felépülő egzisztencializmus hat módosulását különbözteti meg: ezek az „exisztenciális leíró pszichológia” (Brentano), a fenomenológia (Husserl), a „fundamentológia” (Heidegger), az „emocionális antropológia” (Scheler), a „kritikus etikai filozófia” (Grisebach) és a „prófétai filozófia” (Jaspers)⁸, de a „kierkegaard-i örökséghez” sorol több vallásos gondolkodót is.⁹ Hamvas egy későbbi Karl Jaspersről írt tanulmányában pedig a Jaspers-szel véleménye szerint intellektuálisan párhuzamosan fejlődő, azonban végül más irányba haladó gondolkodókat tárgyalja. Ide sorolja Kierkegaard-t (és Heideggert), Nietzsche-t (és Klages-t), Dilthey-t (és Schelert), Weber-t (és Mannheimet), illetve a pszichológiát (és Jungot).¹⁰

Az egzisztencializmushoz való viszony Magyarországon ekkoriban döntően elhatárolódó volt. Ennek oka talán a fent idézett, Jakab András által is kiemelt társadalmi-kulturális közegben tapasztalható megkésetttség lehetett, vagyis, hogy egy olyan gondolkodásmód felől próbálták értelmezni az egzisztencializmust, amely felől az értelmezhetetlen maradt, ahogyan arra Fried István is rámutat:

az 1930-as esztendőkből érzékelhető kezdeményezések ugyan a magyar bölcséleti/irodalomelméleti/kritikai gondolkodásba próbálták integrálni az újabb és legújabb külföldi irányzatok legfontosabbnak és leginkább eredményesnek ígérkező tételeit, ám végül mégsem hozhatták meg az áttörést, és talán nemcsak a történelem horizontjának elborulását kell okolnunk, hanem a konzervativizmussá rögződött filológiai-későpozitívista (vagy laposabb szellemtörténeti) iskolák hatalmi pozícióba rögzülését is, amelynek szomorú eredménye nemcsak az 1930-as évek rokonszenves törekvéseinek felejtése-feledtetése, margóra szorítása lett, hanem amely évek múltán kitűnően tudott marxista-leninista (ez utóbbin a hangsúly) irodalomszemléletté hasonlulni.¹¹

⁶ Vö. HAMVAS Béla, *Exisztenciafilozófia*, Protestáns Szemle 1935/4., 170–171.

⁷ Uo., 176–177.

⁸ KONCZ Sándor, *Az egzisztenciális filozófia*, Protestáns Szemle 1939/8., 402–403.

⁹ Uo., 404.

¹⁰ HAMVAS Béla, *Szellem és egzisztencia. Karl Jaspers filozófiája*, Pannonia 1941/Pótfüzet, 10–20.

¹¹ FRIED István, *Az irodalom (történet és történeti) megértése felé. Szélgjegyzetek Kulcsár Szabó Ernő Történetiség, megértés, irodalom című könyvéhez*, Tiszatáj 1996/5., 69. A marxista-leninista kritika szempontjából ez a gondolat a későbbiekben még fontos lesz.

Ezért hiába kísérelték meg ebben az időszakban többen is részletesen bemutatni az egzisztencialista gondolkodást,¹² annak kritikája nem tudott túllendülni az általánosító, leegyszerűsítő, felszínes megállapításokon. Ebből a szempontból a magyar kritika nem állt messze az egzisztencializmus nemzetközi megítélésétől. David E. Cooper egy 1990-ben megjelent könyvében hosszan tárgyalja az egzisztencializmusról kialakult téves értelmezéseket és azok eredőit. Ezek közé tartoznak az olyan interpretációk mint: (1) a háború utáni korszak rossz közérzetének vagy egy általános korhangulatnak a kifejeződése; az intellektualizmus leértékelődésével és az irracionalizmus megerősödésével összefüggésben (2) anti-intellektuális filozófia és radikális nihilizmus; (3) szubjektivizmus, amely tagadja a világ objektivitását; (4) a szubjektív idealizmus egy formája.¹³ A felsorolt megközelítések szinte egytől egyig visszaköszönnek a hazai recepció legkorábbi fázisában is. 1935-ben Mátrai László számon kéri Heideggeren, hogy milyen joggal teszi az „irrealitás-élményt” „minden világnézet lehetőségének feltételévé”, illetve megjegyzi, hogy „az egzisztenciális filozófia nemcsak kulturális szkepticizmus, hanem egyenesen nihilizmus, éppen szélsőségesen dogmatikus jellegénél fogva”¹⁴. Hamvas Béla ugyanebben az évben „örömtelen filozófiának” nevezi Heideggerét, illetve szemére veti, hogy „[...] az ittlétnek negatív előjelet ad, az életet elutasítja, de úgy, hogy az elutasításban kedvét leli”¹⁵. Mint ahogy Mátrai, Jaspersszel Hamvas is megengedőbb, szerinte még Jaspers „nyugodt távlatot tart még ott is, ahol szubjektív tapasztalatokról beszélni kényszerűség” addig „Heideggernél sokszor az a helyzet, hogy személyes életének intimitásaiba avat be filozófiai analízis ürügye alatt”¹⁶. Koncz Sándor a már említett háborús hangulat kifejeződéseként ír az egzisztencializmusról.¹⁷

1939-ben a Magyar Filozófiai Társaság vitaülést rendezett Heidegger „exisztenciális filozófiájáról”.¹⁸ A vita anyagát Jánosi József előadása szolgáltatta, ehhez szólt hozzá Hamvas Béla, Mátrai László, Slatinay Ernő, Ortway Rudolf, Joó Tibor és Báró Brandenstein Béla. Jánosi már bevezetőjében kiemeli, hogy Heidegger sikerének titka „éthosza: kortársai nagy részének lelki tartalmát vetíti filozófiai síkra, annak ad bölcséleti kifejezést. Igazi élményfilozófia, egy alapvető korélmény filozófiai kifejeződése”¹⁹.

¹² A mezőny színvonalából Barta János korábban említett Heidegger-tanulmánya jócskán kiemelkedik.

¹³ David E. COOPER, *Existentialism. A Reconstruction*, Basil Blackwell, Oxford – Cambridge, 1990, 11–16. Cooper e nézetek eredőjét egyrészt az egzisztencialista fikciókra való támaszkodásban látja, másrészt abban, hogy nem különböztették meg eléggé a filozófiát az olyan típusú divattól, amelyet később Sartre filozófiája hozott magával. Itt ezt a magyarázatot azért tartom kevésbé kielégítőnek, mert a recepció korábbi szakaszáról van szó, ahol ez a két komponens még meg sem jelenhetett, ezért magyarázom inkább az értelemezési horizont elmaradottságával.

¹⁴ MÁTRAI, I. m., 68. Mátrai ugyanitt Jaspersszel megengedőbb, mint aki ezt a „nihilizmust” próbálja enyhíteni.

¹⁵ HAMVAS, *Exisztenciafilozófia*, 174.

¹⁶ Uo., 175–176.

¹⁷ KONCZ, I. m., 401–402.

¹⁸ JÁNOSI József, *Heidegger egzisztenciális filozófiája. A M. Filozófiai Társaság vitaülése 1939. május hó 9-én*, Athenaeum 1939/4., 293–310.

¹⁹ Uo., 293.

Előadásában Heidegger filozófiájának bemutatására és alapfogalmainak tisztázására vállalkozik. Már az elején említést tesz Heidegger alapvető irracionálisáról,²⁰ később Heidegger bölcséletének pozitívumait és negatívumait értékeli. Elismeri kérdésfelvetéseinek jogosságát, dicséri filozófiájának általános tendenciáit.²¹ Kiemeli és kritizálja azonban Heidegger értelmezői módszerét, melynek révén a filozófus „foglya marad a tudatnak, bármennyire is szabadulni igyekszik maga építette börtönéből és filozófiája így a legrosszabb értelemben vett idealizmusok egyik válfaja, sőt szolipszizmus, ha ugyan nem tiszta relacionizmus”.²² Szerinte Heidegger „ismeretelméleti relativizmust” követ el és „következetesen igazságtagadó”, de bírálja filozófiájának énközpontú szemléletét, abban az ember abszolút lénnyé válását, finitizmusát és pesszimizmusát.²³ Konklúzióként Jánosi megjegyzi, hogy Heidegger „filozófiájában nagyon sok értékes csíra és megindulás van, de végső eredményei elfogadhatatlanok. Emberképe pedig valóban tragikus egzisztencia, egy krízisekkel tele átmeneti kor vetülete a filozófiai síkra. Tulajdonképpen *defetizmus*, amely a krízis megoldását csak a megsemmisüléssel véli megvalósíthatónak”.²⁴ A hozzászólók véleménye sem változtat ezen a negatív képen. Hamvas az irányzatot itt is a világválság termékének tekinti. Ennek a válságnak a „mentési kísérletét” nevezi egzisztencializmusnak.²⁵ Azonban szerinte az a „bajt önmagával akarja meggyógyítani”, mivel „az egzisztencializmus nem a válság megoldása, hanem a válság terméke, [így] megoldása sem vezet ki a válságból”.²⁶ Mátrai László Heidegger „Semmi” fogalmát támadja, és Jánosi finitizmusával szemben filozófiáját nihilizmussal jellemzi.²⁷ Szerinte Heidegger „mondanivalója leglényegében egy roppant intenzitású hangulat”, innen ered „sötét pesszimizmusa”: „tartalom és forma diszharmóniája szükségképpen vezet kérdőjelekhez, melyeket sem művészi sem filozófiai szempontból nem lehet lezárásnak, pontnak tekintenünk”.²⁸ Joó Tibor szerint Heidegger „főlölegesen tesz előadásában bonyolulttá alapjában véve nem is bonyolult dolgokat”, maga a mű „zsákutcába vezet”, sőt szerinte „nem is filozófia, mert lemond a racionális érvelésről”.²⁹ A hozzászólók közül Báró Brandstein Béla próbál – viszonylag – semleges pozíciót kialakítani Heideggerrel kapcsolatban.³⁰

Mint az a fentiekből látható, az egzisztencializmusról szóló diskurzust a recepció ezen periódusában a rendszertelen fogalomhasználat és az irányzathoz való többnyire kritikai viszonyulás jellemzi.³¹ Ezekben az években egzisztencialista irodalomról

²⁰ Uo., 297.

²¹ Uo., 298–300.

²² Uo., 301. A szolipszizmus később is gyakori bélyeg lesz az egzisztencializmus kapcsán.

²³ JÁNOSI, I. m., 301–302.

²⁴ Uo., 303. Kiemelés az eredetiben.

²⁵ HAMVAS Béla hozzászólása: Uo., 303–304.

²⁶ Uo., 303–304.

²⁷ MÁTRAI László hozzászólása: Uo., 305.

²⁸ Uo., 306.

²⁹ Joó Tibor hozzászólása: Uo., 308.

³⁰ Báró BRANDSTEIN Béla hozzászólása: Uo., 310.

³¹ A kritikai viszonyuláshoz még idézhető: ERVIN Gábor, *Természetfölöttiség és történelem*, Magyar Kultúra 1940/7., 120–121.; ZEMPLÉN György, *Egzisztenciális karakterológia*, Athenaeum 1941/3., 247, 259.

még nem beszélnek. Ez persze abból is következik, hogy az általuk tárgyalt egzisztencialista szerzőknek nincs (vagy nincs jelentős) irodalmi munkásságuk. Két apró kivétel említhető mindössze: Barta János *Exisztenciális filozófia* című cikke, melynek végén kitér az irodalom kérdésére, megemlítve, hogy míg a magyar bölcsélet számára az „exisztenciális filozófia” ismeretlen, nem újdonság az a magyar költészet számára: „[n]agy romantikus költőink: Vörösmarty, Ady, de különösen Madách, szinte állandóan az egzisztenciálítás probléma- és életkörében hányódnak; a »Csongor és Tünde« néhány lapján ott van mindaz a vajúdas, amelyből Heidegger kiindult és Jaspers metafizikai kötetét forgatva, állandóan »Az ember tragédiája« sorai csengenek a magyar olvasó fülébe”³². Itt egyértelmű a fogalom inadekvát használata, az egzisztencializmust általános egzisztenciális kérdésekkel foglalkozó csoportként azonosítják. Koncz Sándor irodalmi példái³³ szintén ugyanígy jellemezhetők, választásait (hogy az egyes szerzőket miért tartja egzisztencialistának) meg sem magyarázza. Azonban hiába esik kevés szó az irodalomról ebben a periódusban, a fentiek tárgyalása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy megértsük, milyen folytonosság áll fenn az egzisztencializmus-diskurzus különböző periódusai között és milyen diskurzusformációk jönnek létre ekkor, amelyek a háború utáni és a jóval későbbi évtizedek diskurzusát is meghatározzák.

1945–1948

A második világháború vége felé jelennek meg új írások az egzisztencializmusról, de már annak „francia változatára” koncentrálnak. Nem véletlen, hogy az első beszámoló nem is a filozófiai igényű írásokkal foglalkozik. Dobossy László 1944-ben elismerően ír az egzisztencialista irodalom művelőiről, Jean-Paul Sartre-ról és Albert Camus-ról.³⁴ Ezt követi 1945-ben Fejtő Ferenc rövid ismertetése³⁵. A valódi fordulat az egzisztencializmus magyarországi recepciójában 1946-ban kezdődik meg, és 1948-ig, a kommunista hatalomátvételig tart.³⁶ Ebben az időszakban rögzül a fogalom: az egzisztencializmus szóval utalnak az irányzatra, és azt – ahogy ez a továbbiakban látható lesz – jószerevével egyetlen szerző, Jean-Paul Sartre munkáival azonosítják. A magyar recepció alakulásának megértéséhez azonban röviden ki kell térni az egzisztencializmus nemzetközi fogadtatására.

Ez utóbbi írás érdekes abból a szempontból is, hogy Zemplén szerint az (általa egyébként kritikusan értékelt) egzisztencializmus kérdésfelvetései termékenyen járulhatnak hozzá a karakterológiához. Eszmefuttatása csírájában már előlegezi azt a problémát, amelyet majd Sartre tematizál *A lét és a semmi*-ben. Vesd össze: *Uo.*, 258–263.

³² BARTA, *Exisztenciális filozófia*, 222.

³³ „Az irodalom művelésében is szerepet kér magának az egzisztenciális irányzat. A skandináv Bjornson, Hamsun, Ibsen, Strindberg, Lagerlöf Zelma vagy a német Mann és Wassermann munkáiban éppen úgy fellelhetők bizonyos egzisztenciális filozófiai utalások, mint a spanyol Unamuno és Ortega, vagy az orosz Mereskovszkij és az olasz Papini műveiben.” (KONCZ, *I. m.*, 403–404.)

³⁴ DOBOSSY László, *Fiatal francia szerzők*, Magyar Szemle 1944/1., 30–31, 35.

³⁵ FEJTŐ Ferenc, *Mi a helyzet Franciaországban?*, Szocializmus 1945/3–5., 197.

³⁶ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1994, 26–27.

Az egzisztencializmus nemzetközi recepciója

Alfred Betschart nemrégiben foglalkozott az egzisztencializmus nemzetközi recepciójával, és azt nem is hullámként, hanem „cunamiként” írta le, amely rövid időn belül az egész világot elárasztotta. E folyamat kezdetét Betschart 1944-re teszi, amikor Sartre *La République du silence* (A csend köztársasága) című cikke megjelenik az Egyesült Államokban.³⁷ Ezt követően Sartre írásai olyan országokat érnek el, mint Olaszország, Nagy-Britannia, Svédország, Németország, Japán és Argentína, illetve olyan régiókba is eljutnak, mint például Kelet-Ázsia és Latin-Amerika.³⁸ A „cunami” az 1950-es években eléri a Szovjetuniót, a Kínai Népköztársaságot, és a Közel-Keleten is meghatározó szellemi áramlattá válik, majd az 1960-as években eléri Törökországot, Braziliát és Dél-Vietnámot.³⁹ Az irányzat Sartre nevével fonódik össze. Mellette még Camus és Simone de Beauvoir neve említhető a folyamat meghatározónak tartott szereplői közül, de jelentősen elmaradnak Sartre mellett, Heidegger és Jaspers neve pedig szinte meg sem jelenik, melynek oka az, hogy elsősorban a regények és színdarabok, azaz az irodalmi, és nem a filozófiai szövegek gyakoroltak ilyen mértékű hatást a recepcióra.⁴⁰ Sartre írói tevékenységén túl is tett ezért a népszerűségért: Beauvoirral rengeteget utazott, és előadásokat tartott különböző, esetenként diktatórikus berendezkedésű országokban is, és találkozott vezető politikusokkal (például Mao Ce-tunggal, Fidel Castróval vagy Nyiktria Szergejevics Hruscsovval).⁴¹ A műveik fordítói, a Franciaországból emigráló professzorok, az onnan hazájukba visszatérő diákok, illetve az ott élő külföldi újságírók, akik valamilyen formában találkoztak az egzisztencializmussal, szintén nagy szerepet játszottak a recepció alakulásában.⁴²

Sartre és Beauvoir gondolatai a legtöbb rendelkezésre álló csatornán és médiumban megjelentek: látogatások, könyvek, színházi előadások, folyóiratokban közölt írásaik, valamint a róluk szóló cikkek révén.⁴³ Betschart érdekes számadatokat is hoz:

³⁷ Alfred BETSCHAT, *An Overview of the International Reception of Existentialism. The Existentialist Tsunami = Sartre and the International Impact of Existentialism*, ed. Alfred BETSCHAT – Juliane WERNER, Palgrave Macmillan, Cham, 2020, 1.

³⁸ Uo. Már korábban is fordítottak Sartre-tól a felsorolt országokban, de globális kulturális eseménnyé csak a második világháború végének közeledtével válik az egzisztencializmus. (Vö. Uo., 3–4.)

³⁹ Uo., 1. Don Ihde ekkoriban, 1967-ben számol be arról, hogy az egzisztencializmus mint „népszerű mozgalom” haldoklik, azonban éppen ezért lehet végre először szellemi mozgalomként értékelni. Vö. Don IHDE, *Existentialism Today*, Journal of Thought 1967/4., 19–20. Betschart is az 1970-es évekre teszi az egzisztencializmus kimerülését. Vö. BETSCHAT, *I. m.*, 3–4.

⁴⁰ Uo., 2, 4–5.

⁴¹ Uo., 7–8.

⁴² Uo., 9–11. Betschart szerint ugyanilyen fontosak voltak azok az írások is, akik negatív értelemben befolyásolták a recepciót, mint például Lukács Györgyi, akivel Sartre közvetett vitát is folytatott 1949-ben.

⁴³ Uo., 13. Sartre még a filmművészetben is aktívan jelen volt, tovább bővítve gondolataik hatókörét, melyről egy Magyarországon megjelent cikk is beszámol. (ANDERSEN György, *Magdolnától Johannáig – mindenki tett, több tét nem áll avagy: a szélfonóasszony fiának feltámadása és egy halálontúli különös szerelem*, Politika 1947. október 11., 28. sz., 2.

„irodalmi műveiket feltűnően gyorsan lefordították a három legfontosabb nyelvre: angolra, olaszra és németre. Sartre főbb irodalmi műveinek angolra fordítása 1945 után átlagosan 1,3 évet vett igénybe, Beauvoir esetében 3,6 évet, Camus esetében 5,3 évet. Olasz nyelvre Sartre irodalmi műveit átlagosan 3,2 év alatt fordították, németre pedig 2,3 év alatt, bár az ottani könyvpiac ilyen irányú érdeklődése csak 1948-ban élénkült meg. [...] Az adatok azt is megerősítik, hogy Sartre dominál Beauvoir és különösen Camus műveinek Franciaországon kívüli fogadtatásához képest”⁴⁴. Nagy lélegzetű filozófiai munkáit lassan fordították le, filozófiájának recepciója inkább irodalmi alkotásai vagy kisebb filozófiai írásai határozták meg, színdarabjainak előadásával pedig jelentősen kiszélesedett a befogadóközönsége.⁴⁵ De az olyan populáris lapok, mint a *Life*, a *New York Times Magazine*, a *Time* és a *Newsweek*, mind közöltek cikket Sartre-tól. Sartre és Beauvoir még az olyan divatlapokba is írtak esszét, mint a *Vouge* és a *Harper's Bazaar*, és e megjelenésekkel lehetővé tették, hogy még nagyobb számú közönséget érjenek el. Betschart szerint azonban ez azzal is járt, hogy életmódjukra, illetve személyükre nagyobb figyelem vetült, mint filozófiájukra.⁴⁶

Az egzisztencializmus térhódítása Magyarországon

Irodalomtörténetünknek kevés olyan pillanata említhető, amely szinkronban volt a nemzetközi trendekkel:⁴⁷ ez ilyen pillanatnak nevezhető, és valószínűleg teljesen mást gondolnánk ma az egzisztencializmusról és annak irodalmáról, ha nem vágják el ezt az organikus fejlődést 1948-ban. Mielőtt rátérnék a korszak jellemzésére, érdemes néhány számadattal is érzékeltetni a változás jelentőségét: míg az előző periódusban, 1933 és 1941 között (tehát nyolc év alatt) tíz olyan cikk és tanulmány azonosítható, amely kiemelten foglalkozik az egzisztencializmus problémájával, addig ez a szám 1946 és 1948 között (melynek intenzív időszaka másfél/két év) több mint száz.⁴⁸ Ez a szám nagyon változatos műfajú írásokat takar (humoreszk, vers, színi- és irodalmi kritika, tanulmány, napihír, interjú, tudományos vita), az akkori sajtó szinte valamennyi műfaja reflektál valamilyen módon az egzisztencializmus térhódítására. Ez a szám a könyvkiadásban is megmutatkozik. Míg Heideggertől sokáig az egyetlen magyarul megjelent mű a *Mi a metafizika?* (*Was ist Metaphysik?*)

⁴⁴ BETSCHAT, I. m., 13–14.

⁴⁵ Uo., 14–15.

⁴⁶ Uo., 16.

⁴⁷ Természetesen ez a szinkronitás csak a recepcióban érzékelhető. Kulcsár Szabó Ernő szerint az 1920/30-as években fordul elő irodalomtörténetünk „folyamán talán először [...]”, hogy a magyar költészetnek nem megkésett, követő, epizodikus vagy utánzó jellegű a részesedése egy nagyszabású világ-irodalmi fordulatban”, hanem azzal szinkron jelleget mutat. (Vesd össze: KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *Előszó = Uő., Költészet és korszakküszöb. Klasszikusok a modernség fordulópontján*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2018, 9–10.)

⁴⁸ Óvatosságom oka, hogy a kutatásom során 111 felhasználható forrást találtam, amelynek fókusz a az egzisztencializmus vagy annak irodalma), de nem zárom ki továbbiak lehetőségét. Az ismétlődő mintázat, az átfedések magas száma miatt azonban valószínűsítem, hogy néhány újabb forrás sem változtatna az eddig felvázolt képen.

1945-ből,⁴⁹ Camus-tól a *Közöny* (*L'Étranger*) 1948-ból,⁵⁰ addig Sartre-tól öt szöveg jelenik meg fordításban két év alatt,⁵¹ melyek (a *Férfikor* kivételével⁵²) a francia kiadás után mindössze egy évvel válnak hozzáférhetővé magyarul. Tehát látható, hogy magyar könyvkiadás tudatosan, az újdonság piaci erejére alapozva elsőként a friss francia megjelenésekre koncentrált.

Az egzisztencializmusról szóló első beszámolók még csak körvonalazni próbálják a sartre-i filozófia megjelenését, de már ezekben is megmutatkoznak az elkövetkezendő két év visszatérő fordulatai. Az egyik írásban az egzisztencializmust a jójóhoz hasonlítják: „madzagja a nyakunk köré szoruló hóhér-kötél, a korong pedig kiszolgáltatott, tehetetlen életünk szimbólumává vált az átmenetinek nevezett korszak után. / A második világháború utáni idő Yo-Yoja a botorkáló, az utat, a jövőt kereső emberek számára: az egzisztencializmus”.⁵³ A cikk egy Gömöry Imrével folytatott párbeszédet is idéz, ahol Gömöry az egzisztencializmust „nihilizmusként”, „alacsony rendű”, „individualista, egoista” életprogramként jellemzi, majd miután a cikk írója azon lelkendezik, hogy végre talált egy embert, „aki el is olvasta az egzisztencializmusról szóló könyvet”, Gömöry azt válaszolja, hogy valójában egy sort sem olvasott, „[d]e az egész világ erről beszél”.⁵⁴ Mindez igen jellemző ennek a két évnek a közbeszédére: másodkézből vett, innen-onnan hallott információk dominálnak, sőt nem egyszer vallja be az aktuális megszólaló, hogy az egzisztencializmusról valójában semmit sem tud.⁵⁵

Cooper hívja fel a figyelmet az egzisztencializmus hatására kialakult divatra, amely torzította az irányzatról kialakuló képet.⁵⁶ Beauvoirt idézi, aki emlékiratában beszámol a Tabou és Pergola jazz-klubok köré gyűlő fiatalokról, akiket egzisztencialistákként kereszteltek el: „egyetlen hét sem múlt el, hogy ne emlegették volna botrányait, gálaestjeit, törzsvendégeit, akik nagyrészt írókból, újságírókból, politikusokból rekrutálódtak”.⁵⁷ A helyek törzsvendégei az „egzisztencialista divat” szerint öltözköd-

⁴⁹ Martin HEIDEGGER, *Mi a metafizika?*, ford. ZOLTÁN József, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945. Heidegger magyarul megjelent műveihez lásd: ARADI Zsuzsa – UJLAKI Tibor, *Bibliográfia 1926-tól 1990-ig a magyar vonatkozású Heidegger-irodalomról*, Existencia 1991/1–2., 289–290.

⁵⁰ Albert CAMUS, *Közöny*, ford. GYERGYAI Albert, Révai, Budapest, 1948.

⁵¹ Még egy említendő 1939-ből: Jean–Paul SARTRE, *A fal*, ford. FEJTŐ Ferenc, Szép Szó 1939/35–36., 292–306. Az említett öt pedig: Jean–Paul SARTRE, *Exisztencializmus*, ford. CSATLÓS János, Studio, h. é. n. [Budapest, 1947].; Jean–Paul SARTRE, *Vádirat az antiszemitizmus ellen*, ford. H. PERCI Éva, Káldor, Budapest, 1947.; Jean–Paul SARTRE, *A tisztességtudó utcalány – Temetetlen holtak*, ford. BENEDEK András – RÓNAY György, Káldor, Budapest, 1947.; Jean–Paul SARTRE, *Férfikor*, ford. F. RÁCZ Kálmán, Káldor, Budapest, 1948. Sartre magyarul megjelent műveihez lásd: NOÉMI SÁLY, *Sartre en hongrois et sur la Hongrie. A magyar vonatkozású Sartre-irodalom bibliográfiája (1939–1996)*, Existencia 1995/1–4., 248–253. Az első Beauvoir és Jaspers megjelenésekre pedig még évtizedeket kell várni.

⁵² Itt valószínűleg csak a mű hossza és az eredeti 1945-ös megjelenés hátráltatta a fordítást, hiszen a magyar sajtó- és könyvpiacnak először még helyre kellett állnia a háború után. Valójában az 1948-as magyar megjelenés is elképesztő tempót sugall e körülményeket figyelembe véve.

⁵³ JÁVOR László, *Az új szellemi yo-yo: az Exisztencializmus!*, Demokrácia 1946. november 24., 47. sz., 4.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ MADARASSY Zsuzsa, *Jean–Paul Sartre*, Haladás 1946. december 5., 47. sz., 8.; ACSÁDY Károly, *Politikamentes interjú Boldizsár Ivánnal*, Színház 1946 november 6., 43. sz., 6.

⁵⁶ Vö. COOPER, I. m., 12.

⁵⁷ Simone de BEAUVOIR, *A körülmények hatalma*, Magvető, Budapest, 1966, 132–133.

tek: fekete ing, fekete szvetter és fekete nadrág.⁵⁸ A Szivárvány egyik korabeli tudósítójánál ugyanezt olvassuk, a divatjelenséget az irányzattal azonosítja.⁵⁹ A hazai sajtó gúnyolódik Sartre-on és az „egzisztencializmus hazai divatja”-n. Németh Andor Sartre egyik előadásáról és az azt megelőző felfokozott várakozásról tudósít Párizsból.⁶⁰ A közönséget nem fejtegetései, hanem a fent említett divatjelenségbe illeszkedő Sartre személye vonzza, filozófiájában a korhangulat tükröződik.⁶¹ Többen tartanak attól, hogy Magyarországon is meghonosodni látszik az egzisztencializmus „divatja”. Gogolák Lajos arról számol be, hogy „izgatott elegáns dámák kutatnak és ostromolják a zavart segédek” Sartre-kötetek után kutatva.⁶² Egy másik cikk sajnálattal állapítja meg, hogy „nem volt elég a háború, a tartárjárást megcsúfoló pusztítások, az infláció, az összeesküvés és a gondok-bajok százféle viperája”, még az egzisztencializmus divatja is „betört nyugatról”.⁶³

Szórakoztató egzisztencializmus

Az egzisztencializmus a korabeli szórakoztató irodalmat is megihlette. A Szabad Száj egyik, 1947. júliusi száma egész oldalt szentelt az irányzatnak,⁶⁴ bár a legtöbb viccnek csak címében van köze hozzá. A lap olvasói tehát hallhattak a szenzációszámba menő, egész oldalra érdemesített jelenségről⁶⁵, de a viccek (néhány kivételtől eltekintve) nem az egzisztencializmus beszédmódját vagy kulcsállításait veszik célba. Egyszerűen csak „nihilista”, „halálvágyó”⁶⁶ karakterén mulat például az egyik vers: „Sartre, aki mint próféta / Bukkant fel közöttünk nemrég. / Azt hirdeti, hogy a létnél / Mindenképpen jobb a nemlét. / Minek lenni? – Kérde méln, / Aki él, az úgyis meghal. / Meg se szüless, nem lesz dolgod / Bölcsővel és ravatallal, / Sartre mestert nagyratartom. / Egy kérdésem van csak hátra: / Hogyha kár volt megszületni, / Minek jött hát a világra ...?!”.⁶⁷ Egy vicc, *A híd alatt* két hajléktalan párbeszédére épít: „– Apafej, tudod mi az egzisztencializmus? / – Hogyne tudnám.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ HERCZEG György, *A Szivárvány munkatársa behatolt az egzisztencialisták párisi fellegrárába, amely egy pincében üvölt*, Szivárvány 1947. október 18., 42. sz., 24. Egy ehhez hasonló tudósítás szintén gúnyosan mutatja be Sartre-ot és a körülötte kiépülő az egzisztencialista „piacot”. (Vö. NEMES István, *Költő, mint fogkefe... Furcsaságok Páris legújabb irodalmi hőbortjairól*, Szabadság 1947. január 19., 15. sz., 6. Szintén a „förtelmes” egzisztencialista ruhadivatról számol be: [N. N.], c. n., Fehérvári Kis újság 1948. december 23., 295. sz., 3.

⁶⁰ NÉMETH Andor, *Jean Paul Sartre és az egzisztencialisták*, Új Magyarország 1946. december 28., 52. sz., 8.

⁶¹ Uo.

⁶² GOGOLÁK Lajos, *Exisztencializmus, – avagy a humanizmus próbatétele*, Új Magyarország 1947. május 17., 20. sz., 10.

⁶³ REGE Imre, *Budapesti levél „az egzisztencializmus”-ról*, Szabad Szó 1947. július 28., 169. sz., 6.; Hasonló megnyilatkozás: -ai [N. N.], *Marxista szemmel*, Népszava 1947. május 1., 98. sz., 10.

⁶⁴ Lásd a „Kétes egzisztencializmus” nevezetű oldalt: Szabad Száj, 1947. július 12., 28. sz., [3].

⁶⁵ A Szabad Száj mindössze négy oldalas kiadvány volt.

⁶⁶ Vö. RUFFY Péter, *Egy regény, amely leleplezi az egzisztencializmust*, Politika 1948. április 3., 14. sz., 6.

⁶⁷ ANTAL Gábor, *Kis dal az egzisztencializmusról*, Szabad Száj 1947. július 12., 28. sz., [3]. Bár a vers a korban kialakuló felszínes egzisztencializmus értelmezésre játszhat rá, így is inkább utal Nietzsche-re, mint Sartre-ra: „Ami legjobb lenne néked, azt el nem érheted soha: meg sem születni, nem létezni,

Ami nekünk nincs...”.⁶⁸ A megélhetés anyagi feltételeit nem csak viccek kapcsolják az irányzathoz.⁶⁹ Gador Bélánál olvassuk: „[l]áttam már pofozkodást miatta. Van már egzisztenciálisták asztaltársasága, láttam már egzisztencialista női kalapot, legutóbb egy vendéglőben marhasültet fogyasztottam a lá egzisztencializmus” – írja Gador, majd ezt követően arról számol be, hogy mit tudott meg az irányzatról egy barátjától, aki látta Sartre egyik darabját: „az egzisztencializmus az, amikor egy utcalány elbújtat egy négert és csupa tisztességtudásból szeretője lesz annak a csirkefogónak, aki a négereket meglincselte. Viszont másvalaki, aki a Művész Színházban volt, azt állította, hogy az az igazi egzisztencializmus, amikor nyílt színen másfél óráig kínozzák Ascher Oszkárt, aki végülis megunja, hogy minden percben négyfelé vágják, ezért a kitaposott beleire felakasztja magát”.⁷⁰ Végül pedig az értelmezési kísérletek kudarca után az egzisztencializmus valódi értelméről ír: „[d]ögöljön meg mindenki, csak nekem legyen sok pénzem, éljen a haza”.⁷¹ Azért idéztem Gador írását ilyen hosszan, mert kevés írás fejezi ki ennyire tömören és hatásosan azt, hogy hogyan uralta ekkor az egzisztencializmus a kortárs közbeszédet.

Igady-Kiss Sándor humoristának egyetlen,⁷² *A humorista is ember* című kis füzete is tartalmaz egy egzisztencializmusról szóló humoreszket.⁷³ A történet elbeszélőjét költő barátja lelkesen tájékoztatja, hogy előző nap Párizsból érkezett, ahol személyesen találkozott Jean-Paul Sartre-tal.⁷⁴ A barát eksztázisban számol be egy ultraista kiállításon lezajlott beszélgetésükről: „[m]egkérdeztem: Mi az *existencializmus* lényege? ... Aszongya: a dolgok léteznek, *de mégsem*, látjuk őket, *de nem biztos*, tudunk róluk, *de nem valószínű*... így ő!... A Sartre!... [...] De ez még semmi! Mindjárt be is bizonyította. Azt mondta: Nem is biztos, hogy ezen a helyen állunk, lehet, hogy *éppen fejjel lefelé fordultunk*”.⁷⁵ Majd ezek után a barát egy verset mutat az elbeszélőnek, melyet ő írt, és amelyet az egzisztencializmus ihletett. Az elbeszélő a verset

megmaradni *semminek*. A második legjobb pedig számodra az, ha meghalsz”. (Friedrich NIETZSCHE, *A tragédia születése*, ford. KURDI Imre – TATÁR Sándor, Helikon, Budapest, 2019, 37.)

⁶⁸ Szabad Száj 1947 július 12., 28. sz., [3].

⁶⁹ „Jean Paul Sartre-ről, az egzisztencializmus elnevezésű új filozófiai irány megalapítójáról kering ez a kis történet. Az egzisztencializmusról tudni kell, hogy senki sem tudja micsoda. Egy fiatalember egyenesen Sartrehoz [sic!] fordult kérdésével: / – Mester, tulajdonképpen mi az egzisztencializmus? / – Az, amire az egzisztenciát alapítottam!– felelte Sartre egyszerűen”. ([N. n.], c. n., Demokrácia 1947. június 22., 25. sz., 2.)

⁷⁰ GADOR Béla, *Mi az egzisztencializmus?*, Ludas Matyi 1947. május 21., 20. sz., 6.

⁷¹ Uo.

⁷² Igady-Kiss a negyvenes évek végén emigrált Franciaországba, és harminchét éven át a Szabad Európa Rádió munkatársa volt Karácsonyi Tamás álnéven. (<http://szer.oszk.hu/szemelyek/igady-kiss-sandor>, utolsó elérés: 2024. 10. 31.)

⁷³ A füzet hirdetése is erre épül: „Hogyan írna Karinthy a választásokról? Érti Ön az egzisztencializmust? Olvassa el IGADY és VASI az írott és rajzolt humor két kiváló képviselőjének »A HUMORISTA IS EMBER« című szennzációs, humoros könyvét”. ([N. n.], c. n. [Hirdetés], Magyar Nemzet 1947. szeptember 10., 204. sz., 4.)

⁷⁴ Vö. IGADY-KISS Sándor, *Most már értem az egzisztencializmust... exis...* (szóval ezt az új „izéizmust”) = Uő., *A humorista is ember*, Fodor Árpád könyvnyomda, Budapest, é. n. [1947], 7–8.

⁷⁵ Uo., 8. Kiemelés az eredetiben.

hallva elájul, majd mikor felkel, elkéri azt, és az olvasó elé tárja. A vers, amelyet az elbeszélő közöl, nem Igady-Kiss leleménye, hanem egy létező avantgárd költemény, Kudlák Lajos verse, mely a *Ma* egyik 1921-es számában jelent meg.⁷⁶ Végezetül az elbeszélő megjegyzi: „Hurrá! Érttem az egzisztencializmust! / Próbálják meg önök is! / Olvasgassák néhányszor a fenti verset. / De lehetőleg »fejjel lefelé fordulva«... / Fog az menni”.⁷⁷ Úgy gondolom, Igady-Kiss nem véletlenül idéz egy húsz évvel korábbi avantgárd költeményt, és szerepelteti Sartre-ot egy ultraista kiállításon, megidézve Karinthy Frigyes humoreszkjét.⁷⁸ A *tanulság* főszereplője halála bekövetkeztével visszafelé éli le az életét, és újra Szent Péter elé járulván megosztja vele tapasztalatát: „[m]inden tanulság, amit tettem, egy megfigyelésre szorítkozik, szent atyám. [...] Hogy Kassák Lajos verseinek hátulról visszafelé olvasva éppen úgy nincs értelme, mint előlről hátrafelé”.⁷⁹ Igady-Kiss szövege az (ekkor már kifulladás)⁸⁰ avantgárd hagyományt megidézésével – Kudlák Lajos meg nem nevezett versével, amely Kassák lapjában jelent meg – az egzisztencialista filozófia értelmetlenségére, illetve (akár a közbeszédre reflektálva) érthetetlenségére mutat rá.⁸¹ Az említett „fejjel lefelé fordulva” olvasás és az időben előre-hátra mozgás párhuzama az egzisztencialista filozófia értelmetlenségére, felforgató jellegére utalhat.⁸²

Egzisztencializmus a színpadon

Már több idézet is utalt arra, hogy a korszak színházai egzisztencialista darabokat is adtak elő. 1947-ben két Sartre-drámát állítottak színpadra, az egyik *A tisztességtudó utcalány* (*La putaine respectueuse*), melyet május elsején mutatott be a Nemzeti Színház,⁸³ a másik a *Temetetlen holtak* (*Morts sans sépulture*), melynek bemutatója május tizenhatodikán volt a Művész Színházban.⁸⁴ Míg előbbi 37 előadást élt meg, ami az évadban átlagosnak mondható,⁸⁵ addig a *Temetetlen holtak* mindössze hatot,

⁷⁶ Vö. Uo., 9; KUDLÁK Lajos, *Vers*, 2, Ma 1921/3., 36.

⁷⁷ IGADY-KISS, I. m., 9. Kiemelés az eredetiben.

⁷⁸ A kötet egy másik írása explicit módon próbálja imitálni Karinthy írásmódját. Lásd: IGADY-KISS Sándor, *Így írta Karinthy...* = Uő., *A humorista is ember*, Fodor Árpád könyvnyomda, Budapest, é. n. [1947], 28–29.

⁷⁹ KARINTHY Frigyes, *A tanulság* = Uő., *Nevető dekameron*, Athenaeum, Budapest, 1923, 13.

⁸⁰ Derék Pál szerint a magyarországi avantgárd a húszas évek végére, illetve a harmincas évek elejére fulladt ki. Vö. DERÉKY Pál, *A magyar avantgárd irodalom: 1915 – 1930* = Uő., *„Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”. A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998, 289–296.

⁸¹ Már a cím is az egzisztencializmus összetettségére utal: *Most már értem az egz... exis...* (szóval ezt az új „izéizmust”)

⁸² Két írás még említhető a korszakból, amelyet keletkezésükkor nem szántak humorosnak, de ma már nem tudjuk másképp olvasni: ANAVI Ádám, *Exisztencializmus a konyhában*, Útunk 1947. január 18., 2. sz., 9.; VAJDA István, *Megbukott. 1947 legnagyobb budapesti bukásainak hiteles listája*, Szivárvány 1947. december 20., 51. sz., [14].

⁸³ SZÉKELY György, *A Nemzeti Színház = Magyar színháztörténet 1920–1949*, főszerk. BÉCSY Tamás – SZÉKELY György, szerk. GAJDÓ Tamás, Magyar Könyvklub, Budapest, é. n. [2005], 294.

⁸⁴ SZÉKELY György, *A Művész Színház* = Uo., 667.

⁸⁵ Vö. *A Nemzeti Színház*, szerk. SZÉKELY György, Gondolat, Budapest, 1965, 233.

miután politikai okokból le kellett venni a műsorról.⁸⁶ E kritikákra is kiterjeszthető P. Müller Péter jellemzése az 1920 és 1949 közötti korszakról: „(...) a színház (az előadás) nem tárgyát jelentette egy-egy írásnak, hanem ürügyét. A cikkek túlnyomó többségében a szerzők egy színházi bemutató alkalmából a színre került darabot ismertették, ritkábban elemezték, majd a cikk végén röviden megemlíttettek az előadás néhány fontosabb közreműködőjét”.⁸⁷ A háború után ez is megváltozott: „(...) számos korábbi folyóirat, napilap megszűnt, a korábbi színikritikusok egy része a viláégés áldozata lett, vagy elhallgatott. A megszűnő lapok helyét rövidesen betöltötték a pártok orgánumai, [...] a kulturális életben a színház és a színházi kritika átpolitizálása, »pártosodása« hamar megkezdődött”.⁸⁸

Benedek András, a *Tisztességtudó utcalány* fordítója a bemutató másnapján cikket közölt a darabról, melyben elismeri Sartre drámaírói kiválóságát, de gondolkodóként, filozófusként elmarasztalja őt: kiemeli, hogy a darab általa tételezett mondanivalójával szemben „[i]genis van abszolút igazság – ha nem is tudjuk ezt mindig szavakba foglalni. Van mércénk a jó és rossz megkülönböztetésére, van az írónak is, alakjainak is, s ez egy a miénkkel”.⁸⁹ A színikritikák visszatérő fordulata ez.⁹⁰ Az Új Magyarország a bemutatott darabokra reagálva – feltételezhetjük, hogy a közönséget kívánva hangolni – egy hosszú, költői invencióval megírt lejárato cikket jelentet meg Sartre-ról, melyben a szerző filozófiáját és drámáit is kemény gúnnal támadja.⁹¹

A legerősebb kritikai visszhangot azonban a *Temetetlen holtak* váltotta ki. Erdődy János „ártalmas és hitvány műnek”, „tömény ellenforradalomnak” nevezte, Szabó István talált némi értéket a darabban, de végül Sartre-ot pesszimistának minősíti.⁹² Erdődyéhez hasonlóan Molnár Miklós kritikáját is a marxista ideológia hatja át: „(...) senkit sem tud [meggyőzni] nihilizmusáról, arról, hogy nem nagy eszmények és elhatározások, hanem pillanatnyi indulatok és érzelmek, s nem társadalmi erők és törvényszerűségek, hanem pillanatnyi adottságok kormányozzák tetteinket”.⁹³ A marxista sajtó mellett a konzervatívabb, polgári ízlés sem volt elégedett a darabbal.

⁸⁶ Vö. SZÉKELY, A Művész Színház, 667. Fábri Zoltán visszaemlékezése szerint a *Zárt tárgyalást* (Huis clos) is elő akarták adni a *Temetetlen holtakkal* együtt. Lásd: FÁBRI Zoltán visszaemlékezése = A Művész Színház 1945–1949. Almanach, szerk. SZÁNTÓ Judit, Múzsák Közművelődési, Budapest, é. n. [1985], 402.

⁸⁷ P. MÜLLER Péter, A színházi kritika, 1179.

⁸⁸ Uo., 1197.

⁸⁹ BENEDEK András, A tisztességtudó utcalány és az egzisztencializmus, Pesti Műsor 1947. május 2., 19. sz., 5.

⁹⁰ Vö. VÉSZI Endre, Sartre és Shaw a Magyar Színházban, Népszava 1947. május 4., 100. sz., 6.; KESZI Imre, Tánc Sartre körül, Szabad Nép 1947. május 11., 106. sz., 9. Ez utóbbi cikk pártpolitikai konfliktust is kiváltott megengedőbb kritikai hangvétele miatt. (Lásd: SCHEIBNER Tamás, A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953, Ráció, Budapest, 2014, 127.)

⁹¹ SZABÓ Zoltán, A szakállatlan próféta. Sartre János Pál darabjai elé, Új Magyarország 1947. május 10., 19. sz., 9.

⁹² ERDŐDY János – SZABÓ István, Két bírálat a „Temetetlen holtak”-ról, Népszava 1947. május 18., 111. sz., 4.

⁹³ MOLNÁR Miklós, Temetetlen holtak. Sartre bemutató a Művész Színházban, Szabad Nép 1947. május 20., 112. sz., 4. Lásd még: STAUD Géza, Utóhang Sartre-hoz, Színház 1947. június 3., 23. sz., [17].; [N. n.], Marxista szemmel, 10.

Galamb Sándor ugyan megjegyzi, hogy hiába áll az egzisztencializmus ellentétben a katolikus felfogással,⁹⁴ a kritikák nem értették meg az irányzat filozófiai mélységét, végül azonban ő is elutasítja a két bemutatott darabot. A *tisztességtudó utcalány* alaphelyzetét „keresettnek” és „tendenciózusnak” véli, a *Temetetlen holtakon* pedig a horatius-i illendőség szabályát kéri számon.⁹⁵ Ugyanakkor többen a darab(ok) védelmére kelnek, sőt olyan kritikát is találunk, mely egyenesen dicséri őket.⁹⁶ Várkonyi Zoltán, a darab rendezője az elmarasztaló marxista kritikákkal szemben a darab pozitív marxista értelmezését fogalmazza meg.⁹⁷ Egy cikkben Sartre-ot kérdezik, hogy mi a véleménye a bírálatokról,⁹⁸ a Színházban pedig Kassák Lajos nyilatkozik az egzisztencializmusról, és elítéli a politikailag elfogult kritikusokat.⁹⁹

Ahogy a kultúra más területei (könyvkiadás, szórakoztatóipar stb.), úgy a korabeli színház is részt vállal az egzisztencializmus közvetítésében. A magyar színházi bemutatók – csakúgy, mint a könyvkiadás a maga területén – a nyugati bemutatókkal mozognak együtt. Sartre darabjait Európa legjelentősebb színházi rendezői állítják színpadra, így Olaszországban Luchino Visconti 1945-ben a *Zárt tárgyalást*, Gustaf Gründgens és Jürgen Fehling Németországban 1947-ben és 1948-ban a *legyeket* (*Les Mouches*), Peter Brook pedig Nagy-Britanniában 1946/47-ben a *Zárt tárgyalást*, a *Temetetlen holtakat* és a *tisztességtudó utcalányt*.¹⁰⁰ Azonban, mint ahogyan arra Fábri Zoltán visszaemlékezése, Várkonyi Zoltán védekezése és Kassák Lajos ítélete rámutat, a korszak marxista sajtójának – természetesen a politikai átmenettel összefüggésben – kiemelt szerepe van az egzisztencializmus megítélésében.

Az egzisztencialista irodalom Magyarországi recepciója

Mint ahogy korábban említettem, ebben az időszakban nagyobb figyelem irányul az irodalomra, mint a filozófiára. Hamvas Béla 1946-ban már beszámol a „francia

⁹⁴ Erre más is felhívja a figyelmet a korban: „(...) a keresztény bölcsélet – az egzisztencializmus nem egy elfogadható, értékes megállapítását leszámítva –, csak elutasítólag nyilatkozhatik erről a filozófiai irányról”. (HORVÁTH Sándor, *Az egzisztencializmus alapfogolata és kilengései*, Vigilia 1947/4., 205.)

⁹⁵ Vö. GALAMB Sándor, *Sartre, Shaw és Shakespeare*, Vigilia 1947/6., 376–377. Ilyen jellegű – és a korábbiakban bemutatott – kritikák egyébként nyugaton is meghatározóak voltak Sartre darabjainak megítélésében. (Vö. JAMIE ANDREWS, „Existentialist Hu-ha?”. *Censoring the Existentialists in the British Theater* = *Sartre and the International Impact of Existentialism*, szerk. Alfred BETSCHART – Juliane WERNER, Palgrave Macmillan, Cham, 2020, 133–134.)

⁹⁶ „Csak elismerés jár a Művész Színháznak, hogy Sartre művével megismertette a magyar közönséget. Dicsérjük független választását. Lehet, hogy Sartreban a divat csábította, de követhetne sokkal könnyebben és meghonosodottabban hordozható szellemi divatokat is”. (KÜRTI Pál, *Temetetlen holtak*. *Sartre-bemutató a Művész Színházban*, Politika 1947. május 24., 8. sz., 11.)

⁹⁷ „A darab mondanivalója, egész vezetése azonban – nem hiába a paradoxonok filozófiája az egzisztencializmus, erős élet-igénylést hirtet, a haladó szellemi értékek győzelmét az elnyomás, a reakció felett”. (VÁRKONYI Zoltán, „A te munkád a világban”, Pesti Műsor 1947. május 16., 21. sz., 5.)

⁹⁸ Vö. FARAGÓ László Pál, A „meglepő” író – közelről. *Beszélgetés Jean Paul Sartre-ral, az egzisztencializmus prófétájával*, Új Magyarország 1947. június 21., 25. sz., 10.

⁹⁹ Vö. PAPP Antal, A kritika félremagyarázza Sartre-t. Kassák Lajos a „Temetetlen holtak” hőseinek igazi arcáról, Színház 1947. május 27., 22. sz., [7].

¹⁰⁰ Vö. BETSCHART, I. m., 15.

egzisztencializmus irodalmáról”, jellemzése azonban ugyanannyira tágítja ki az irodalom körében az egzisztencializmus meghatározását, mint az korábban a filozófia esetében is megfigyelhető volt,¹⁰¹ de Báti László is csak regisztrálja Sartre megjelenését.¹⁰² Három személy azonban szinte egyidőben reagál az egzisztencialista regény műfaji problémájára: Kolozsvári Grandpierre Emil, Máthé Lídia és Sótér István.

Kolozsvári Grandpierre Emil szerint Sartre gondolkodásának logikus következménye, hogy filozófiai igényű mondanivalóját irodalmi műveivel is igyekszik megerősíteni, mivel az egzisztencializmus „(...) a létezés leglényegesebb jellemzőit az egyszeri, az egyéni, tehát a soha nem ismétlődő, nem törvényszerű, hanem kivételes jelenségekben keresi”¹⁰³. Kolozsvári Grandpierre koránál összetettebb képet fest Sartre filozófiájának jellemzőiről műfaji megfontolásokkal (Sartre *Az Undor* (*La Nausée*) című 1938-as regényét például még nem tartja egzisztencialista műnek)¹⁰⁴ végül az egzisztencialista regény meghatározása ellentmondásos lesz. A szabadság és a sartre-i döntés (kritikai) elemzése után kijelenti, hogy az „egzisztencializmus és regényírás nem tartoznak szorosan össze” és, hogy míg „egy katolikus regényből ki-elemezhető a keresztény világszemlélet, egy marxista regényből a marxizmus főbb tételei”, addig az „egzisztencialista regény [...] aligha tárja fel az egzisztencializmus életfelfogását”¹⁰⁵. Azonban pár sorral lejjebb már a következő olvasható: „(.) [m]inél mélyebben befurakodik a kíváncsi elme az egzisztencialista bölcséleti művekbe, másfelől az úgynevezett egzisztencialista regények világába, annál inkább gyanakodni kezd. A minduntalan felbukkanó motívumok – undor, szorongás, szabadság, választás, érzékiség stb. – az egzisztencializmusra utalnak, a feldolgozás módja azonban nem”¹⁰⁶. Tehát míg Kolozsvári Grandpierre azt állítja, hogy az egzisztencialista regényt tematikusan nem határozza meg az egzisztencialista filozófia, később a motívumok kapcsán ennek ellentmond. Azonban szerinte, mert nem hoz létre új regényformát, hanem A regények hagyományos poétikákat mozgósítanak, nem lehet új műfajról beszélni.¹⁰⁷

Máthé Lídia a Forumban közli elméleti fenntartásait az egzisztencialista regénnyel kapcsolatban. Cikkében három dátumot emel ki (1870, 1914, 1940) ezzel is jelezve, hogy az egzisztencializmus művészeti fordulatot hozott magával.¹⁰⁸ Máthé a metafizika és az irodalom kapcsolatát problematizálja marxista vetületben: „(...) [a] metafizika és a regény asszimilálása, minden más hatásán kívül, káros magára a metafizikára és a regényre is. [...] A regénynek alapeleme a szavahihetőség. Vagyis,

¹⁰¹ Vö. HAMVAS Béla, *A francia egzisztencializmus irodalma*, Athenaeum 1945–1946/[1], 27–28.

¹⁰² Vö. BÁTI László, c. n., *Diárium 1946/4–9.*, 35–36.

¹⁰³ Vö. KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Az egzisztencialista regény*, *Diárium 1946/10–12.*, 12–13.

¹⁰⁴ Vö. Uo., 14–15. Ez már csak azért is érdekes, mert itthon később az *Undort* az egyik legfontosabb egzisztencialista regényként tárgyalják. Lásd például: MAGYAR Miklós, *A francia regény tegnap és ma. A francia egzisztencialista regény, az új regény és a nouveau nouveau roman*, Akadémiai, Budapest, 1986, 11–44.

¹⁰⁵ KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE, I. m., 17.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Uo., 17.

¹⁰⁸ MÁTHÉ Lídia, *A francia regény legújabb útjai*, *Forum 1946/4.*, 317.

ahhoz, hogy remekmű legyen, valóságként kell elfogadtatnia velünk az eseményeket, melyek az író költött invenciói csupán. A regénybe ültetett metafizika elve megöli bennünk a valószínűség érzetét és ezzel a műfaj értékét a minimálisra csökkenti le”.¹⁰⁹ Nyilvánvaló, hogy Máthé itt kimondatlanul a szocialista realista írások követelményrendszerére utal,¹¹⁰ és ezzel állítja szembe az egzisztencialista regény poétikáját.¹¹¹ Máthé szintén elkülöníti az *Undort* és a *Férfikort* (*L'Âge de raison*) egymástól: szerinte míg előbbi a lét értelmét magyarázza, addig az utóbbi az „existencialista szabadság regénye”.¹¹² Sartre regényeiről való eszmefuttatásának konklúziója is meglehetősen negatív.¹¹³ Máthé – mint ahogyan az a korszak ideológusainak egyébként is fő célja – az egzisztencializmus irodalmát a polgári irodalommal azonosítja, annak ellenére, hogy az éppen ezzel szemben pozicionálja magát.¹¹⁴ Végezetül Máthé az egzisztencializmus irodalmi irányzatának két másik képviselőjét is jellemzi: Beauvoirról megállapítja, hogy gyengébb teoretikus Sartre-nál, viszont éppen ez teszi őt „vérbeli regényíróvá”.¹¹⁵ Azonban Camus-höz hasonló abban a tekintetben, hogy művészetük pusztán filozófiai elméleteik „regénybeköltése”.¹¹⁶ A kérdésekként megformált, bíráló konklúzió implicit válaszokat is tartalmaz: „(...) [e]lfogadhatunk-e egy világképet, mely a nihil szabadságát ajánlja fel nekünk, mint egyetlen, lehető emberi eszményképet”.¹¹⁷

Sőtér István az egzisztencialista irodalom korai recepciójához képest jó érzékel azonosítja az egzisztencialista regény tematikus jellemzőit, bár elemzése ellentmondással kezdődik: kijelenti, hogy Sartre filozófiai nézetei nem nyilvánulnak meg

¹⁰⁹ *Uo.*, 318.

¹¹⁰ Ebben az időszakban a Kommunista Párt céljait kiszolgáló ideológusok még nagyon óvatosan fogalmaztak. Azért, hogy elkerüljék „(...) a szovjet minta túlságos előtérbe állítását, [...] nemcsak a szocializmus perspektívájának emlegetését mellőzték, hanem a szocialista realizmus terminust is jóformán törölték a szótárból”. (SCHEIBNER Tamás, *I. m.*, 264. Különösen: *Uo.*, 97–141.)

¹¹¹ A Máthé által felvázolt „szavahihetőség” a szocialista realista műfaj által megteremtett új olvasó nézőpontjával vonható párhuzamba, kinek „nézőpontja teljesen egybeesik a szerzőével”, azaz aki „a karaktert nem egy fiktív világ részeként kezelte”, és interpretációjában nem úgy látta, hogy „egyik vagy másik esetben az író így vagy úgy formálta meg a főhőst, és ez esetleg vitatható megoldás, hanem az író »nem látta helyesen« a hős motivációit”. (*Uo.*, 32.) Ez egyébként – ahogy arra Scheibner Tamás is utal – Lukács elméletével is összecseng: „Amit Engels Balzacról írván «a realizmus győzelmének» nevez, a realista művészi alkotás gyökeréig ás. Föltárja, hogy mit jelent az igazi realizmus: a nagy író valószínűségét, valóságfanatizmusát, amelynek morális oldala az írói becsületesség. Az olyan nagy realista, mint Balzac, ha az általa kigondolt helyzetek és megteremtett alakok belső művészi fejlődése ellentétbe kerül legdédelgetett előítéleteivel, sőt legszentebb meggyőződéseivel, egy pillanatra sem habozik félretolni azokat, s azt írja meg, amit igazán lát. [...] Nem igazi realista, nem igazán jelentékeny író az, aki kormányozni tudja saját alakjainak kibontakozását”. (LUKÁCS György, *Előszó = Uő., Balzac, Stendhal, Zola*, Hungária, Budapest, é. n. [1945], 22–23.; SCHEIBNER, *I. m.*, 114.)

¹¹² MÁTHÉ, *I. m.*, 319–321. A különbséget a következőben is láttatja: „Roquentin megérti kínos helyzetét, tudja, hogy azzal az alartomos, szeszélyes undorral, ami a létét jelenti, mindennek vége is van, nincs mit keresnie többé. Mathieu, ezzel szemben, nem nyugszik bele sorsába”. (*Uo.*, 321.)

¹¹³ *Uo.*

¹¹⁴ *Uo.*, 321–322.

¹¹⁵ *Uo.*, 322–323.

¹¹⁶ *Uo.*, 323.

¹¹⁷ *Uo.*, 324.

irodalmi munkásságában,¹¹⁸ majd írása második részében már a filozófia és az irodalom kapcsolata mellett érvel.¹¹⁹ Sőtér Sartre filozófiáját a szorongás, a pesszimizmus fogalmai és a háborús hangulat felől értelmezi, de kiemeli annak optimista irányultságát is.¹²⁰ Ismerteti a sartré-i egzisztencializmus elődeit (Heidegger, Jaspers, Kierkegaard), azonban éleslátóan emeli ki a sartré-i változat etikai fókuszát, és különíti el ezáltal elődeitől: „Sartre megfogalmazásában ez a tan valóban francia ábrázatot öltött, sajátos, morális hangsúllyal bővülten, [...] [nála] az egzisztencializmus már azáltal is erkölcsi jelleget nyert, hogy a szabadság kérdését a tan egyik sarkalatos elemévé avatta”¹²¹, majd kiemeli a szabadság, az elköteleződés és a döntés kérdését, amelyek irodalmi munkásságában is meghatározók¹²². Nem talál formai és poétikai újdonságot a regényekben, de a döntés-probléma központivá tétele okán az európai regény megújulását véli felfedezni bennük.¹²³ Végezetül a tematikus meghatározottság jelentőségét állítja: „(...) [a]z »exisztencialista« regény zártabb a stendhalinál, s lazább a szürrealistánál. Cselekménye talányosan kanyargó és bujkáló, s csak akkor rendeződik ártekinthetővé, ha kulcsát megjeljük. De ez a kulcs: az egzisztencializmus, melynek vitathatósága oly fájdalmas kétségeket ébreszthet a modern regény egyik legszebb eredményének szilárd volta iránt”¹²⁴.

A bemutatott koncepciók alapján is látható, hogy a Sőtér-tanulmányon kívül az egzisztencialista irodalomhoz való viszonyulás inkább kritikai. Ugyanez jellemzi az egzisztencialista irodalomról való közvélekedést is: az ábrázolásmód pornográf,¹²⁵ a regények a pesszimizmus és a hiábavalóság megszólaltatói,¹²⁶ az erkölcstelen élet hirdetői¹²⁷ – állítják a Sartre regényeit elemző recenzensek, de marxista elfogódottságú cikkek garmadájának sem titkolt célja az egzisztencializmus megsemmisítése.¹²⁸ Említhető néhány visszafogott, elismerő írás,¹²⁹ azonban Camus (egzisztencializmushoz sorolt *Közönyének* megjelenését követően a kritika elutasításba fordult át. A *Közönyt* a kritikák szerint „teljes emberi csőd és üresség”¹³⁰, az „önmagukba

¹¹⁸ „[M]ily meglepő, hogy ez a regény épp írója tanainak igyekszik legkevésbé bizonyítékául szolgálni, s mintha az igazán szabad ember még tulajdon meggyőződésének sem válhatnék szolgájává”. (SŐTÉR István, *A szabadság útjai*, Válasz 1946/3., 271.)

¹¹⁹ Olyannyira, hogy a *Férfikor* egyik epizódját összefüggésbe hozza a Sartre filozófiai írásaiban megjelenő illusztratív példákkal. (Vö. Uo., 275.)

¹²⁰ Uo., 271.

¹²¹ Uo., 272.

¹²² Uo., 272–273.

¹²³ Uo., 275–276. Ugyanitt Sőtér kiemeli Dosztojevszkij hatásának a fontosságát, az egzisztencialista irodalom hagyományának folytonossága szempontjából. Ezt szintén jó érzékkel ismeri fel, lásd: Jeff MALPAS, *Existentialism as literature = The Cambridge Companion to Existentialism*, szerk. Steven CROWELL, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, 296–300.

¹²⁴ SŐTÉR, I. m., 277.

¹²⁵ FÜZESSÉRY Katalin, *Jean–Paul Sartre: Les Chemins de la liberté*, Vigilia 1947/2., 123–124.

¹²⁶ MURÁNYI–KOVÁCS Endre, *A mai francia irodalom*, Új Idők 1947. február 22., 8. sz., 183–184.

¹²⁷ [N. N.], *Jean Paul Sartre: Férfikor*, Csillag 1948/4., 64.

¹²⁸ Vö. SALAMON László, *Az irodalom nihilistái*, Útunk 1947. február 15., 4. sz., 2.; Lásd még: BÁTI László, *Jean–Paul Sartre: Férfikor*, Diárium 1948/3., 95.

¹²⁹ MADARASSY, I. m., 8.

¹³⁰ [N. N.], *Exisztencialista csödtömeg*, Valóság 1948/4., 347.

süllyedő emberek lassú fölmorzsolódása, az emberi közösségből kiszakadó egyén belső tragédiája s az egyre szűkülő világkép”¹³¹ jellemzi. Ruffy Péter szerint a regényben „a) az élet reménytelen, / b) sorsunkon változtatni nem tudunk, tehát / c) minden mindegy”, majd kiemeli a szövegből a halálvágyat, a nihilt és a társadalmilag elkötelezett élet elutasítását.¹³² De van olyan értelmezés, amely szerint a *Közöny* „a nyugati gondolkodás teljes anarchiáját jelzi”,¹³³ és van, amely a mű feltételezett mondanivalóját politikai (marxista) síkra fordítja le.¹³⁴ Camus könyvéről egy kisebb irodalmi vita is kialakul, amelyről még érdemes beszámolni.

A Camus-vita

A vitát Németh László Válaszban megjelent cikke indította el, ahol Camus *A pestis* (*La Peste*) című regényét fordításra ajánlja, és a műben megjelenő pestist a háború, illetve a német megszállás allegóriájaként olvassa.¹³⁵ A cikke elsőnek Máthé Lídia reagál a Forumban, ahol az egzisztencializmust már kifulladásig ért irányzatként értékeli és azt nehezményezi, hogy a hazai kiadók ezt figyelmen kívül hagyva újból egzisztencialista regényeket adnak ki.¹³⁶ Máthé 1946-os cikkével szemben militáns hangnemet üt meg: az egzisztencialista (sartre-i) regényt gúnyosan jellemzi, majd a műfajt (ismét) a polgári regény folytatásaként írja le.¹³⁷ Ezután – az egzisztencialistákat Heidegger követőiként megnevezve – a marxista sajtó retorikájára jellemzően, az érvelésnek vagy a vitának látszatát sem tartva fenn, az egzisztencializmus (általánosan értelmezett) igazságfogalmát megsemmisítő demagógiával tárja az olvasók elé: „(...) [i]gazságnak nyilvánították a képtelent, azt a filozófiai bábót, amit kizárólag önmaguk felmagasztalására teremtettek. A filozófia fennállása óta még nem akadt gondolkodó, aki a *semmit* egy egész szisztéma konklúziójának nevezte. Heideggerék tették ezt először, talán csak azért, mert jól érezték magukat, ha nem is az *abszurdban*, ami nem létezik, inkább a semmiben, melyben őistenségük nagyságát felségesebbnek találták”¹³⁸.

Csak ezek után tér rá Camus problémájára, és kezd a Németh László által felvetett gondolatokra reflektálni. Elsőként allegorikus értelmezésével száll vitába: nem érdemes és helytelen szimbólumokat keresni a *Pestis*ben, hiszen nem a valóság költői vagy „irreális” ábrázolásáról van szó, hanem „egy olyan szükséglet magyarázatáról, amely nem is szükséglet, legalább is nem életszükséglet, minthogy a realitáshoz és az élethez semmi köze sincsen”¹³⁹. Sokatmondó, hogy Máthé ezután nem is a *Pestist*

¹³¹ VIDOR Miklós, *Két egzisztencialista regény*, Vigília 1948/6., 378. Ugyanitt Vidor a háborús hangulat kifejeződését is kiemeli. Vö. Uo., 379.

¹³² RUFFY, I. m., 6.

¹³³ KÉZAI Béla, *Közöny. Egy egzisztencialista regény margójára*, Új Ember 1948. április 18., 16. sz., 3.

¹³⁴ [N. Gy.], A. Camus: *Közöny*, Társadalmi Szemle 1948/6–7., 508.

¹³⁵ Vö. NÉMETH László, *Két lektori jelentés*, Válasz 1948/4., 374.

¹³⁶ MÁTHÉ Lídia, *Ismét egzisztencializmus...?*, Forum 1948/8., 640.

¹³⁷ Uo., 640–641.

¹³⁸ Uo., 642. Kiemelés az eredetiben.

¹³⁹ Uo.

kezdi el elemezni, hanem a *Közönyt*, megkérdőjelezve, hogy regénynek tartható-e egyáltalán, hiszen „(...) a regény magyarázva mesél és mialatt mesél, kauzális renddel pótolja az események láncolatának kronologikus sorrendjét”¹⁴⁰, majd ugyanitt a Németh által a *Pestis*ről mondottakat ütközteti az előbbi regénnyel.¹⁴¹ Tehát Máthé érvelésének ezen szakaszában és *Pestis*-értelemezésében is csúsztat. Úgy vélem, Máthé azért próbálja meg a *Pestis*t példázatos (azaz a pestist a náci megszállással azonosító) értelmezéstől megfosztani,¹⁴² hogy végső ítélete ne keveredhessen ellentmondásba,¹⁴³ és ezért olvassa a *Közönyt* a Németh László által a *Pestis*ről elmondottakat. Nem nehéz írásában rámutatni a retorikai és az érvelés szándékban történő változásokra. Míg 1946-ban még többnyire irodalmi szempontok szerint próbált értéktételeket mondani az egzisztencialista irodalomról, addig itt már nem maradt más, mint az ellenfél megsemmisítése ideológiai síkon.¹⁴⁴

A vita következő állomása Csécsy Imre kritikája, amely elismeri a mű irodalmi értékét, de elítéli annak filozófiai üzenetét. Az egzisztencializmus keresztény kritikáját fogalmazza meg: szerinte a világnézet logikai alapja ingatag, mert „minden individuum önmaga exisztenciájába van zárva”, és az így szeretne együttérzésre buzdítani, azonban a valódi emberi kapcsolatok kialakításához csak a „lélek útján” juthat el az ember.¹⁴⁵ Kritikájához fűzött utóiratában Csécsy kiemel két kritikát. Az egyik Sőtér István Camus-kritikája,¹⁴⁶ melyet olvasóinak ajánl, ha erről az irányzatról alaposan szeretnének tájékozódni, azonban azoknak, akik „a felületes tájékozódást és a dogmatikus elfogultságot szereti[k]”, azoknak Máthé Lídia korábban elemzett cikkét javasolja.¹⁴⁷ Csécsy kétségbe vonja Máthé ítéletét, és felhívja a figyelmet annak ideológiai elfogultságára.¹⁴⁸ Máthé Lídia reagált Csécsy cikkére, és válaszával igazolta

¹⁴⁰ Uo., 643.

¹⁴¹ „A regény állandó folytonosságot és kifejlődést követel, melyből Camus könyvében mit sem kapunk és a *Közönyt* az egzisztencialista metafizika mesterfogásai ellenére se lehet regénynek nevezni, még hozzá olyan regénynek, melynek «van individualitása, meséjének, anyagának olyan vonásai, melyek a regények áradatában is emlékeztetnek teszik». (Uo., 643.)

¹⁴² Ti. attól az értelmezéstől, amely a regény megjelenésétől kezdve uralta a vonatkozó kortárs diskurzust. (Vö. Philip THODY, *Albert Camus. A Study of His Work*, Grove Press, New York, 1959, 34–35.)

¹⁴³ A *Pestis*ben és a *Közönyt*ben „spiritualista és újfasiszta elemeket” vél felfedezni. (MÁTHÉ, *Ismét...*, 643.)

¹⁴⁴ A Forum látszólagosan konstruktív, majd fokozódó militáns hangnemére Németh G. Béla is felhívja a figyelmet. (NÉMETH G. Béla, *Hét folyóirat. 1945–1950*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000, 73–74.)

¹⁴⁵ Vö. CSÉCSY Imre, *A lélektelen ember*, Huszadik Század 1948/5., 396–399.

¹⁴⁶ Sőtér István megjegyzi, hogy a kritika nem fordított elég figyelmet arra, hogy felismerje a különbségeket Camus és Sartre munkássága között, és ezért Camus-t is könnyelműen a Sartre által képviselt irányzathoz sorolta. Sőtér szerint az *Undor* és az abban színre vitt abszurd gondolata az egzisztencializmus origója, amelytől Sartre és Camus is később eltávolodik. Sőtér érvelése itt zavarossá válik, hiszen egyértelműen kijelenti, hogy Camus-t nem lehet egzisztencialistának nevezni, később azonban Camus *Közönyt* elemezve annak abszurd fókuszsa miatt „egzisztencialistább” műnek nevezi Sartre bármely művénél. Míg Sőtér előző tanulmányában nagyon jól tudta azonosítani a Sartre regényeiben megjelenő filozófiai gondolatokat, addig itt éppen arról feledkezik meg, hogy az általa is emlegetett szabadság vagy *viscosité* fogalmai (amelyekkel Sartre elvileg eltávolodik saját filozófiájától) éppen a *lét és a semmi* című programadó, az egzisztencialista filozófia főművének tekinthető munkájában válnak kiemelt fontosságúvá. (Vö. SÓTÉR István, *A reménytelenség útjai*, Válasz 1948/7., 554–556.)

¹⁴⁷ CSÉCSY, I. m., 400.

¹⁴⁸ Uo.

Csécsey bírálatát: „(...) [k]öztudomású, hogy a »Forum« irodalmi és kritikai folyóirat – most az egyszer azonban kénytelenek vagyunk pedagógusokká átalakulni, hogy, tisztára jóindulatból, kiegészítsük Cs. I. tudását, vagyis megtanítsuk arra, amit az iskolában és azóta elfelejtett megtanulni. [...] Csécsi nem tájékozódott csak *persze* *szekutált*, miközben elfelejtett kinyitni egy filozófiai szakszótárt (tudás híján ez se szégyen) és megnézni benne, hogy mi is tulajdonképpen a spiritualizmus és a miszticizmus”¹⁴⁹.

Amint az a fentiekből látható, az egzisztencialista irodalom recepciója többnyire kritikus volt, amely legfőképp a korabeli marxista sajtó erősödésének köszönhető, de az ítéletben az akkori keresztény-konzervatív közlés is osztozott.¹⁵⁰ Sőtér István szinte egyszemélyben testesítette meg az elismerő bírálatot, azonban hiába jelentek meg már kezdetben is versengő koncepciók az egzisztencialista irodalom kapcsán, a Camus-ról szóló kritikai vita színvonala jól mutatja, hogy mennyiben szólt az egzisztencialista filozófiáról, és mennyiben volt inkább ideológiai csatározások színtere.

Egzisztencializmus vs. marxizmus

Részletesebben kell foglalkoznom az egzisztencializmus marxista kritikájával, mivel ez az egyik legjelentősebb – később pedig az egyetlen – ideológiai irányzat, amely szemben áll vele, és folyamatosan, a nyilvánosság előtt bírálja annak alapvetéseit. Az egzisztencializmus marxista bírálatának megalapozását Lukács György végezte el, a Forumban megjelent 1946-os *Az egzisztencializmus* című írásával. Azonban írása(i) szinte csak megismétlik és megerősítik azokat a fordulatokat, amelyek már az 1930-as évek polgári-konzervatív kritikájában is jellegadók voltak. Lukács az egzisztencializmust az akkori polgári értelmiség „uralkodó szellemi áramlataként” azonosítja, mely elárasztotta „az egész nyugati kultúrterületet”¹⁵¹. Az irányzat főműveként Sartre *A lét és a semmi* című művét említi, ezzel áll leginkább vitában: minden egyes fejezet Sartre-idézettel kezdődik. Lukács elsőként az egzisztencializmus alapját, a fenomenológiát és az ontológiát bírálja a materializmussal szembeállítva, majd megjegyzi, hogy Sartre-nál mindez „ha az élet felé konkretizálódik, sajátosságos banális, nyárspolgári közhelyek következnek”¹⁵². A kapitalista piacgazdaság rendszerének kritikájába ágyazva magyarázza és vázolja fel az egzisztencializmus jellemzőit. Az első jellemző az élet ellényegtelenedése, mert Lukács szerint az egzisztencialista embertípus „izolált”, „önző”, „csak magának élő”, „leszegényedett világban él”, ezért az „nem látja, hogy minden élet annál gazdagabb, annál tartalmasabb, lényegesebb, minél szétágazóbb, minél mélyebbre menő emberi viszonylatokkal van – tudatosan – belekapcsolva embertársai, a társadalom életébe”¹⁵³. Így írja le Heidegger filozófiáját is: az egzisztencializmus alapviszonya a világhoz, a „szemben a semmivel” (vis-à-vis

¹⁴⁹ MÁTHÉ Lydia, *Egy kritikátlan kritika margójára*, Forum 1948/12., 998. Kiemelés az eredetiben.

¹⁵⁰ Emlékeztetek itt Csécsey cikkére, de a *Vigiliából* és az *Új Ember*ből vett citátumokra is.

¹⁵¹ LUKÁCS György, *Az egzisztencializmus*, Forum 1946/4., 295.

¹⁵² *Uo.*, 300.

¹⁵³ *Uo.*, 301.

de rien), amely problémát Heidegger „beleágyazza a kapitalizmus polgári lelkeségének fetisizált szerkezetébe, a két világháború közötti értelmiség perspektívtalan nihilizmusába és pesszimizmusába”¹⁵⁴. Mivel Lukács szerint az egzisztencializmus azt hirdeti, hogy „az emberről nem lehet semmit sem tudni”, ezért az szerinte „radikális nihilizmus”, amely „modern irracionalizmusba” torkollik, és amely filozófiát csak az olyan emberek üdvözölhetik, akik „nem látnak életperspektívát maguk előtt”¹⁵⁵. Heidegger halálfogalmát elemezve pedig megállapítja, hogy az „álobjektivitás mögé bujtatott határtalan szubjektívizmus”, amely „csak dokumentum egy kor, egy osztály gondolkodás- és érzelemmódjáról”¹⁵⁶. Utóbbi gondolatot Lukács később is megismétli az egzisztencializmus hatásának reakciós oldaláról elmélkedve: Sartre és Heidegger között az a különbség, hogy míg az utóbbi „az új világválság előestéjén, a fasiszta vihar előtti nyomott, fullasztó atomszférában” fogant, addig az utóbbi „a fasizmus alóli felszabadulás” után/alatt, mely nyomot hagyott filozófiájukon is, így „e korhangulat elterjedtté tette, magasba emelte az egzisztencializmust, mint egy koráramlat adekvát filozófiáját”.¹⁵⁷ Végezetül Lukács a sartre-i szabadságfogalmat elemzi, melyet „az örültség határait súroló nihilizmusként” jellemez, majd írását egy frappáns hasonlattal zárja: „(...) az egzisztencializmus elsajátítása távolról sem prometheuszi tett, nem egy égi tűz élrablása, hanem sokkal inkább felette hétköznapi rágyújtás egy véletlenül szembejövőnek véletlenül égő cigarettáján”¹⁵⁸.

Két szempontból volt fontos Lukács gondolatmenetét ilyen hosszán tárgyalni. (1) A fenti idézetekből jól leszűrhető, hogy Lukács nem megérteni akarta az egzisztencializmust, nem gondolkodásmódját rekonstruálni,¹⁵⁹ hanem leegyszerűsített megállapításaival a marxista világkép elsőbbségét szerette volna megerősíteni. Ez a későbbi, *Az egzisztencialista etika zsákutcaja* című, retorikailag jóval visszafogottabb írására éppúgy igaz,¹⁶⁰ mint a marxista sajtó egészére. Ezt a harcos szembenállást várták el ideológiailag a marxista gondolkodóktól. Ahogyan Lenin Marxról programadóan megfogalmazza¹⁶¹: „[Marx mindig] síkraszáll a materializmus mellett, és gúnyos

¹⁵⁴ Uo., 303. Ezt a „Semmit” Lukács a „hanyagló, a világtörténelmileg halálra ítélt kapitalista társadalom” mítoszának tartja. Vö. Uo., 304.

¹⁵⁵ Uo., 305.

¹⁵⁶ Ez az idézet a cikkbe még nem, hanem a kötetben megjelent változatba került be, de a cikkben később ír hasonló gondolatokat, ezért idéztem itt is. (Lukács György, *Az egzisztencializmus = Uő., A polgári filozófia válsága*, Hungária, é. n. [1947], 141.)

¹⁵⁷ Lukács, *Az egzisztencializmus*, Forum, 307.

¹⁵⁸ Uo., 310, 313.

¹⁵⁹ Egyetlen kivétel említhető a szövegben, amelyben megkísérli rekonstruálni az idézett gondolatmenetet, nem pedig kinyilatkoztat: amikor Sartre szabadságelméletét elemzi, és annak (egyébként megfontolásra érdemes) első ellentmondásaira hívja fel a figyelmet. (Vö. Uo., 308–310.)

¹⁶⁰ Ebben a hosszú tanulmányban Lukács az általa elemzett gondolkodók szövegeiből emel ki idézeteket, azonban nem azokat elemzi, hanem a szövegek apropóján a marxista gondolkodást (pl. annak etikai és történeti oldalát) mutatja be. (Vö. Lukács György, *Az egzisztencialista etika zsákutcaja = Uő., A polgári filozófia válsága*, Hungária, é. n. [1947], 149–203.)

¹⁶¹ Erre Scheibner hívja fel a figyelmet a Lukács-vita kapcsán. (Vö. Scheibner, I. m., 170–172. Horváth Attila is felhívja a figyelmet a kommunista retorika marxi gyökereire: Horváth Attila, *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*, Média tudományi Intézet, Budapest, 2013, 21.)

megvetéssel ostoroz minden elkenést, minden zagyvaságot, minden idealista elhajlást. E két sarkalatos ellentét körül forognak Marx összes filozófiai megjegyzései, s a professzori filozófia szempontjából ebben a »szűkkeblűségben« és »egyoldalúságban« rejlik a marxi megjegyzések fogyatékosága. Valójában pedig Marxnak éppen az az óriási érdeme, hogy félrelökte a materializmus és az idealizmus kibékítésére irányuló korcs terveket, s élesen meghatározott filozófiai úton halad előre”.¹⁶² Erre a szövegre hivatkozik Andrej Alekszandrovics Zsdanov, amikor az Alexandrov-vitában útmutatásként jelenti ki, hogy a burzsóá filozófusok „(...) abból indulnak ki, hogy minden filozófusban mindenekelőtt szakmai szövetségest lássanak, s ezekután ellenfelet. Az ilyen koncepciók, ha nálunk elterjednének, elkerülhetetlenül az objektivizmushoz, a burzsóá filozófusok előtti szolgálai megalázkodáshoz és azok érdemeinek túlbecsüléséhez vezetnének és megfosztanák filozófiánkat harcos támadó szellemétől”.¹⁶³

A marxista sajtó a kezdetektől fogva militáns elutasítással fordul az egzisztencializmus felé az értelmező szándék helyett,¹⁶⁴ ugyanazokat a megbélyegző frázisokat ismételve: „szellemi járvány”, „individualizmus”, „misztika”,¹⁶⁵ „erkölcsi nihilizmus”, „reakció”, „fasiszta”,¹⁶⁶ és még sorolhatnánk azt a tömérdek negatív jelzőt, amelyet az egzisztencializmussal összekapcsolnak. Az egzisztencialista filozófia terminusaira „mágikus szavakként”,¹⁶⁷ „varázsigékként”¹⁶⁸ hivatkoznak, így teszik nevetségessé mindenfajta megértésnek már csak a szándékát is. Mátrai László az egzisztencializmusról mint a „háborús mérgeknek a szellemi életben való további romboló működéséről” számol be.¹⁶⁹ Ugyanebben a tanulmányában Mátrai Heidegger filozófiáját „tudós szerénységu, szakszerűen fogalmazott” vállalkozásként jellemzi, míg a háború után fellendülő, annak hangulatát visszatükröző sartre-i egzisztencializmus „sötét nihilizmus”, „szolipszizmus” és „halálszagú fanatizmus”.¹⁷⁰ Sőt, a marxista írók – a szocialista üdvtörténet narratíváját előkészítve – már eldöntöttnek tekintették a két irányzat versengését. Így Lukács előzőleg idézet cigaretta-hasonlata, de

¹⁶² V[lagyimir]. I[ljics]. LENIN, *Materializmus és empiriokriticizmus* = Uő., *Összes művei*, 18., Kossuth, Budapest, 1964, 317. (Kiemelés tőlem – P. Z.) A kötet nem tartalmaz információt a fordítóról.

¹⁶³ A[ndrej]. A[lekszandrovics]. ZSDÁNOV, *Hozzászólás G. F. Alexandrov a „Nyugateurópai filozófia története” című könyve vitájához*, ford. GYÁROS László = Uő., *A művészet és filozófia kérdéseiről*, Szikra, Budapest, 1949, 21.

¹⁶⁴ A debreceni Néplap egyébként beszámol egy az Ady Társaság által rendezett tudományos vitáról: [N. N.], *Vita az egzisztencializmusról*, Néplap 1947. december 10., 280. sz., 4. A vitáról tudomásom szerint nem maradt fenn más írásos dokumentum.

¹⁶⁵ SZALAI Sándor, *Az egzisztencializmus és a polgári életforma válsága*, Népszava 1946. december 8., 279. sz., 11.

¹⁶⁶ SALAMON László, *A színvonalas reakció*, Erdély 1947. február 9., 32. sz., 1.

¹⁶⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH György, *A nyugati szellemi élet néhány tünetéről. Pesszimizmus – mágia – egzisztencializmus*, Forum 1947/5., 351.

¹⁶⁸ LUKÁCS György, *Az egzisztencialista etika...*, 165.

¹⁶⁹ MÁTRAI László, *Az egzisztencializmus* = Uő., *Haladás és fejlődés. Filozófiai tanulmányok*, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest, é. n. [1947], 47.

¹⁷⁰ Uő., 49–51. Ez már csak azért is érdekes, mert korábban Mátrai Heideggert éppen úgy írta le, mint itt Sartre-ot. Lásd a korábban tárgyalt írásokat: MÁTRAI, *Szellem-történet...*, 68.; MÁTRAI *hozzászólása* = JÁNOSI, *I. m.*, 305–306.

a szerző az *Az egzisztencialista etika zsákutcája* végén is megjegyzi, hogy: „az egzisztencializmus sorsát a történelem fogja eldönteni, lényegében már el is döntötte”¹⁷¹. Ugyanígy tesz Szigeti József Heidegger¹⁷² és Kierkegaard-tanulmányában,¹⁷³ Mátrai László pedig Sartre *Exisztencializmus (L'existentialisme est un humanisme)* című könyvéhez fűzött előszavában.¹⁷⁴

(2) A fentiek arra a megállapításra is engedhetnek következtetni, hogy az egzisztencializmus magyarországi történetének hazai interpretációi túlbecsülték Lukács írásának súlyát. Ez azért történhetett így, mert döntően az egzisztencializmus 1960-es évekbeli recepciójára koncentráltak. Kiemelték, hogy az ebben az időszakban megjelent írások Lukács politikai megítélése miatt kerültek rá a hivatkozást, pedig annak gondolati tartalmait jelenítik meg.¹⁷⁵ Takács Ádám kiemeli, hogy Lukács „(...) túlnyomórészt filozófiai megközelítése segítette egy azonnali analitikus és polemikus attitűd felvételét az egzisztencialista nézetek fogadtatásával szemben”, melyeket a „válság”, a „burzsoá individualizmus”, az „irracionalizmus” és a „nihilizmus” fogalmi határoztak meg.¹⁷⁶ Mint azt korábban bemutattam, ezek a fogalmak már az 1930-as években meghatározták az egzisztencializmushoz való viszonyt. Lukács – marxista kortársaival együtt – csupán megismételte az egzisztencializmussal szemben már az 1930-as években kialakult nézeteket, azokat pusztán kiegészítette saját marxista világnézetével.¹⁷⁷ De az elemzésből az is látható, hogy Lukács nem mond az egzisztencializmus kapcsán se sokkal többet, se kevesebbet, mint (marxista) kortársai, így a Takács által felsorolt nézetek inkább tekinthetők a (marxista) kritika általános diskurzusformációjának,¹⁷⁸ mintsem egy szerző egyéni leleményének. Egyszóval Fried írásával összhangban: a marxista kritika már készen kapta azt a kritikai hagyományt, amelyet a maga világnézetéhez szinte igazítani sem kellett.

Ebből a perspektívából érthető meg az igazán, hogy miért volt a marxista szerzők számára ennyire fontos és később is meghatározó az egzisztencializmussal való

¹⁷¹ LUKÁCS György, *Az egzisztencialista etika...*, 203. Korábban ki is jelenti, hogy „aki ma szükségét érzi az elméleti tisztánlátásnak, annak választania kell a szocializmus perspektívája és a filozófiai nihilizmus között”. *Uo.*, 197–198.

¹⁷² SZIGETI József, *A szellem reprezentatív hajótöröttjei. (Valéry, Heidegger, Mannheim) = Uő., Útban a valóság felé*, Hungária, Budapest, 1948, 32.

¹⁷³ SZIGETI József, *Sören Kierkegaard. A profán egzisztencializmus vallásos öse = Uő., Útban a valóság felé*, Hungária, Budapest, 1948, 38–39.

¹⁷⁴ MÁTRAI László, *Bevezetés = SARTRE, Exisztencializmus*, 28.

¹⁷⁵ VÖ. ADAM TAKÁCS, *Unbalanced exposure: existentialism, Marxism, and philosophical culture in state socialist Hungary*, *Studies in East European Thought* 2023/3., 438–439.; SZOLLÁTH Dávid, *Mészöly Miklós*, Jelenkor, Budapest, 2020, 210–213.

¹⁷⁶ TAKÁCS, *I. m.*, 440.

¹⁷⁷ Mindehhez lásd a korábbi Fried-citátumot: FRIED, *I. m.*, 69.

¹⁷⁸ Michel Foucault szerint akkor beszélhetünk diskurzusformációról, ha „(...) a tárgyak, a kijelentéstípusok, a fogalmak, a tematikus választások között [...] valamilyen szabályosságot (sorrendet, kölcsönhatásokat, helyzeteket és működéseket, átalakulásokat)” tudunk meghatározni. (FOUCAULT, *I. m.*, 52–53.) A diskurzusformáció „szoros értelemben nem egyéb, mint kijelentések csoportjai, [...] nem egyéb, mint az az általános kijelentési rendszer, amelynek verbális teljesítmények egy csoportja engedelmeskedik”. (*Uo.*, 149–150.)

militáns szembehelyezkedés: hiszen egybeesett a szovjet minta kialakításának és az egzisztencializmus nemzetközi térhódításának történelmi pillanata. Az ekkor kialakuló egzisztencializmus-fogalom, amely, mint látható volt, a nyugati kapitalizmus és az azt szolgáló polgárság világnézetének negatív jelentéseivel is telítődött, így egy olyan jelölővé tudott válni, melyet a kommunista ideológusok bármikor tudtak mozgósítani, ha a számukra „káros elemekkel”, jelenségekkel kívántak szembehelyezkedni. Az újholdas Lengyel Balázs 1946-ban még kérdésként teszi fel, hogy mivel a „(...) Nyugat új gondolata az egzisztencializmus nálunk találkozik nemcsak területileg, hanem szellemi súly szerint is a legnyomatékosabban a keleti marxizmussal”, ezért vajon lesz-e itt „elvi harc, s fognak-e irodalmunkat gazdagítóan a feszültségek-ből egymással versenyző művek kicikázni”¹⁷⁹. A marxisták – ahogyan idéztem is – kezdetek óta jelezték válaszukat erre a kérdésre. 1948 augusztusában a wroclawi békekongresszuson a Szovjet Írószövetség főtitkára, Alekszandr Fagyajev is kijelöli a hazai kommunisták útját: beszédében „[a]z amerikai imperializmust tette felelőse a világban zajló bajokért, egyben mindjárt lebecsülve az amerikai kultúrát, a modern zenét, a nyugati irodalom némelyik kimagasló alakját (T. S. Eliot, H. Miller, E. O'Neill, Sartre, Malraux) is hiénákhoz és sakálókhoz hasonlítva őket”¹⁸⁰. Az 1949-es „sajtótisztogatások” után,¹⁸¹ az egzisztencializmus organikus recepciója megszakadt, az a néhány cikk, amely ekkor megjelent, már mind a párt ideológiáját megerősítendően foglalkozott az egzisztencializmussal.¹⁸²

¹⁷⁹ LENGYEL Balázs, *Nem hallgattak a magyar írók!*, Új Magyarország 1946. december 28., 52. sz., 10.

¹⁸⁰ H. HARASZTI Éva, „Világ értelmiségei, egyesüljetek!”. Békekongresszus a hidegháború idején, A nemzetközi munkásmozgalmak történetéből évkönyvei 2001, 66. Lásd még: BETSCHART, I. m., 11.

¹⁸¹ VÖ. HORVÁTH, I. m., 34–36.

¹⁸² „Az egzisztencializmus egy bomló társadalom váladéka”. (SEBESTYÉN György, *Mai francia írók*, Irodalmi Szemle 1949/1., 22.) Lásd még: [N. N.], *Beszélgetés a Parisból hazaérkezett Lukács György elvtárral*, Szabad Nép 1949. február 8., 32., sz. 5.; SATILOV, *Sartre a sötétség lovagja*, Világosság 1949. október 11., 236. sz., 4. Utóbbi cikk a Világosság egy későbbi számában is megjelenik igen hangzatos címmel: [N. N.], *A sötétség lovagja anyagyilkosságra bujtogat és állati gyűlöletet hirdet a proletariátus ellen*, Világosság 1949. november 29., 277. sz., 4. Az említett Fagyajev egyik magyarul megjelentetett cikkében pedig így fogalmaz: „Az ifjú gárda című regényemben egy francia kritikus azt hibáztatta, hogy a szovjet ifjúságot minden bűn és aljasság nélkül ábrázoltam. A kritikus csalódottam fedezte fel, hogy a szovjet ifjúság emberi törvények és nem egzisztencialista törvények szerint él. De erről én nem tehetek és a regényem sem tehet”. (Alexander A. FAGYAJEV, *Nemzedékünk útja a realizmushoz*, ford. SZÉKELY Jolán, Irodalmi Szemle 1949/7–8., 4.)

BIBLIOGRÁFIA

- [N. Gy.], A Camus: Közöny, Társadalmi Szemle 1948/6–7., 508.
- [N. n.], A sötétség lovagja anyagyilkosságra bujtogat és állati gyűlöletet hirdet a proletariátus ellen, Világosság 1949. november 29., 277. sz., 4.
- [N. n.], Beszélgetés a Parisból hazaérkezett Lukács György elvtárrsal, Szabad Nép 1949. február 8., 32., sz. 5.
- [N. n.], c. n., Demokrácia 1947. június 22., 25. sz., 2.
- [N. n.], c. n., Fehérvári Kis újság 1948. december 23., 295. sz., 3.
- [N. n.], Exisztencialista csödtömeg, Valóság 1948/4., 346–347.
- [N. n.], Jean Paul Sartre: Férfikor, Csillag 1948/4., 64.
- [N. n.], Marxista szemmel, Népszava 1947. május 1., 98. sz., 10.
- [N. n.], Vita az egzisztencializmusról, Néplap 1947. december 10., 280. sz., 4.
- A Művész Színház 1945–1949. Almanach, szerk. SZÁNTÓ Judit, Műzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, é. n. [1985].
- A Nemzeti Színház, szerk. SZÉKELY György, Gondolat, Budapest, 1965, 233.
- ACSÁDY Károly, Politikamentes interjú Boldizsár Ivánnal, Színház 1946. november 6., 43. sz., 6.
- ANAVI Ádám, Exisztencializmus a konyhában, Útunk 1947. január 18., 2. sz., 9.
- ANDERSEN György, Magdolnától Johannáig – mindenki tett, több tét nem áll avagy: a székfőnő-asszony fiának feltámadása és egy halálontúli különös szerelem, Politika 1947. október 11., 28. sz., 2.
- JAMIE ANDREWS, “Existentialist Hu–ha”?. Censoring the Existentialists in the British Theater = Sartre and the International Impact of Existentialism, szerk. Alfred BETSCHART – Juliane WERNER, Palgrave Macmillan, Cham, 2020, 129–149.
- ANTAL GÁBOR, Kis dal az egzisztencializmusról, Szabad Száj 1947 július 12., 28. sz., [3].
- ARADI ZSUSZA – UJLAKI TIBOR, Bibliográfia 1926-tól 1990-ig a magyar vonatkozású Heidegger-irodalomról, Existencia 1991/1–2., 289–297.
- BARTA JÁNOS, Exisztenciális filozófia, Athenaeum 1934/4–6., 219–222.
- BARTA JÁNOS, Martin Heidegger, Athenaeum 1933/4–5., 137–152.
- BÁTI LÁSZLÓ, c. n., Diárium 1946/4–9., 35–37.
- BÁTI LÁSZLÓ, Jean–Paul Sartre: Férfikor, Diárium 1948/3., 95.
- SIMONE DE BEAUVOIR, A körülmények hatalma, Magvető, Budapest, 1966.
- BENEDEK ANDRÁS, A tisztességtudó utcalány és az egzisztencializmus, Pesti Műsor 1947. május 2., 19. sz., 5.
- ALFRED BETSCHART, An Overview of the International Reception of Existentialism. The Existentialist Tsunami = Sartre and the International Impact of Existentialism, szerk. Alfred BETSCHART – Juliane WERNER, Palgrave Macmillan, Cham, 2020, 1–41.
- ALBERT CAMUS, Közöny, ford. GYERGYAI Albert, Révai, Budapest, 1948.
- DAVID E. COOPER, Existentialism. A Reconstruction, Basil Blackwell, Oxford – Cambridge, 1990.
- CSÉCSY IMRE, A lélektelen ember, Huszadik Század 1948/5., 396–400.
- DERÉKY PÁL, A magyar avantgárd irodalom: 1915–1930 = Uő., „Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”. A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1998, 238–296.

- DOBOSY László, *Fiatal francia szerzők*, Magyar Szemle 1944/1., 27–35.
- ERDŐDY János – SZABÓ István, *Két bírálat a „Temetetlen holtak”-ról*, Népszava 1947. május 18., 111. sz., 4.
- ERVIN Gábor, *Természetfölöttiség és történelem*, Magyar Kultúra 1940/7., 120–121.
- Alexander A. FAGYEJEV, *Nemzedékünk útja a realizmushoz*, ford. SZÉKELY Jolán, Irodalmi Szemle 1949/7–8., 1–5.
- FARAGÓ László Pál, A „meglepő” író – közelről. Beszélgetés Jean Paul Sartre-ral, az egzisztencializmus prófétájával, Új Magyarország 1947. június 21., 25. sz., 10.
- FEJTŐ Ferenc, *Mi a helyzet Franciaországban?*, Szocializmus 1945/3–5., 177–197.
- Michel FOUCAULT, *A tudás archeológiája*, ford. PERCZEL István, Atlantisz, Budapest, 2001.
- FRIED István, *Az irodalom (történeti és történeti) megértése felé. Szélgjegyzetek Kulcsár Szabó Ernő Történetiség, megértés, irodalom című könyvéhez*, Tiszatáj 1996/5., 67–81.
- FÜZESSÉRY Katalin, *Jean–Paul Sartre: Les Chemins de la liberté*, Vigilia 1947/2., 122–124.
- GADOR Béla, *Mi az egzisztencializmus?*, Ludas Matyi 1947. május 21., 20. sz., 6.
- GALAMB Sándor, *Sartre, Shaw és Shakespeare*, Vigilia 1947/6., 376–378.
- GOGOLÁK Lajos, *Exisztencializmus, – avagy a humanizmus próbatétele*, Új Magyarország 1947. május 17., 20. sz., 10.
- H. HARASZTI Éva, *„Világ értelmiségei, egyesüljetek!”. Békekongresszus a hidegháború idején, A nemzetközi munkásmozgalom történetéből évkönyvei 2001*, 65–73.
- HAMVAS Béla, *A francia egzisztencializmus irodalma*, Athenaeum 1945–1946/[1], 27–28.
- HAMVAS Béla, *Exisztenciafilozófia*, Protestáns Szemle 1935/4., 168–177.
- HAMVAS Béla, *Szellem és egzisztencia. Karl Jaspers filozófiája*, Pannonia 1941/Pótfüzet, 3–53.
- Martin HEIDEGGER, *Mi a metafizika?*, ford. ZOLTÁN József, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1945.
- HERCZEG György, *A Szivárvány munkatársa behatolt az egzisztencialisták párisi fellegrárába, amely egy pincében üvölt*, Szivárvány 1947. október 18., 42. sz., 24.
- HORVÁTH Attila, *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*, Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013.
- HORVÁTH Sándor, *Az egzisztencializmus alapgondolata és kilengései*, Vigilia 1947/4., 202–208.
- IGADY-KISS Sándor, *Így írta Karinthy... = Uő., A humorista is ember*, Fodor Árpád könyvnyomda, Budapest, é. n. [1947], 28–29.
- IGADY-KISS Sándor, *Most már értem az egzi... exis... (szóval ezt az új „izéizmust”) = Uő., A humorista is ember*, Fodor Árpád Könyvnyomda, Budapest, é. n. [1947], 7–9.
- DON IHDE, *Existentialism Today*, Journal of Thought 1967/4., 19–27.
- JAKAB András, *Racionális és egzisztenciális gondolkodás. Adalékok Heidegger korai magyarországi fogadtatásához*, Magyar Filozófiai Szemle 1995/1–2., 119–131.
- JÁNOSI József, *Heidegger egzisztenciális filozófiája. A M. Filozófiai Társaság vitaülése 1939. május hó 9-én*, Athenaeum 1939/4., 293–310.
- JÁVOR László, *Az új szellemi yo-yo: az Exisztencializmus!*, Demokrácia 1946. november 24., 47. sz., 4.
- KARINTHY Frigyes, *A tanulság = Uő., Nevető dekameron*, Athenaeum, Budapest, 1923, 10–13.
- KESZI Imre, *Tánc Sartre körül*, Szabad Nép 1947. május 11., 106. sz., 9.
- KÉZAI Béla, *Közöny. Egy egzisztencialista regény margójára*, Új Ember 1948. április 18., 16. sz., 3.
- KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *Az egzisztencialista regény*, Diárium 1946/10–12., 12–17.

- KONCZ Sándor, *Az egzisztenciális filozófia*, Protestáns Szemle 1939/8., 399–404.
- KUDLÁK Lajos, *Vers*: 2, Ma 1921/3., 36.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Argumentum, Budapest, 1994.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Előszó = Uő., Költészet és korszakküszöb. Klasszikusok a modernség fordulópontján*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2018, 7–11.
- KÜRTI Pál, *Temetetlen holtak. Sartre-bemutató a Művész Színházban*, Politika 1947. május 24., 8. sz., 11.
- V[lagyimir]. I[ljics]. LENIN, *Materializmus és empiriokriticizmus = Uő., Összes művei*, 18., Kossuth, Budapest, 1964.
- LUKÁCS György, *Az egzisztencialista etika zsákutcaja = Uő., A polgári filozófia válsága, Hungária, é. n. [1947]*, 149–203.
- LUKÁCS György, *Az egzisztencializmus = Uő., A polgári filozófia válsága, Hungária, é. n. [1947]*, 129–148.
- LUKÁCS György, *Az egzisztencializmus*, Forum 1946/4., 295–313.
- LUKÁCS György, *Előszó = Uő., Balzac, Stendhal, Zola, Hungária, Budapest, é. n. [1945]*, 5–27.
- MADARASSY Zsuzsa, *Jean–Paul Sartre*, Haladás 1946. december 5., 47. sz., 8.
- MAGYAR Miklós, *A francia regény tegnap és ma. A francia egzisztencialista regény, az új regény és a nouveau nouveau roman*, Akadémiai, Budapest, 1986.
- JEFF MALPAS, *Existentialism as literature = The Cambridge Companion to Existentialism*, szerk. Steven CROWELL, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, 289–321.
- MÁTHÉ Lídia, *Ismét egzisztencializmus...?*, Forum 1948/8., 640–643.
- MÁTHÉ Lydia, *A francia regény legújabb útjai*, Forum 1946/4., 317–324.
- MÁTHÉ Lydia, *Egy kritikátlan kritika margójára*, Forum 1948/12., 998.
- MÁTRAI László, *Az egzisztencializmus = Uő., Haladás és fejlődés. Filozófiai tanulmányok*, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, Budapest, é. n. [1947], 46–52.
- MÁTRAI László, *Bevezetés = Jean–Paul SARTRE, Exisztencializmus*, ford. CSATLÓS János, Studio, h. é. n. [Budapest, 1947], 5–28.
- MÁTRAI László, *Szellem-történet és egzisztenciális filozófia*, Athenaeum 1935/1–4., 59–70.
- MOLNÁR Miklós, *Temetetlen holtak. Sartre bemutató a Művész Színházban*, Szabad Nép 1947. május 20., 112. sz., 4.
- MURÁNYI–KOVÁCS Endre, *A mai francia irodalom*, Új Idők 1947. február 22., 8. sz., 183–184.
- NEMES István, *Költő, mint fogkefe... Furcsaságok Páris legújabb irodalmi hóbortjairól*, Szabadság 1947. január 19., 15. sz., 6.
- NÉMETH Andor, *Jean Paul Sartre és az egzisztencialisták*, Új Magyarország 1946. december 28., 52. sz., 8.
- NÉMETH G. Béla, *Hét folyóirat. 1945–1950*, Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000.
- NÉMETH László, *Két lektori jelentés, Válasz* 1948/4., 374–375.
- Friedrich NIETZSCHE, *A tragédia születése*, ford. KURDI Imre – TATÁR Sándor, Helikon, Budapest, 2019.
- P. MÜLLER Péter, *A színházi kritika helyzete és változásai = Magyar színháztörténet 1920–1949*, főszerk. BÉCSY Tamás – SZÉKELY György, szerk. GAJDÓ Tamás, Magyar Könyvklub, Budapest, é. n. [2005], 1176–1202

- PÁLÓCZI HORVÁTH György, *A nyugati szellemi élet néhány tünetéről. Pesszimizmus – mágia – egzisztencializmus*, Forum 1947/5., 345–354.
- PAPP Antal, *A kritika felremagyarázza Sartre-t. Kassák Lajos a „Temetetlen holtak” hőseinek igazi arcáról*, Színház 1947. május 27., 22. sz., [7].
- REGE Imre, *Budapesti levél „az egzisztencializmus”-ról*, Szabad Szó 1947. július 28., 169. sz., 6.
- RUFFY Péter, *Egy regény, amely leleplezi az egzisztenciálizmust*, Politika 1948. április 3., 14. sz., 6.
- SALAMON László, *A színvonalas reakció*, Erdély 1947. február 9., 32. sz., 1.
- Noémi SALY, *Sartre en hongrois et sur la Hongrie. A magyar vonatkozású Sartre–irodalom bibliográfiája (1939–1996)*, Existencia 1995/1–4., 245–266.
- Jean–Paul SARTRE, *A fal*, ford. FEJTŐ Ferenc, Szép Szó 1939/35–36., 292–306.
- Jean–Paul SARTRE, *A tisztességtudó utcalány – Temetetlen holtak*, ford. BENEDEK András – RÓNAY György, Káldor, Budapest, 1947.
- Jean–Paul SARTRE, *Exisztencializmus*, ford. CSATLÓS János, Studio, h. é. n. [Budapest, 1947].
- Jean–Paul SARTRE, *Férfikor*, ford. F. RÁCZ Kálmán, Káldor, Budapest, 1948.
- Jean–Paul SARTRE, *Vádirat az antiszemitizmus ellen*, ford. H. PERCI Éva, Káldor, Budapest, 1947.
- SATILOV, *Sartre a sötétség lovagja*, Világosság 1949. október 11., 236. sz., 4.
- SCHEIBNER Tamás, *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*, Ráció, Budapest, 2014.
- SEBESTYÉN György, *Mai francia írók*, Irodalmi Szemle 1949/1., 20–22.
- SÖTÉR István, *A reménytelenség útjai*, Válasz 1948/7., 553–560.
- SÖTÉR István, *A szabadság útjai*, Válasz 1946/3., 271–277.
- STAUD Géza, *Utóhang Sartre-hoz*, Színház 1947. június 3., 23. sz., [17].
- SZABÓ Zoltán, *A szakálltalan próféta. Sartre János Pál darabjai elé*, Új Magyarország 1947. május 10., 19. sz., 9.
- SZALAI Sándor, *Az egzisztencializmus és a polgári életforma válsága*, Népszava 1946. december 8., 279. sz., 11–12.
- SZÉKELY György, *A Művész Színház = Magyar színháztörténet 1920–1949*, főszerk. BÉCSY Tamás – SZÉKELY György, szerk. GAJDÓ Tamás, Magyar Könyvklub, Budapest, é. n. [2005], 662–672.
- SZÉKELY György, *A Nemzeti Színház = Magyar színháztörténet 1920–1949*, főszerk. BÉCSY Tamás – SZÉKELY György, szerk. GAJDÓ Tamás, Magyar Könyvklub, Budapest, é. n. [2005], 215–312.
- SZIGETI József, *A szellem reprezentatív hajótöröttjei. (Valéry, Heidegger, Mannheim) = Uő., Útban a valóság felé*, Hungária, Budapest, 1948, 19–37.
- SZIGETI József, *Sören Kierkegaard. A profán egzisztencializmus vallásos őse = Uő., Útban a valóság felé*, Hungária, Budapest, 1948, 38–136.
- SZOLLÁTH Dávid, *Mészöly Miklós*, Jelenkor, Budapest, 2020.
- Adam TAKÁCS, *Unbalanced exposure: existentialism, Marxism, and philosophical culture in state socialist Hungary*, Studies in East European Thought 2023/3., 437–453.
- TAVASZY Sándor, *A lét és valóság. Az egzisztenciálizmus filozófiájának alapproblémái*, Erdélyi Múzeum 1933/4–6., 174–206.
- Philip THODY, *Albert Camus. A Study of His Work*, Grove Press, New York, 1959.

- VAJDA István, *Megbukott. 1947 legnagyobb budapesti bukásainak hiteles listája*, Szivárvány 1947. december 20., 51. sz., [14].
- VÁRKONYI Zoltán, „A te munkád a világban”, *Pesti Műsor* 1947. május 16., 21. sz., 5.
- VÉSZI Endre, *Sartre és Shaw a Magyar Színházban*, *Népszava* 1947. május 4., 100. sz., 6.
- VIDOR Miklós, *Két egzisztencialista regény*, *Vigilia* 1948/6., 378–380.
- ZEMPLÉN György, *Exisztenciális karakterológia*, *Athenaeum* 1941/3., 246–263.
- A[ndrej]. A[lekszandrovcics]. ZSDÁNOV, *Hozzászólás G. F. Alexandrov a „Nyugateurópai filozófia története” című könyve vitájához*, ford. GYÁROS László = Uő., *A művészet és filozófia kérdéseiről*, Szikra, Budapest, 1949, 5–46.

Oda(nem)tartozni

Családregény-mintázatok a *Termelési-regény*ben

(Un)belonging

Family saga imageries in *Termelési-regény*

SZIRÁK PÉTER

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
egyetemi tanár
szirak.peter@arts.unideb.hu

A B S Z T R A K T

A *Termelési-regénnyel* a motivikus kötések, az intra- és intertextuális utalások sűrű szövevényében, egymást átjáró hálózatosságában a családi kötelék vissza is húzódik az intimitásba, de ugyanakkor a rokonságot–közelséget és távolságot–idegenséget is hordozó *családias* összetartozás ki is terjeszkedik ezen a közegen kívülre: akár a vállalati és a focicsapat *familiáris* relációi vonatkozásában is. A *Termelési-regény* meghatározó szervezőelve az egymásba szövődés, az egymást áthatás: a két rész összefűzésétől a csók motívumán és az anakroniákon (Tisza Kálmán, Rákosi, Mikszáth) át az egymásba íróó diskurzusokig és panelekig (magán- és közélet, család, fociball, politika). A szöveg szemantikai-modális telítettsége, rendkívüli dinamikája, intenzitása váltig ellenáll annak a *statikus-tetikus* jellejtésnek, amely idilli jelentést, vagy akár megkérdőjelezhetetlen értékek taxonómiáját nyerné ki abból. Az erőszak családon belülre kerülése, s annak (ön)ironikus-szatirikus, kvázi történelmi magyarázata a politikai rendszerek változásaira is referál: mozgásba hozva a Rákosi- és a Kádár-rendszer regénybeli diskurzusát. Mindannyiszor – a családhoz, a csapathoz, a rendszerhez való – az *oda-nem-tartozó oda-tartozás* megszüntethetetlen ambiguitását sugallva.

A B S T R A C T

In Péter Esterházy's novel *Termelési-regény* [Production Novel], family bonds are subsumed into an intimate sphere constructed from a densely interwoven fabric of motifs and intra- and intertextual references. At the same time, this warm sense of belonging to a family extends beyond its usual limits – as far, even, as relations in the business world and the football team, incorporating both the closeness of family relationships and a sense of distance and othering. Interconnectivity is the main organizing principle of *Termelési-regény*: it is manifested in the intertwining of its two parts, the deployment of the kiss motif, the anachronistic use of historical figures like the prime ministers Kálmán Tisza and Mátyás Rákosi and the author Kálmán Mikszáth, as well as the discussions of issues and set pieces which intersect time and again (private vs public life, family, football, politics). The semantic-modal richness of the text and its unusual dynamism and intensity consistently reject the static search for an idyllic meaning or the taxonomy of unquestionable value. The avoidance of the issue of violence within the family and the self-ironic/satiric and quasi historical explanation offered for it also refer to the changes of political regimes: they activate the discussions of the Rákosi and Kádár eras that are present in the novel. At every turn, the novel hints at there being, when it comes to the family, the team, or the system, an ambiguous and ineradicable sense of “unbelonging” – belonging.

„Je ne suis pas de la famille.”

(André Gide)

„Fölajánlották, hogy már holnap falura utazhatunk.”

(Esterházy Péter: *Fancsikó és Pinta*)

„De hát egy házasság csupa meglepetés, átvészelés, ívelés, homorítás és persze görnyedés, görnyedés [...]”

(Esterházy Péter: *Termelési-regény*)

Nincsen család az összetartozás tudata nélkül, amelyet a közös eredetre, a vérségi kötelékre is emlékeztető, generációkon át hagyományozódó genealógiai narratíva hordoz. Az eredetmonda mint kötőelem jelentősége oly erős, hogy a közös történetbe, s így a családba az is bekerülhet, aki e vérségi köteléken kívülről jött, s abból az is kieshet, kizáródhat, kitagadathatik, illetve kimenekülhet, aki belülről. Előbbire Mészöly Miklós családregei (Megbocsátás, Családáradás),¹ utóbbira Márai Sándortól az *Egy polgár vallomásai*, vagy akár Térey Jánostól a *Boldogh-ház, Kétmalom utca. Egy civis vallomásai* mutathatnak példát. A család mint saját, mint ismerős, mint belső és bensőséges a fenyegető idegenség ellentételezője, de ez nem zárja ki, hogy az idegenség, a gyűlölet, az erőszak belülről rombolja azt.² Vagyis az idegenség fenyegetése nemcsak a családon kívüli (leginkább ez történik Esterházy Péter „családregeiben”), hanem az azon belüli világból is jöhet, apák és fiúk (pl. *Egy családrege vége*), illetve versengő testvérek között (pl. *A Buddenbrook-ház*) is felütheti a fejét: erre utal a kultúrtörténet első erőszakos emberi tette, a testvérgyilkosság, midőn Káin meggyilkolta Ábelt, s ennek lehet egy átírata, ahogy Esterházy Márk-változatában a főhőselbeszélő – az isteni kegy, illetve a családon belül vágyott pozíció elérése érdekében (véltetően) – megöli a testvérét. A család az önazonosítás öröklött (vagyis eredendően nem választott) kerete, ugyanakkor – mint minden közösség – az egyediség kialakulásának/kifejeződésének, s így a választásnak/döntésnek a gátja is, ennyiben az önelvesztés és a másik elvesztésének tere. Az odatartozás implikálja a nem-odatartozást, és viszont. Ha nagyon vágyom rá, hogy odatartozzak, ha arról beszélek, hogy mennyire odatartozom, az azt jelenti, hogy valójában nem tartozom oda.

¹ Lásd erről és a családregei egyéb történeti variációról: SZIRÁK Péter, *Teremtődő örökség. Mészöly Miklós és Kukorely Endre családregeiéről = Életformák. Család- és életszerveződések irodalmi perspektívái*, szerk. PINCZESI Botond – VINCZE Richárd, Fiala Írók Szövetsége, Budapest, 2025, 239–285.

² „A család, a vérségi kötelék [...] saját par excellence másságának, az idegenség kalkulálhatatlanságának, az ebben rejlő fenyegetésnek vagy kiszolgáltatottságnak – ami persze éppúgy ígéret is – korlátozója és kompenzációja volna.” – írja a Hegel *Jogfilozófiáját*, illetve *A szellem fenomenológiáját* kommentáló Derridát idézve Bónus Tibor, hozzátéve, hogy „lélektani összefüggésben ennek az ellenkezője is igaz lehet, amennyiben a legtöbb gyűlölet a családban halmozódhat fel, aminek látványos példája az apa és fiú közötti vetélkedés (Ödipusz-komplexus).”, BÓNUS Tibor, *Élő halál. Gyász, hagyaték és túlélés József Attilánál*, Kortárs, Budapest, 2024, 86.

Ha viszont odatartozom, elveszítem egyedi önmagam, vagyis nem vagyok az, aki odatartozhatnék. De odatartozóként a másikat is elveszítem, mert odatartozóként ő sem önmaga. A család olyan, amihez soha nem tartozol és mindig odatartozol.³ Ahogyan a vándorló Márai, úgy a családi kötelékből Budapestre menekülő Térey önéletrajzában is megmutatkozik a család mibenléte, mint a *következmény* kiiktathatatlan, megkerülhetetlen *előzménye*: „az örökségemre, ennek a jelenbe íródó múltjára nem ennek a múltnak, az elődeimnek az előzetes ismerete, de inverz módon, a jelen, az utólagos megnyilvánulásai(m) vezethetnek rá.”⁴ Kukorelly Endre regénye, a *Ház, háború, halott* sem a pusztán múltba nyúló emlékezési aktus regisztrálása, hanem a főhős jelenbeli aktivitása – így a házvásárlás, azaz a szentistvántelepi gyermekkor *otthon újratereztésének*, valamint a *családalapításnak*, gyermekvállalásnak (így a családi kontinuitás biztosításának) a kísérlete – által folyamatosan *teremtődő örökség* színrevitele.

A prózafordulat, vagy talán az egész 20–21. századi magyar elbeszélő művészet egyik legtöbbet forgalmazott műfaja a családregegy, amely rendszerint az önéletrajz, a nevelődésregény és a különféle emlékezőestek technikák mintázataival ötvöződik (Egy családregegy vége, Cseréptörés, Sorstalanság, TündérVölgy, A kilencedik, A rög gyermekei). Esterházy Péternek például majd’ mindegyik műve (pl. *Fancsikó és Pinta*, *Termelési-regény*, *Egy szív segédigéi*, *Hrabal könyve*, *Hahn-Hahn grófnő pillantása*, *Harmonia caelestis*, *Semmi művészet*, *Egyszerű történet*, száz oldal: a *Márk-változat* stb.) kapcsolatba hozható a családregegyi tematikával/motívumokkal, s az ő életművében – s ez jószerével kivételes a kortárs magyar irodalomban – a család (még ha tragikus vonásoktól sem mentes) elsősorban szeretetközösséggént mutatkozik meg. Még akkor is, ha a kései *Márk-változat* a testvéri vetélkedés drámáját mutatja meg, a *Fancsikó és Pinta* (1976) novellaciklusában pedig a képzelet révén megháromszorozódó gyermek főhős-elbeszélő (az elbeszélő én, valamint Fancsikó és Pinta) a szülők házassági válságáról „számol be”. A ciklus-szöveg legfőbb hatástényezője az elkülönült elbeszélői-szereplői hangok/perspektívák megteremtésében áll, megmutatva „a világok közti megértetés nyelvi (szociolektikus) feltételezettségét”,⁵ amely a beszéd közösségteremtő potenciáljával feszültségben a(z ön)megértés akadályává, a világok közötti idegenség demonstrálásává is válhat. A mesei modalitás a valós és a képzeletbeli különbségének felfüggesztéséhez járul hozzá, a *játék* (rítus)⁶ pedig a valós kizárásához, illetve ellentételezéséhez. A *(fátyol)* című darabban – mialatt a szülők a háttérben

³ E néhány sor megírásakor – Bónus Tibor szíves javaslatát hasznosítva – támaszkodtam Jacques Derrida és Maurizio Ferraris beszélgetésének arra a részletére, amelyben a francia filozófus Gide híres kijelentését („Je ne suis pas de la famille.”, „Nem vagyok a család tagja.”) kommentálja. Lásd Jacques DERRIDA – Maurizio FERRARIS, *A Taste for the Secret*, ford. Giacomo DONIS, szerk. Giacomo DONIS – David WEBB, Polity, Cambridge, 2001, 25–31.

⁴ BÓNUS, I. m., 154.

⁵ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Esterházy Péter*, Kalligram Pozsony, 1996, 29.

⁶ Lásd a szentmise eljátszása; az anya és az idegen nő felravatalozása (a halál, a gyász eljátszása Kosztolányi és Karinthy morbid játékaiból is ismert); a gombfoci, a golyódobálás, a hengematé (függőággal hintázás), a bábjáték, a futball.

veszekednek – a kisfiú azt játssza, hogy misét celebrál. A háttérzajok „fehér fátylaként”⁷ töltik meg a szobát, végül már mindent ellepve, miközben a játék-rétor a helyes magatartásra hív fel: „Híveim az Úrban, szeressétek az epret tejszínhab nélkül, és ne legyetek hülyék. [...] Szóval, híveim az Úrban, szeressetek, és ne legyetek hülyék.”⁸ A gyermeki és felnőtt tudat kontaminációja gyakori hatáseffektus⁹, például a (*fancsikó és pinta születésének körülményei, kis túlzással és stein úrral, aki a puskatús iránti ellenszenvünket testesíti meg, míg meg nem ölik*) című (neo)avantgárd hangvételű darabban az apa és az anya veszekedése a zsidóüldözés egy jelenetével kapcsolódik össze, s a kisfiú ennek hatására találja ki Fancsikót és Pintát. (*a könnyektől átítatott szivacs*) című novellában az anya képzeletbeli felravatalozása történik meg, s az apa és a kisfiú közötti replika¹⁰ később *A szív segédigéiben* idéződik majd fel. A *Termelésiregényben* és az *életműben* majd több ponton felbukkanó kitelepítés témája már itt is, a (*horul a szurok*) című novellában megjelenik – idézzük ezt most hosszabban:

Kisvártatva Fancsikó kitérte az ajtót, maga elé engedte anyámat, aki valami éktelelenül súlyos papirost tartott a kezében: egészen belegörbült. Ilyen görbének még nem láttam, oldalt s előre hajolt egyszerre, nyöszörögve húzta magát. Fancsikó megmarkolta az ajtó szélét, avval a rémült eleganciával, ahogy némely konferanszié a nehéz, színpadi függönyöket.

– Uraim – mondta nekünk. – Imént...

⁷ A hangok/szavak úgy tárgyasítódnak látvánnyá, hogy közben hallható az értelmük: „A konyhából érkeznek a veszekedés fehér fátylai. A ne-kezdjed-újra-drágám fehér fátyla. A visszafojtott sírás fehér fátyla. A tudod-te-azt-nagyon-jól fehér fátyla. [...] A szitok és a mocskolódás fehér selyemfátylai. [...] A fogd-már-be-a-szád-átkozott-kölyök fehér fátyla.” ESTERHÁZY Péter, *Fancsikó és Pinta / Pápai vizeken ne kalózkodj!*, Magvető, Budapest, 1981, 13.

⁸ A maximában jól láthatóan keveredik a gyermeki és a felnőtt intenció: az első változatban humoros hatást kelt a beszédesen egyszerű (s ekként persze túl általános, vagyis kevésbé applikálható) morális tanács és az étkezési regula összekapcsolása (ami persze a gyermeki és felnőtt tudat közötti dinamika jegyében úgy is olvasható, hogy 'legyetek mértéktartóak!', 'ne essetek túlzásba!').

⁹ Lásd erről Garaczi László elbeszélésszervezési fogásai vonatkozásában: BÓNUS Tibor, *Garaczi László*, Kalligram, Pozsony, 2002, 114–127. Innen nézve kétségesnek tűnik az a megállapítás, hogy „Itt minden epizód annak eseménye, ahogyan az elbeszélő én (a kisfiú) helyzetről helyzetre épp akkori és ott éppen úgy cselekvő önmagát megérti. Vagyis ahogyan önmagát »megalkotja«.”, KULCSÁR SZABÓ, *I. m.*, 31. Mert mintha az „önmegalkotás” történő folyamatára a gyermeki és a felnőtt tudat perspektívája is rányílna, de nem a kettő közötti akadálytalan közvetítés révén, hanem egymáshoz viszonyítva mindkettőt idegenséggként megtapasztalva, így a következtetéssel viszont már egyetérthetünk: „Ennek a személyiségtörténetnek nem a folytonossága lesz jelentésszerű, hanem az abban való önmegértés kontinuitásának lehetetlensége.” KULCSÁR SZABÓ, *Uo.*

¹⁰ „Apám a felnőttországban ült, a barna karosszékben, szóltlanul. Odaléptem hozzá, és kezemet a vállára tettem. / – Ne búsulj, öreg. Majd járkálunk, és fölszedünk mindenféle lányokat. / – Gondolod? – nézett föl apám. – Gondolod, menni fog? / – Hát hogyafenébe-neis – és kicsit elpirultam.” *Fancsikó és Pinta*, *I. m.*, 24. A felejtésre, a gyászban való (könnyed) túllépésre irányuló biztatás azért kap ironikus felhangot, mert a gyermek az, aki a felnőtt szöveget átvéve (így az apa-fiú relációt átfordítva, vagy megszüntetve) a hűség megszegésére tesz léha (mi több: árulással felérő) javaslatot. Ráadásul mindezt az egész novella példaértékével ellentétesen, hiszen már maga a képzeletbeli felravatalozás (áldozat-bemutató) is a szeretetlenné, magányossá vált *anya élete fölötti* gyász kifejeződése.

- Mit mond? – súgta Pinta.
 - ... Imént érkezett két ballonkabátos. – Előrébb hajolt, hogy „intimebb” legyen a hangulat. – Mintha mindig ez a két pofa jönne. Ezek talán csak ketten vannak? Szegények. – Részvevően bólogatott, egyre bűbájosabb lett. – Fölajánlották, hogy már holnap falura utazhatunk.
 - De kik, de kik? – Pinta maga sem gondolhatta komolyan, hogy létezik a válasz.
 - Ott az írás róla. Pecsétes.
 - Pinta szerepként mondta:
 - Ezek a nők! Örömben el-eltörik a mécses. Hát igen: napfény, patak, a sok kedves háziállat. Nagy a kísértés.
 - A természet öle – dörmögtem.
 - Ől – mondta fölösen valamelyikőnk. Fancsikó vészjósloán forgatta el egymáson két kis virágkezét.
 - Megkértek, hogy holnap reggel 8-ig lennénk ha szívesek elhordani az irhánkat.
 - Hát hordjuk el – vont a vállát Pinta és alamuszin meglökte az asztalt.
- (Mit remélt?)

Akármelyik sarokba ívelhetek, s ha ne adj isten a kapusról mégis kipattanna, még mindig ott van a Kotász Öcsi.¹¹

A jelenet bevezetőjében a testbeszédet, az anya hirtelen megöregedésének baljóslatú látványát, s annak okaként a súlyos ítéletet metonimikusan rejtő „éktelenül súlyos papíros” prolepszisét (a fantázia alkotta) Fancsikó képzeleti játéka ellensúlyozza: mint egy színpadi bebocsáttatásként előre engedi az anyát, és teátrálisan felkonferálja a történeteket. Konferansziéi szerepe a komornyikéra emlékeztet, miközben a hangoltság drámái: a papíros „éktelenül súlyos”, az anya „belegörbült”, a színpadi függöny „nehéz”, Fancsikó „rémült eleganciával” markolja az ajtó szélét.¹² A szemantikai-modális feszültséget, a perspektíva ironikus megkettőzését fölerősíti a tárgy és a diszkurzus inadekvátsága, a könnyed, társasági csevegés módusza.¹³ Az ellenséges hatósági emberek irányába kifejtett részvét (amelynek alapja a humorosan téves következtetés, hogy csak ketten vannak, „szegények”), a szándék akár látszólagos félreértése, azaz a diszlokatív erőszak, a kitelepítés fölajánlasként való aposztrofálása tárgy és diszkurzus, intenció és történés ellentétét bonyolítja tovább. A sírás örömkönyökként való percipiálása (melyet Pinta „szerepként” mond) a másik diszpozíciójának, bensőjének eltévesztését hozza magával. A falusi idill téves megidézése delejező kísértésnek mutatja az erőszakos lakóhelyváltoztatást. A jelenet az önbecsapás és az önvigasztalás (a mérték nélküli túlerővel szembeni gyöngeség sztoikus-humoros) példaértékének móduszában mozog, ugyanakkor a nyelvi manipuláció önkényét és

¹¹ ESTERHÁZY, I. m., 29.

¹² A hatvanas évek televíziós kabaréjából ismert konferanszié, Kellér Dezső gesztusát is megidézve.

¹³ „A kitelepítés előrevetülő eseményéről – a regiszter inadekvát megválasztása nyomán – a ténnyel összeférhetetlen szabad cselekvés nyelvén, a távolságtartó, könnyed és előkelősködő társasági csevegés móduszában szerzünk tudomást.” KULCSÁR SZABÓ, I. m., 28.

erőszakát két klisének a szétszerelése is leleplezni látszik: a „természet öle” az „öl” homonímiájába fordul, a „hordja el az irháját” fenyegető felszólítása pedig egy udvarias formula és egy belenyugvó önbiztatás része lesz.¹⁴ A jelenet és egyszersmind a fejezet a nyitányra való visszautalással zárul: a keret a történelmi kényszerekkel szemben szabad döntéseket megengedő gombfoci-játék gyermeki eszközizmusa. E passzus rövid kommentárja talán rávilágított arra, hogy a családregegyi elbeszélő-szereplő perspektíva-rendszer sajátos újraalkotása, a gyermeki és a felnőtt horizont, nyelvi világ kontaminációja tekintetében a *Fancsikó és Pinta* kezdeményező erejű, amolyan modellképző műnek számít a '70-es-'80-as évek magyar elbeszélő prózájában.

A *Termelési-regegy*ben a motivikus kötések, az intra- és intertextuális utalások sűrű szövevényében, egymást átjáró hálózatoságában a családi kötelék vissza is húzódik az intimitásba, de ugyanakkor a rokonságot–közelséget és távolságot–idegenséget is hordozó *családias* összetartozás ki is terjeszkedik ezen a közegen kívülre: akár a vállalati és a futballcsapat *familiáris* relációi vonatkozásában is. A „szakmai kollektívához” való odatartozás persze erősen ironizált,¹⁵ a csapathoz való ragaszkodás viszont már kevésbé: másutt részletesen írtam a futball mint testgyakorlás és mint szabad döntéseken alapuló közösségi életforma-modell regénybeli jelentőségéről.¹⁶ A család- és a futball-diskurzus erősen összetartott, egymást átszövő, sokszor tükrös szerkezetét mintegy mise en abyme-szerűen mutatja a mottóbeli idézet is:

¹⁴ A „természet öle” a natúra közelségének ígéretét a születés misztériumával, s így a féltett anya alakjával is összekapcsolja; az „öl” a születést, a testi szerelmet és a gyilkolást köti össze. Elhangzásakor „Fancsikó vészjóslóan forgatta el egymáson két kis virágkezét.” A „virágkez” vészjósló jeladása a nem-humán és a humán keveredése. A „hordja el az irháját” állati attribútumot kapcsol az emberhez, ekként dehumanizáló jelentést sugall.

¹⁵ „Már éppen húzódná vissza a szobácskába, hol nap nap után bajban, viharban, örömben, eredményben, múlt kudarcban együtt élt a szakmai kollektíva, amikor rézsút fent moccan valami.” ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regegy* (kissregény), Magvető, Budapest, 1983, 24.; „A galamb közeledik. – Hazatérésük pontos magyarázatát ma sem tudjuk. Talán az otthon szeretete. (Ez fontos).”, ESTERHÁZY, *Termelési-regegy*, 25. Az előbbi esetben a pátoz, az utóbbi esetben az állat-hasonlat okoz ironikus hatást.

¹⁶ „[...] a politika és irodalom, magán- és közélet tematikus dimenziójában mozgó, dialógusokra, replikákra, konverzációkra épülő regényszövegben a futball »belseje» és »külseje«, tehát mint testgyakorlás és mint életforma-mintázat meghatározó szerepet játszik. Olyannyira, hogy az *E. följegyzései* című második szövegrész leginkább integer szemantikai hálózata alkotja: az alacsony osztályban játszó amatőr csapat a szabad döntéseken alapuló (tehát nem a »létező szocialista«) közösségi életforma egyfajta modellje, amelyben a részvétel az odatartozás, az alkalmazkodás, az otthonosság és idegenség, mi több: a becsület, a bizalom és a hűség próbája lesz. A futball a »pályán kívüli különféle társadalmi választóvonalak érvényességét ideiglenesen felfüggeszti« (Fodor Péter), s a regény sajátos társadalomkritikai példaértéke éppen ahhoz fűződik, hogy ez az egyenlősítés nem a politikából, hanem az attól elkülönülő játékok által egybetartott kisközösségi normákból ered. Éppen e mikrovilág fennmaradásának esélye forog kockán: a hatalom alkalmatlansága és önkényeskedése a szerény infrastruktúrát (az öltözőt) dönti romba, a nem professzionális körülmények között zajló klubmenedzselés az egzisztenciális csábítás, így a mester *eligazolásaért* tett sanda lépések, a korrumpálás »táskás emberek« általi szírehangjai pedig a csapat egységét veszélyeztetik. Hűség és csábítás, érdek és erkölcs, titok és nyilvánosság eme bonyolult relációjában bontakozik ki az aláírás- (pontosabban: alá-nem-írás-) jelenet.” SZIRÁK Péter, *A pálya beszél? A futball-diskurzus* / *Termelési-regegyben* = *Uő, Az irodalom ígérete. Tanulmányok 1998–2023*, Prae, Budapest, 2024, 416.

„De hát egy házasság csupa meglepetés, átvészelés, ívelés, humorítás és persze görnyedés, görnyedés”.¹⁷ Itt nemcsak a meccsnézés–szotyolázás–házasság tematikus kötéséről van szó, hanem a regiszterek keveréséről is: a házasság nominális stílusú jellemzésében (voltaképpen kratülikus azonosításában) az eseményszerű („meglepetés”) morális színezetű cselekedettel („átvészelés”), illetve (sport)testmozdulatokkal („humorítás”, „görnyedés”)¹⁸ vegyül, de az első kettő is része lehet a sport diskurzusának (például egy futballmeccs lezajlásának: meglepetésszerű játék/gól, a nehezebb időszak átvészélése), mint ahogy az „ívelés” is ráérthető a test pozitúrájára és a labda irányítására is (mindkettő *leírhat* egy ívet). A diskurzusok egymást átjáró keveredését erősíti, hogy a focisapatbéli, s egyéb „szabadidős”, így kocsmai beszélgetések gyakori tárgya a *család* és a *feleség*, a *hűség* és *hűtlenség*, a *hűség* és *szabadság* dilemmája:

A flipperkirály fölfedezte a mestert, aki még ott állt szinte az ajtóban, mert mióta belépett, mindig történt valami, amire figyelnie kellett. „Ha valamire figyelünk, nem szerencsés, ha velünk is történik valami. Mert megváltozunk, s akkor már nem tudni, hogy az észlelet kinek a számlájára írandó.” (Heisenberg úr ötletéből – E.) Eztán egy igen szemrevaló, az alkotás mélybarlangjaiba vezető megjegyzéssel élt ő: „Olyan hamar leváltozom a dolgaimról.” (Én ne tudnám! Aki e változásokat követem, és azáltal létrehozom a dolgokat! És ezáltal egyre inkább tempó-hátrányba kerülök; szaporodnak a jelek.)

„Szervusz, Petikém. Mit iszol, fűzfa!” Szevasz, öreg.” Mi van, öreg? Fűzfa, de régen láttalak... Mi van veled?” „Megvagyok. Nők, pia, kábítószer.” „Gyerek?” „Egy lány, egy fiú.”¹⁹

¹⁷ A citátum ironikus hatásának mérlegeléséhez érdemes figyelembe venni a banálist és az emelkedettet keverő bővebb kontextust: válaszként, mintegy levont tanulásként hangzik el abban a részletben, amelyben az elbeszélő a mester és Gitti asszony eltérő szotyolázási szokásairól számol be (erről, pontosabban a lyukas zakózszebről és a szotyolázásról a „hátrányból előny”, illetve a *kompromisszum* regénybeli példaértékének összefüggésében lásd: BÓNUS Tibor, *Textualitás és beszédyszerűség – esemény és korszakküszöb. A Termelési-regény újraolvasásához = Hatástörténetek. Tanulmányok Kulcsár Szabó Ernő 70. születésnapjára*, szerk. BÓNUS Tibor, HALÁSZ Hajnalka, LŐRINCZ Csongor, SMID Róbert, Ráció, Budapest, 2020, 445–446.): „E pirított magokról szólva sokkalta inkább fájalta azt a maszatoló ügyetlenséget, amit az asszony nyelvvel és ajkaival szotyolázás címszó alatt művelt. «Ne csócsáld, az isten szerelmére» – mondotta a mester kétségbeesetten. De hát egy házasság csupa meglepetés, átvészelés, ívelés, humorítás és persze görnyedés, görnyedés (»körbe a saját gyomrunkat«), ESTERHÁZY, *Termelési-regény*, 161.

¹⁸ A két mozdulat közötti különbségről: a humorítás aktív, a görnyedés inkább passzív cselekedetet/történetst jelöl, az előbbi a büszkeséggel, az utóbbi a fájdalommal, az elviselhetetlen teherrel, a félelemmel hozható kapcsolatba.

¹⁹ A főszöveg e részletéhez az alábbi lábjegyzet kapcsolódik: A kézirat első verziójában ez a részlet így festett: „Gyerek?” „Az nincs, csak egy lányom.” „Nem számít az, csak egészség legyen.” – Dehát aztán a hírhedt nyomdai átfutás és az aggályos kidolgozás biztosította időben született néki egy fia. „Látja, barátom, az irodalom a töredékek töredéke; abból, ami történt és mondva lőn, a legkevesebbet írták le, abból, amit leírtak, a legkevesebb maradt meg.” – De lettek más hatások is, például azóta nem mondhatja hitelesen ő: „Én vagyok a család egyetlen hímtagja.” Ám: egy bon-mot-val kevesebb, de mennyi nyérés, a fiúgyerek által, a mélységben. Akárhá az ítéseit követné ő. Nincs egészen erről azért szó.

„Nekem meg két fiam van.” „Nem is tudtam, hogy megnősültél.” „Hajaj, de még hogy! Öt éve rajtam a bilincs. Lehúztam a két évet a seregben, akkor utána volt egy kis lébec, dolcse vita, aztán hipp-hopp: kaloda. Asszonnyal, gyerekekkel már nem lehet ugrálni.” „Hát nem.” [...] A mester nagyon szerette ezeket az ostoba beszélgetéseket, ezeket a felületes kapcsolatait, mert ezekben érezte ő legerősebben a „megismételhetetlenséget.”²⁰

Az idézet első bekezdésében a mester dolgait följegyző E. magát a mestert idézi, aki a heisenbergi határozatlansági tényezőre²¹ utalva a megfigyelő változó diszpozíciójára hívja fel a figyelmet, amely azt teszi eldönthetetlenné, hogy egy megfigyelt jelenség értelmezésében mekkora szerepe van a jelenségnek, illetve a megfigyelőnek. Mindezt az elbeszélés perspektívája annyiban színre is viszi, amennyiben a jelenet elején nem a mester veszi észre, *figyeli* a flipperkirályt, hanem éppen fordítva: a mester válik megfigyeltté a flipperkirály által. Utóbbi tehát olyan, az elbeszélő által megfigyelt megfigyelő, aki figyeli a más dolgokra figyelő mestert: „mindig történt valami, amire figyelnie kellett.” Az ezután idézett önreflexió („Olyan hamar leváltozom a dolgaimról.”) a változékony dolgokra figyeléssel járó disszimulációt – a megfigyelő elhasonulásait – tudatosítja, a szócsera a leválást és a változást²² kontaminálja. E. zárójeles, metafikciós megjegyzése pedig „az esemény és a róla való beszámoló fáziskülönbségéből keletkezik”,²³ amely „tempó-hátrány” szükségszerű, ugyanakkor az elbeszélő éppen ehhez kapcsolja az elbeszélés mögékerülhetetlenségét és performativitását („és azáltal létrehozom a dolgokat”), mi több: a szöveg uralhatatlan, előreszaladó, s az olvasást újra és újra kikényszerítő szemiozist („szaporodnak a jelek”). Az ezt követő gyors ritmusú replika ironiája a mester önmaszkírozásából, az idegen sajátként való feltüntetetéséből („Megvagyok. Nők, pia, kábítószer.”) az önmaga életéről szó (igaz/hamis? a túlzás okán voltaképpen csak valószínűsíthető, de eldönthetetlen igazságértékű) tanúságtételéből fakad. A lábjegyzetes elbeszélői kommentár a fentebbi „tempó-hátrány”, valamint az élet és irodalom, a megtörtént és a leírt, elbeszélt közötti különbség következményeit taglalja a veszteség és a nyereség tréfás mérlegelésével.²⁴ A mester némiképp enigmatikus önreflexiója („Akárha az ítézeit

²⁰ ESTERHÁZY, *Termelési-regény*, 315–316.

²¹ A hivatkozás persze maga is ironikus, hiszen a heisenbergi elv bizonyos fizikai mennyiségek (például a hely és az impulzus) egyszerre teljes pontossággal való megmérhetőségének elméleti határára hívja fel a figyelmet. Van egy hasonló effektus, a *megfigyelői hatás*, miszerint nem lehet egy rendszeren mérést végezni anélkül, hogy ne változna meg a rendszer. „Az elmélet határozza meg, mi az, amit megfigyelhetünk.” L. WERNER HEISENBERG, *A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról*, ford. FALVAY Mihály, Gondolat, Budapest, 1983, 108–112.

²² A szócsalád valamennyi konnotációját bevonva: *válík* (valamivé; leválik valakiről, valamiről; elválik valamitől, valakitől), *vált*, *változik*.

²³ KULCSÁR SZABÓ, *I. m.*, 55.

²⁴ Az „eredeti változat” replikája („Gyerek?” „Az nincs, csak egy lányom.” „Nem számít az, csak egészség legyen.”) azt az archaikus felfogást idézi, s rendezi ökológikus összefüggésbe, miszerint csak a fiúgyerek az igazi utód! Az érvényét veszítette bon mot („Én vagyok a család egyetlen hímtagja.”) homonímián alapul, de nem feledkezhetünk el róla, hogy mint kép a családnak az emberi testhez való hasonlítását, biológiai-organikus felfogását is rejti.

követné ő. Nincs egészen erről azért szó.”) ironikusan felfüggeszti az élet és a mű határait, amikor az életeseményt (fia születését) a kritikusai intelmek következményeként állítja be, a visszavonás kétértelműségével.²⁵ A főszövegben folytatódó beszélgetés a flipperkirály sorsának alakulásáról, s egy család-felfogásról szól: világok/értékrendek találkozásának és ütközésének²⁶ alkalma. A mester viszonyulása implicit marad, szembetűnő viszont ezeknek az „ostoba beszélgetések”-nek és „felületes kapcsolatok”-nak a dicsérete, ami az „egyszerű néppel való találkozás” toposzát forgalmazza, ugyanakkor a beszélgetéseknek, a sorsok találkozásának esemény-szerűségét, tapasztalati hozadékát, megismételhetetlen egyediségének jelentőségét nem vonja vissza.

Ahogy az öltözőben, az edzéseken és a kocsmában a család mibenléte, s egyáltalán az *odatartozás*, familiaritás gyakori téma, a külvilág is rendre behatol a bensőségesség terébe. Ez történik a „táskás emberek” (ők azok, akik a mestert át akarják csábítani egy másik csapathoz) térfoglaló, erőszakos megjelenéseikor, de más, idillisztikus(nak tűnő) jelenetekben is, például amikor a húsvéti ebéd nyitányaként a mester beszámol „Frau Gitti”-nek csapatbéli mellőztetéséről:

Hogy hazaért, már sorakoztak az ebédhez a résztvevők. De ő még kicsalta a gyülekezetből Frau Gittit, hogy kiöntse neki a szívét. Dohogott ő erősen, miközben a fontos kitérőt tették a kertben. Ment a vasárnapi ösvényen asszonyával, s egy-egy hangsúlyosabb lépésnél combjuk is összeért szikrázva. (E célból a mester kissé úgy lépdelt, mintha angolkóros lett volna. De én biztos vagyok, hogyha valaki egy jegenyefa fedezékéből vagy egy ideiglenes buszmegálló zavarosságából váratlanul előugrana, és neki szegeznék a kérdést, amit ilyenkor szokás, annak jól megválaszolna. „Kiújult, haver, a *makacs* sérülésem” – vagy effélett.) „Édes Gittis, kérlek szépen én még ilyen buta hátvédet nem láttam.” Itt megköszörülte a torkát a dohogás közepette. „Pedig, mondhatom, néhányat láttam már hányatott életemben.” [...] „Annyira buta volt, hogy nem észlelte a cselt.” „A cselt?” „Azt.” „És mi történt?” – simult a nő. „Mi történt, mi történt. Lecseréltek.” Ritkán esik ez meg vele; nem szokott örülni az *ilyesminek*. „Az az üres öltöző! És hogy az ember ott turkáljon a sok papucsban és törülközőben! Viszolyogtató az a bőség, becsületemre legyen mondva!”

A kertbe akkor bemásztak a zöldfülű levelek, és a fákra fölmásztak a rügyek és a pilleszárnnyú virágok. Senki nem egyensúlyozott egy százszorszép sárgáján, és senki a fűben nem hasalt, hogy fürkéssze a lányok combjait. „De mon cher ami! Ott a Gittusé! Sőt: Gittuséi!” Hát ez igaz: Frau Gitti combjai *elsőosztályúak*; a psziché felől támadva az asszonyra: a mester legelszántabb kamaszkori képeinek betöltője!

²⁵ A „Nincsen egészen erről azért szó” azt jelenti, hogy „nem erről van szó/nincs erről szó”, de azt is sugallhatja, hogy „nem egészen erről van szó”, vagy hogy „nincs erre szó.” Azaz ez a határ megragadhatatlan.

²⁶ Itt lesz jelentősége a könnyed, kocsmái életet sugalló „flipperkirály” neve szó szintű jelentésének: a flipperben guruló golyó irányítottságának és irányíthatatlanságának, sodródásának és koccanásainak (a visszapattanásnak, mint a *másikra való hatásnak*), s persze a flippert játszó törekvésének, hogy egy felé lejtő asztalon tartsa a golyót.

A húsvét súlyosan terült a kerten: már a feltámadás után ugyan, de még oly közelien a nagypéntek. A mesterben – mindenek ellenére – meghosszabbodott a százszorszép (ekkor természetesen megszűnt százszorszépnek lenni), és ő nem mondott semmit. Keze jó kezekben volt. Olyanok voltak ők ketten, tapodva a kerti növényzetet, mint egy hálaadó ima. Az ebédelés felől érkező hívó hangokra a mester legördült (sziklák robajával – Tu es Petrus stb.) Gitti mellé. A százszorszép lassan, mintha izmai lennének, a környező egyszerű, de mindazonáltal semmivel kevésbé rejtélyes fűszálakkal együtt fölemelkedett, eltűntén a talpaknak. „Tudja, olyan szakaszosan; mintha egy film lenne; tudja, azok a természetrajzi filmek.” A százszorszép lett.²⁷

A húsvéti *megszentelt idő* és az ismerősen bensőséges „natúrális” környezet, a kert kronotoposza kétségkívül idilli jelenetet ígér. Ugyanakkor a textus összetettsége, szemantikai-modális bonyodalmai éppen azt a leegyszerűsítést nem engedik érvényesülni, ami az idill előfeltétele lenne.²⁸ A szcena nem mellékes eleme, hogy a mester egy sérelméről, a lecseréléséről számol be, s ez a mozzanat a csere-váltás-válás (árulás, hűség, hűtlenség) regénybeli paradigmájába illeszkedik. A felütés („hogy kiöntse neki a szívét”) a legbenső kitárulkozását, a legmélyebb érzelmek megvallását vetíti előre, ehhez képest groteszk fordulat, hogy a mester arról beszél, azért cserélték le, mert a „buta” védő „nem észlelte a csejt”.²⁹ Hasonló modulációt okoz, hogy a kerti séta erotikus összhangja, a pár lépteinek összerendezettségé csak azáltal jöhet létre, hogy a mester eltér természetes mozgásától („kissé úgy lépdelt, mintha angolkóros lett volna”).³⁰ Az idill rombolásaként hat, hogy a mester kívülről (egy elképzelt megfigyelő révén) látja magát, s mozgására egy elképzelt jelenetben igyekszik magyarázatot adni: már az ironikusan sportorvostani magyarázat szükségessége is humoros hatást kelt, mint ahogy ezt csak fokozza a *kémlélés* természetit és technikait keverő

²⁷ ESTERHÁZY, *Termelési-regény*, 174–177.

²⁸ Éppen ezért nem érthetők egyet Radnóti Sándorral: a *Termelési-regény* – a látszat ellenére – nem különíti el a magánéletet „mint az idill kizárólagos területét.” Vö. RADNÓTI Sándor, *Az idill halála és halhatatlansága*, Jelenkor 2025/7–8., 751–773., itt: 768. Az esszé szerzője maga is konstatálja, ámbar egyszersmind ignorálja is a bonyodalmakat: „Szempontunkból közömbös, hogy a privát és a publikus elválaszthatósága valójában jóval komplikáltabb, és egymásba hatolásuk Esterházy anyagán is kimutatható.” (Uo.) Ha takaros elválaszthatóságuk nem evidens, ha interpenetrációjuk Esterházy „anyagán” (ez mit is jelent egy rendkívül komplex regény esetében?) is „kimutatható”, akkor mi az alapja annak, hogy „visszaverte és elkülönítette a magánéletet?” A *Termelési-regény* meghatározó szervezőelve az egymásba szövődés, az egymást áthatás: a két rész összefűzésétől a csók motívumán és az anakroniákon (Tisza Kálmán, Rákosi, Mikszáth) át az egymásba íródó diskurzusokig és panelekig (magán- és közélet, család, futball, politika). A szöveg szemantikai-modális telítettsége, rendkívüli dinamikája, intenzitása váltig ellenáll annak a *statikus-tetikus* jelfejtésnek, amely Radnótit „morális súlypontok” (két „munkaerkölcsi” és egy „családerkölcsi maxima”) taxonómiájának kinyerésére vezetik (I. m., 770–771.)

²⁹ A csel sine qua nonja az észlelhetőség: a megtévesztő mozdulat csak akkor sikeres, ha a védő észleli, de elvétí, s csak ebben az esetben látványos a néző számára.

³⁰ A kert maga is ember alkotta „natúra”, display, s ezt erősíti a kivételességet, az ünnepi alkalmat hangsúlyozó „vasárnapi ösvény” kifejezés; a járás abban az értelemben eleve nem természetes, hogy tanult testtechnika; a beteges járás imitálása itt éppen a harmónia előállításához szükséges!

sejtelve („egy jegenyefa fedezékéből”) és a hangsúlyozottan nem naturális közeg felszélése („egy ideiglenes buszmegálló zavarosságából”). A szövegrészletek áthelyező újraírására, mozgására jellemző, hogy az üres öltöző magánya, magányos dúslakodása része az öltöző mint az *elidegenülő otthonosság* motívumsorának. (Erről még később.) Az ezt követő két bekezdés a kerti séta allegorizálását végzi el, de itt sem az egyszerűsítés, mint inkább a bonyolítás jegyében. A tavasz-toposz, mint – az ember és natúra harmóniája jegyében – a szerelmi idill közege szintén ironizáltan jelenik meg: a levelek kibomlása és a rügyfakadás helyett a „zöldfülű levelek” „bemásztak” a kertbe, a rügyek és „pilleszárnyú virágok” „fölmásztak” a fákra.³¹ Az átirat travesztiaszerű: a kitavaszkodás természeti képéből kitörlődik a teremtetéstörténeti sugallat, a „bemászás” és a „fölmászás” sutasága ugyanakkor megint csak a *kémlelés* (leskelődés) képzetét kelti föl, ezt erősíti a „zöldfülű” kétértelműsége (’kezdő’, ’újonc’, illetve zöld és *füle!*), s az ezt követő mondat („Senki sem egyensúlyozott egy százszorszép sárgáján, és senki a fűben nem hasalt, hogy fürkéssze a lányok combjait.”). E mozzanatban a nem-humán és a humán ágens is feltételezhető: a virágszirmon egyensúlyozó bogár és a fűben hasaló, női szépséget fürkésző ember. A mester közbeszólása éppen ennek a kémlelő (voyeurkodó) tekintetnek a létjogosultságát vonja kétségbe, s szavait az elbeszélő is megerősíti, jöllehet a hitves „elsősosztályú” combjai ismét csak egy külső mérce, ideálpép viszonylatában („a mester legelszántabb kamaszkori képeinek betöltője!”) értékelődnek. A következő bekezdés hangsúlyosan összekapcsolja a megszentelt időt és a teret, s az átszellemült mester (kiben „meghosszabbodott a százszorszép”, vagyis kvázi eggyé vált a természettel) szavak nélkül, vagyis a nyelv általi megkettőződés nélkül érzi át az együttlét harmóniáját.³² Szavak nélküli imádság ők ketten. Itt éri el a passzus a fennköltség csúcsát, amit a mondaton belül és a következő mondatban azonnal ellenpontosz a környezet profanizálása („tapodva a kerti növényzetet”; „Az ebédelés felől érkező hívó hangokra”), s a bibliai utalás travesztijája: „a mester legördült (szilák robajával – Tu es Petrus stb.) Gitti mellé.” (ami utólagosan a pár maradéktalan összhangját is megkérdőjelezi!). A bekezdés a natúra és kultúra, natúra és technika, emberi és nem-emberi hangsúlyos távoztatásával zárul: a letaposott kerti növényzet, „eltűntén a talpaknak”, újra fölemelkedik,³³ s ez a látvány a természetrajzi filmek effektusára utalva jelenítődik

³¹ E sorok árnyékszövege József Attila *Eszmélet* című versének első szakasza, ahol a genezist evokálva a hajnal a „földtől eloldja az eget”, s „tisztá, lágy szavára” élénkül, elevenedik meg a világ: „a bogarak, a gyerekek / kipörögnek a napvilágra”, s „Az éjjel rászáltak a fákra, / mint kis lepkék, a levelek.”

³² „A mesterben – mindenek ellenére – meghosszabbodott a százszorszép (ekkor természetesen megszűnt százszorszépnékné lenni), és ő nem mondott semmit. Keze jó kezekben volt.” (ESTERHÁZY, *Térmelési-regény*, 176–177.) A metamorfózis ironiája, hogy a mester nem pusztán virággá válik, mert átváltozása során a százszorszép is átváltozik valamivé: itt megint csak az *egymást áthatás* ismétlődő effektusával találkozunk. A „Keze jó kezekben volt” a szó szerintit (kézfogás) és a képes beszédet („jó kezekben van az ügy”) keveri.

³³ „A százszorszép lassan, mintha izmai lennének, a környező egyszerű, de mindazonáltal semmivel kevésbé rejtélyes fűszálakkal együtt fölemelkedett, eltűntén a talpaknak.” (Uo., 177.) Itt a százszorszép emberhez-állathoz hasonlítódik („mintha izmai lennének”); ugyanakkor a virág és a fűszálak „rejtélyes”-ek, vagyis idegenek; az ember természetben léte végtére a fű/virág letaposására korlátozódik.

meg. A jelenet többszörösen is ironizálja a természetbe való visszatérés, a természeti idill lehetőségességét, természet és kultúra, természet és politika, természet és technika, magánélet és közélet szétválaszthatóságát. Ugyanakkor az ironia nem viszonylagosít mindent: eldöntetlenségben hagyja a megismételhetetlen pillanat (s abban a harmónia/boldogság) érvényét.³⁴

Az alapvetően dialógusokra, replikákra, konverzációkra, vagyis beszédeseményekre, beszédfordulatokra épülő, azok komplex szemantikai és modális játékát színre vivő és pazarul kiaknázó *Termelési-regényben* a külső-belső leírások az elbeszélés háttérbe szoruló elemei, így például *A Buddenbrook-házhoz*, vagy az *Egy polgár vallo-másaihoz* képest a ház, az otthon klasszikus családregeényi leírásának³⁵ sincs jelentősége, ugyanakkor a magán- és közélet elhatárolásának/elhatárolhatatlanságának és e határ mozgásának nagyon is van. Mindez vonatkozik az oikosz, a ház, az otthon motívumának áthelyeződő ismétlődéseire, pontosabban arra a családi, vállalati és egyesületi életre is kiterjedő motívumhálózatra, amelyben az otthon/otthonosság kép-zete megteremtődik és folyvást veszélybe kerül, áthelyeződik, illetve rombolódik. A megszakításokkal, több részletben elbeszélt hűsvéti ebéd alkalmával szóba kerül a kitelepítés, a kényszerlakhelyre deportálás, amely 1951-ben megfosztotta a családot az otthonától.³⁶ Az otthonosság-paradigma groteszk-tragikomikus fejleménye, hogy Sánta Szabó, a tanácselnök még erről a helyről is ki akarja tűrni a családot, s az apa éppen a kitelepítési-papír felmutatásával hárítja el a támadást.³⁷ Az otthon,

A letaposott fű újbóli fölemelkedése egy morális példázatot is fölidéz, Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című vallomások szociográfiájában Gyümölcsoltó Gergelynek maga az Isten mondja: „A fű lehajlik a szélben, és megmarad, fiam.” (Sütő András, *Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek, Szépirodalmi*, Budapest, 1978, 146.). A *Termelési-regényben* e mozzanat az ember és természet viszonyát, a humán nyomhagyás korlátozottágát jelzi.

³⁴ „Ő meghatódottan nézett körül, a lányka trónolt, Frau Gitti édesdeden szuszogott. „Tudja, barátom, ekkor odaléptem az ablakhoz, nekinyomtam a homlokomat az üveghez, nyomot hagytam, és az jutott eszembe, hogy emlékeznek majd mindig erre az időre, merthogy ekkor... – szemérmes harakolással téblábolt picikét – ...ekkor boldog voltam” Hej!” (ESTERHÁZY, *Termelési-regény*, 413.) Ezt a részletet Radnóti Sándor is idézi a következő kommentárral: „Olyan egzisztenciális tudást közvetít ez az idő-múlásról (az ifjúság elmúlásáról) és a boldogság pillanatkarakteréről, amelynek ritkán van nyoma ebben az antimelankolikus könyvben.” (RADNÓTI, I. m., 771.). A passzus (melynek beágyazottságától, előtjtétől és utánjától, a kisgyermekes író-családapa életének káoszát felidéző regényrészletektől, vagy akár szorosan vett pendantjától, a kerti jelenettől bajos eltekintünk) legalább annyira szól a „boldogság pillanatkarakteréről”, mint ezzel szoros összefüggésben a pillanat rögzíthetetlenségéről, ismételtetlenségéről. Ezt nyomatékosítja az ablaknak nyomott homlok önreflexív alakzata, mint az elillanó nyomhagyás alkalmá (mely több helyen fölbukkan az életműben, például az *Egyszerű történet vessző száz oldal*, – *kardozós változatban* és a *Márk-változatban* is), s az a kötés, amely a boldogság-pillanatot a múltba utalja és a törekeny emlékezéshez kapcsolja. Mi más a megismételhetetlen pillanat, a visszahozhatatlan múlt fölötti gyász, mint a melankólia modulációja?

³⁵ Lásd erről SZIRÁK, *Teremtődő örökség*, 246–248.

³⁶ A már a *Fancsikó és Pintában* is felbukkanó téma itteni összefüggéseiről részletesen írtam tanulmányomban: „Az elesettség volt ott a domináló elem”. Az erőszak körülményei a *Termelési-regényben* = Uő., *Az irodalom ígérete*, 392–409.

³⁷ „Azt semmiképpen se lehetne állítani, hogy a mester családja és az ÁVÓ kenyerespajtások lettek volna, lám most mégis ez a pecsét hozott segítséget az elboronálásban. A Sánta Szabót már várta a kocsmában a többi kis nagykutya. »Na?« »Hű, fűzfa, báj ván. Ennek a gerőfnak az ávótól van papírja!«,

a Gitta asszonyhoz és Dongó Miticshez fűződő idill veszélyeztetettsége – az ironizáltság különböző fokozataiban – vissza-visszatér például az átigazolást intézők fenyegető megjelenéseivel, vagy akár a közeli rokon, Jozef Veverka (különösképp a „mester” szempontjából) követelőzően adakozó mindennapi látogatásaival. A ház, az otthonosság elvesztése ironikus-groteszk, de egyszersmind patetikus hangoltsággal mutatkozik meg az öltöző lerombolásának jelenetében:

Mert ahol „tegnap” még szerényen málladozó öltöző és el-elduguló lefolyójú fürdő álldogált. ott... ott most nem volt semmi, lényegileg. Haj, az áruló arci kifejezés! „Mi van, haver?” nevetgéltek kényszeredetten a sportoló fiatalok. Jobban voltak tájékozódva, nemcsak mert előbb értek ki a pályájára, hanem mert egy ilyen omlás, intézkedés és vernichtung bentről, a gyárból gyökeredzik, ahol a nagyrészüket a „gyerekeknek” dolgozik, ki teljesítménybérben, ki órabérben. A mester tehát már csak a súlyos, mézes-zsíros gyümölcsöt konstatálhatta, a lomb ezernyi susogását, a levelek reszketőn tündökletes mozgását, a „nyári rezgést”, de ott a mélyben, hol ásványi sók, vizerek komor lehetőségeiről esik szó, ott ő idegen. Ritka eset ez nála, ki oly otthonos e világban. Az előbbi dolog szemére is lett neki egy kései alkalommal hányva, igen depresszív hangulatba kergetvén a jeles embert. – Ahhoz, hogy valahol otthon legyünk, másutt idegennek kell lennünk. „Tetszetős.” [...] „Bizonyos közfalak álltak, ez kétségtelen.” Ennyi. Ennyit tudott mondani, ő, a szó ura s rabja, ennyit. A látvány nem olyan volt, amitől megeredne a nyelv; inkább a bénultság volt a jellemző okozat.³⁸

A rozzant, de megszokott, otthonos öltöző fölötti gyász értetlenséggel, az elárultatás érzésével párosul. Az elbeszélő a kíméletlen romboláshoz azt a német szót társítja, amely a nemzetiszocialista használatban az „ellenség” megsemmisítésének jelölésére szolgált. Az „áruló arci kifejezés” kettős kötésben áll: a mester által látott arcokra és a saját arcára is vonatkozhat, illetve lehet az árulás és az árulás fölötti megdöbbenés kifejeződése is (erről *árulkodik* az arc.)³⁹ A mester, a gyárban dolgozó fiatalokkal szemben nem tudhatja, hogy az öltöző lerombolásának ötlete kitől származott: pontosan honnan „gyökeredzik”? A látható fa és a láthatatlan gyökér példázata az idegenség/kiismerhetetlenség versus otthonosság/ismerőség ellentétében értelmezi a történeteket. A Tamási-parafrázis⁴⁰ az idegenség kiküszöbölhetetlenségét tudato-

ESTERHÁZY, *Termelési-regény*, 216. Nincs itt tér a passzus motivikus kötéseinek részletes taglalására, csak jelzésszerűen: a „kenyerespajtás” ironikus utalás a nagyapával kenyérért való sorállásra; mint ahogy az is groteszk hatást keltő bonyodalom, hogy a kitelepített már nem lehet még egyszer kitelepíteni, vagyis az „otthont” éppen az otthontalanság okozója menti meg.

³⁸ Uo., 359–360.

³⁹ Ehhez, így az árulás, becsapás (hűtlenség, átigazolás, eladás) motívumsorához tartozik a regényben a sportnyelvi klisé variációiban gyakorta előforduló ironikus kifordítása is: „Az idő tájt igen jó formát áruktam el” (Uo., 135. 196., 230., 348.)

⁴⁰ Az *Ábel Amerikában* zárlatában olvasható mondat („Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne”) szállóigévé vált, s az értelmezők gyakran a Tamási-trilógia példaértékeként kezelik,

sítja, s érdemes ezt az amúgy ellenpontosított („Tetszetős”) parafrázist összevetni a zárattal, amely a mester megszüntethetetlen kívülállását (odatartozásának kétségségét) hangsúlyozza.⁴¹ A lakonikus megállapításban („Bizonyos közfalak álltak, ez kétségtelen.”) a „közfalak” kétértelműsége (miszerint helyiségeket elválasztó és ugyanakkor a „köz”-é!) a közösség elleni merényletet hangsúlyozza. A szömvész elakadó szava, a hallgatás a döbbszent tehetetlenség jele.

A kitelepítésnek, az otthonkeresésnek, az öltöző elvesztésének motívumsorába groteszk-ironikus módon illeszkedik az ágybabúzás szokása, ahol az *otthonfoglalás* játékos „pajk”-ja sem leplezheti a gyermeki, de mindazonáltal erőszakos diszlokációt.⁴² A belső és külső, a magán- és közélet, az irodalom és a politika, az erőszak

noha erősen mesei-ironizált kontextusban hangzik el: a nagy krízisben lévő Ábel előbb Krisztust és az ördögöt *képzeli maga elé*, s vonja kérdőre a világon való célunkról, majd betéved egy néger gyülekezetbe, hol éppen egy „ördögöt vetélőt” kérdez meg az élet értelméről. A nevezetes válasz után ezt olvassuk: „Ahogy ezt kimondta, ismét kacagni kezdett, de nem egészen úgy, mint az előbb, hanem a keserves és az örökké hontalan ember könnyes kacagásával. Még a térdit is csapkodta, miközben folytak a könnyei. Majd hirtelen azt is abbahagyta, újra a szemembe tekintett, utána pedig szaladni kezdett lefelé a hegyen. / Úgy szaladt, mintha nem is ember lett volna, hanem valami fekete angyal. / Amíg láthatam, utána néztem, aztán leültem a földre, és a fejemet a két tenyerembe hajtottam. / – Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne – ismétlem el magamban. És éreztem, hogy a szívem megtelik nagy és általános meleggel, a lelkem megtelik a derűs idő nyugalomával, és a szemem megtelik a hajnal harmatával. / Lassan felálltam, és azt mondtam: / – Igaza van: késedelem nélkül haza fogok menni, hogy otthon lehessek valahol ezen a világon! Igaza van: nem is lehetünk más célra ebben az életben, minthogy megismerjünk mindent, amennyire lehetséges: a tarka és zezgugos világot, a megbocsátandó embereket, az egymásra morgó népeket, s amikor mindent megismertünk, amennyire lehetséges, akkor visszamenjünk oda, ahol otthon lehetünk.” TAMÁSI ÁRON, *Ábel Amerikában* = Uő., *Ábel*, Szépirodalmi, Budapest, 1967, 710. Az „örökké hontalan ember” jelmondatát Ábel elismétli önmagának. A fogadalom performatív ereje vitathatatlan, ezzel együtt nem annyira állapotot, mint inkább vágyat, törekvést, *ígéretet* sugall. A *Termelési-regény*ben szereplő mondat az otthonosság és az idegenség szükségképpen relációját feltételezi: aki mindenütt otthon van, az sehol sincs otthon.

⁴¹ „Ő visszaballagott a helyére. A zsíros tányérokra összegyűrt szalvéták csomósodtak. A Jobbszélső már várta. »Mit fűzöd! Végre, hogy elmegy.« Ő nem jutott szóhoz. Nem gondolta, hogy Armand úrnak ellenségei vannak! A suttogásokból úgy tetszett, egy emberként állnak az edző mögött. »No de hát épp ez a suttogások sajátja!« Ezt megmondta a Jobbszélsőnek. Az vékonyan fölnevetett. »Petikém! Mit tudsz te itt a dolgokról.« »Hogy-hogy« - hebegett ő. »Úgy! Hogy te itt vagy az edzéseken meg a meccseken, aztán kész, mész haza.« »Miért? Mi van még?« - kérdezte ő sértődötten. A kis fekete fiú ránézett a Beállósra. Ő is? »Hogy micsoda? Mi egész héten bent gályázunk a gyárba. – Kicsit várt, aztán tovább mondta: – Mit képzelsz?! Nokedl nincsenek ellenségeid? Téged nem dumálnak ki?« Állt. »Ez így van mindenütt, Petikém – szolt a Beállós.« (ESTERHÁZY, *Termelési-regény*, 468.)

⁴² „Az ágybabúzás! Az az egyik legjobb dolog volt. Sorra járni az idegen ágyakat egy kis *pótszundira*. Ilyenkor jó elő egy nagy család előnye! Mert most nézzük a mester, e hajdani gyermek szempontjából: a »mami« - hogy az átélés fokát én is prezentáljam -, a mami ágya már biztosan üres (ti. a mami által üres). Olyan korán egyszerűen nem lehet fölébredni! Ha ténylegesen üres, rögtön el lehet foglalni. Ez nem a legjobb eset, mert lévén a mami ágya a legmelegebb »bolyhosmeleg«, ettől csak rosszabb következhetik, mélypontra a papi ágyával, mely hideg és nikotinszagú – mindazonáltal, tán épp e férfias ridegségéért, viszonylag nagy a népszerűsége. Hanem sokkal jobb, ha valamelyik szemfüles kistestvér már oda betelepedett, mert akkor annak az ágya üres. S mivel olyan időkről van szó, melyeket a mester erőszakja igazított, s bizony igen jó irányban, így az itt-való heverészés bármikor megszakítható volt. Sőt még a papi ágyát is meg lehetett szerezni: vagy halogató taktikával, megvárva míg enszántából elvonul, vagy kitartó PAJK-akcióval, esetleg megosztva. Ekkor rövid pörölés támadhat, ki fekdjön belül, illetőleg kívül. »Hogy ki megy: *bebelüre* és *kibelüre*.«, Uo., 353.

elszenvedése és elkövetése közötti „térfélcserék”, határmódosulások, áthatások megmutatkoznak a vezérmotívumoknak (s egyszersmind önreferens alakzatoknak) számító *csók* és a *pofon*, a kölcsönösségen alapuló interpenetráció, a szeretet-paradigma, illetve a kölcsönösséget éppen leromboló, erőszakos érintés, erőszaktevés megnyilvánulásaiban. A *Termelési-regény*ben az erőszak körülményeit taglalva korábban azt feltételeztem, hogy „a „szív kultúrá”-ját (a gyengédséget, a szívéllyességet, a bizalmat) előtérbe állító második részben a ritkán szóba hozott erőszak a családi bensőségeség elfelejtett, elnyomott, fenyegető rémeként, így paradox módon annak egyszerre ellentétéként és feltételeként jelenik meg”,⁴³ de ez – már eddig is láthattuk – nem egészen így van, hiszen az iteratív motívumkezelés, a hálózatos utalásrendszer részeként, a külső és belső, a magán- és közélet elmozgó határaiként az első rész pofonjelenetének (Ádám Lajos megüti Békési KISZ-titkárt, Marilyn Monroe pedig Ádám Lajost)⁴⁴ tükrös és ugyanakkor elkülönülő ismétlése a „családregény” „Pofozási Versenye”, ami természetesen relációba kerül a György úr gerincére mért ütés mozzanatával,⁴⁵ az apa megverése és a templomi lábra taposás jelenetével,⁴⁶ valamint a futballpályán előforduló szabálytalan megmozdulásokkal, Marci úr lábcsontottörésének,⁴⁷ illetve a tűzoltó által adott „gorcsevi pofon”⁴⁸-nak a történetével. Most maradjunk az ironikusan átkeretezett erőszak szcénájánál, a „Pofozási Verseny”-nél:

„Tudja, barátom, én még soha senkit nem ütöttem meg. Csak az öcséimet.” Ho-hó, a régi szép idők, amikor a mester agyba-főbe gypálhatta a kicsiny testvéreit! Például odáig ment, hogy Pofozási Versenyt hirdetett! Hogy ki bír ötöle több pofont kapni! „Mintha barátom, én lettem volna az Élet.” A versenyt nagy fölényrel nyerte Mihály úr, aki elkéült ajakkal tűrte 212 pofon csattanását, puffanását stb. Jellemző a mester lelki előkészítésének minőségére, hogy Mihály úr – szíve szerint – nem állt volna meg 212-nél, csúcsot javított volna; erre végül is nem került sor. Ő unta is, szegyenkezett is. Marci úr 56-ig bírta, akkor „kifűjt”. György úr pedig el sem indult, azt mondta félénken: „Nem.” Akkor már fizikailag erősebb volt a mesternél, de jó egy évig nem mert visszaütni, beleivódott a (jobbágyi) tudat. A mester előtt sem maradt titok az erők alakulása; nyilván ezért volt még agresz-szívebb, provokatívabb György úrral kapcsolatosan. „Nyomorult év volt.” Valódi elnyomást honosított meg ő, rendőrdiktatúrát, spionokkal, kivégzéssel, koholt vádakkal, pörökkel, pofonok garmadájjával, cikáztak a csendőrtollak, mígnem egyszer visszakézből akkora pofont („pofontot”) kapott György úrtól, hogy arról kódult. [...] Utána egész délután együtt sírtak György úrral a kertben, a hengematte alatt,

⁴³ SZIRÁK, „Az elesettség volt ott a domináló elem”, *Uo.*, 401.

⁴⁴ ESTERHÁZY, *Termelési-regény*, 98. Részletesebb kommentárja itt: SZIRÁK, *I. m.*, 397.

⁴⁵ ESTERHÁZY, *Termelési-regény*, 177. illetve 182–183.

⁴⁶ *Uo.*, 245. Részletesebb kommentárja itt: SZIRÁK, *I. m.*, 408–409.

⁴⁷ ESTERHÁZY, *Termelési-regény* 362.

⁴⁸ *Uo.*, 327. Utalás Gorcsev Ivánra, Rejtő Jenő *A tizennégy karátos autó* című regényének legendás pofonosztó matróz főhősére.

és avval a helyzet meg lett oldódva. [...] „Tudja, barátom, az a pofon épp jókor jött. Bár kisebb lehetett volna azért. Nagyon fárasztó volt már a meghonosított terror. És unalmas.”⁴⁹

A testvéri versengés, az elsőszülöttség ingatag pozíciójának megőrzése jegyében öccseivel szemben erőszakot alkalmazó mester versenyként, *agónként*,⁵⁰ vagyis a nyílt, szabályozatlan erőszakot leplezendő, küzdőjátékként keretezi a fiatalabbak bántalmazását. Ő maga egyfajta játékalapító, az erőszak kimérője, aki mentesül az erőszak viszonzásának kockázatától, vagyis az ő „játéka” nem annyira az agón, hanem a *mimikri*. Az álló- és fájdalomtűrő képességet mérő, meglehetősen egyoldalú játékot rákényszeríti az ifjabbakra, aránytalan fölényt kialakítva magának: „Mintha barátom, én lettem volna az Élet.”. A sajátos versenyhez a nevelés célzatát, „az élet iskolája” megtévesztő közhelyét kapcsolva (vö. „sok pofont kapni az élettől”).⁵¹ A sportnyelv beszüremkedése („A versenyt nagy fölénnel nyerte”; „csúcsot javított volna”) a beszéd tárgya és hangneme közötti feszültséget kiaknázva humoros hatást kelt. Ráadásul a bántalmazó, a játék sanda alapítója (*játék-mester*) mintegy az edző („mester”) szerepét is felveszi („Jellemző a mester lelki előkészítésének minőségére”; „A mester előtt sem maradt titok az erők alakulása”). Az affektív átalakulás („Ő unta is, szégyenkezett is.”; „Nyomorult év volt.”; „Nagyon fárasztó volt már a meghonosított terror. És unalmas.”) a magán- és a közélet, a család- és a makrotörténet kontaminációjaként mintegy történelmi magyarázatot kap: a genotipikus áldozathibáztatás humorától („Akkor már fizikailag erősebb volt a mesternél, de jó egy évig nem mert visszaütni, beleivódott a (jobbágyi) tudat.”) a kijózanító válaszpofonig: „míg nem egyszer visszakézből akkora pofont /»pofontot«/ kapott György úrtól, hogy arról kódult.” A „Pofozási Verseny”-en messze túlnyúló, azt ironikus-groteszk színben feltüntető „elnyomás” leírása Rákosi-rendszer reminiscenciáit használja, s ezt a felsorolást töri meg a „cikkáztak a csendőrtollak” anakronizmusa, ami deformált idézet József Attila *Hazám* című verséből.⁵² Az eredetiben „cicáznak” szerepel, ami egy

⁴⁹ Uo., 325–326.

⁵⁰ Roger Caillois játéktipológiája számos játéktípust különböztet meg: küzdőjátékokat (*agon*), szerencsejátékokat (*alea*), szerepjátékokat (*mimikri*), illetve a szédítő helyzetekkel kísérletező játékokat (*ilinx*). „A *paidia* olyan játékfajta, amely minden egyéb játéktípus forrásának tekinthető: a többinél kevésbé strukturált, még nevet sem kapott tapasztalatokkal dolgozik, a születőben lévő, lehetőségekkel teli, kísérletező érzéki tapasztalatnak nincs rögzített szabályrendszere, szimbolikus jelentése, nem teremt mesterségesen megoldandó nehézségeket, mint a kultúrateremtő *ludus*. A *paidia* a tiszta játszókodás, a szokásos jelentésadásokat és határokat átlépő, önmagával kísérletező életöröm játéka.”, VERMES Katalin, *Játszó életöröm: a mozgásimprovizáció fenomenológiája = Emancipáció – tegnap és ma*, szerk. KICSÁK Lóránt – KÖRÖMI Gabriella – KUSPER Judit, Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó, Eger, 105.

⁵¹ A *Termelési-regény* keletkezése idején még önkéntelen, amolyan tervezhetetlen, temperált intertextussá vált utóbb a Gulyás testvérek 1981-es dokumentumfilmje, a *Pofonok Völgye avagy Papp Lacit nem lehet legyőzni*, s főként annak filmzenéje, a Bródy János-Beatrice *Mire megy itt a játék? Pofonra megy!* című dala.

⁵² „Cicáznak a szép csendőrtollak, / mosolyognak és szavatolnak, / megírják, ki lesz a követ, // hisz »nyíltan« dönt, ki ezer éve / magával kötvé mint a kéve, / sunyít vagy parancsot követ.”

közismert játék elnevezéseként fogócskázást jelent, de a pajkos, dévajkodó enyelgést, szerelmeskedést és a játékosan ingerkedő kötözködést is.⁵³ Ekként a csendőrtollak metonimikusan a kötözködő csendőröket jelölik, akik „mosolyognak és szavatonak”,⁵⁴ azaz sandán gyakorolják a hatalmukat (ahogy a mester nem átallja a „Pofozási Verseny”-ben), de mindjárt a harmadik sorban a „csendőrtollak” (kakastoll vagy darutoll) szó szerinti értelmükben íróeszközök, amelyek „megírják, ki lesz a követ.” Ez a mozzanat pedig a hatalom *diktálásának* jelentésén túl az *írás/megírás* regénybeli önreflexív paradigmájával (szövés, motívummá tevés) lehetne kötésben, de Esterháznál a csendőrtollak nem „cicáznak”, hanem „cikkáznak”, ami a közkeletű „cikáznak” egy változata, s a mozgásirányt többször, hirtelen megváltoztató sebes haladást jelenti, de kergetőzést, szikrázást, villámlást, mi több: a gondolatok gyors váltását, vagy akár a fájdalom valamely testrészbe való belehasítását is.⁵⁵ Vagyis a pofonok fizikai hatását éppúgy referálja, ahogy az önkény követhetetlen tobzódását, s metaszinten a szavak és jelentések regénybeli cikázását.

Az erőszak családon belülré kerülése, s annak (ön)ironikus-szatirikus, kvázi törtenelmi magyarázata a politikai rendszerek változásaira is referál: mozgásba hozva a Rákosi-és a Kádár-rendszer regénybeli diskurzusát.⁵⁶ Egyrészt, ahol „zsarnokság van, ott zsarnokság van”, a testvérek közötti kapcsolatokat is magába szöve, másrészt a mester itt egy olyan hatalmaskodó, aki a válaszpofon nyomán hajlamos kijózanodni, megenyhülni,⁵⁷ ami – a „mene. tekel, ufarszin” dániai üzenetének ironikus visszhangosításával, s akár egy ’56-ra tett rejtett (vagy nem is oly rejtett: „Marc úr 56-ig bírta”) utalással – megint csak a fennálló negációjának és affirmációjának egymásbafordulását,⁵⁸ a Kádár-rendszer regénybeli képét árnyalja. S mindannyiszor – a családhoz, a csapathoz, a rendszerhez való – az *oda-nem-tartozó oda-tartozás* megszüntethetetlen ambiguitását sugallva.

⁵³ *A magyar nyelv értelmező szótára*, szerk. BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László, Arcanum Kézikönyvtár = <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/c-2232B/cicazik-225FC/> (Hozzáférés: 2025. szeptember 1.)

⁵⁴ Itt az Ottlíktól kölcsönzött cím: *Ki szavatul a lady biztonságáért?* véletlenszerű intertextussá válik.

⁵⁵ *A magyar nyelv nagyszótára*, szerk. ITTÉZS Nóra et al., <https://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?entryid=10930> (Hozzáférés: 2025. szeptember 1.)

⁵⁶ Lásd erről BÓNUS Tibor, *Textualitás és beszédszerűség, I. m.*, 451–453, illetve SZIRÁK, *Kimondottan kimondatlan*, 377–383.

⁵⁷ Sőt megrendülni, s kiengesztel(őd)ni: „Utána egész délután együtt sírtak György úrral a kertben, a hengemate alatt, és avval a helyzet meg lett oldódva.”

⁵⁸ Vö. BÓNUS, *Uo.*

B I B L I O G R Á F I A

- A magyar nyelv értelmező szótára, szerk. BÁRCZI Géza – ORSZÁGH László, Arcanum Kézikönyvtár = <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/c-2232B/cicazik-225FC/>
- A magyar nyelv nagyszótára, szerk. ITTÉS Nóra et al., <https://nagyszotar.nytud.hu/dictsearch.html?entryid=10930>
- BÓNUS Tibor, *Élő halál. Gyász, hagyaték és túlélet József Attilánál*, Kortárs, Budapest, 2024.
- BÓNUS Tibor, *Garaczi László*, Kalligram, Pozsony, 2002.
- BÓNUS Tibor, *Textualitás és beszédyszerűség – esemény és korszakküszöb. A Termelési-regény újraolvasásához = Hatástörténetek. Tanulmányok Kulcsár Szabó Ernő 70. születésnapjára*, szerk. BÓNUS Tibor, HALÁSZ Hajnalka, LŐRINCZ Csongor, SMID Róbert, Ráció, Budapest, 2020, 420–468.
- Jacques DERRIDA – Maurizio FERRARIS, *A Taste for the Secret*, ford. Giacomo DONIS, szerk. Giacomo DONIS – David WEBB, Polity, Cambridge, 2001.
- ESTERHÁZY Péter, *Fancsikó és Pinta / Pápai vizeken ne kalózkodj!*, Magvető, Budapest, 1981.
- ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regény (kisssregény)*, Magvető, Budapest, 1983.
- L. WERNER HEISENBERG, *A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról*, ford. FALVAY Mihály, Gondolat, Budapest, 1983.
- KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Esterházy Péter*, Kalligram Pozsony, 1996.
- RADNÓTI Sándor, *Az idill halála és halhatatlansága*, Jelenkor 2025/7–8., 751–773.
- SÜTŐ András, *Anyám könnyű álmot ígér. Naplójegyzetek*, Szépirodalmi, Budapest, 1978.
- SZIRÁK Péter, *Az irodalom ígérete. Tanulmányok 1998–2023*, Prae, Budapest, 2024.
- SZIRÁK Péter, *Teremtődő örökség. Mészöly Miklós és Kukorelly Endre családregényeiről = Életformák. Család- és életszerveződések irodalmi perspektívái*, szerk. PINCZÉSI Botond – VINCZE Richárd, Fiatal Írók Szövetsége, Budapest, 2025, 239–285.
- TAMÁSI Áron, *Ábel*, Szépirodalmi, Budapest, 1967.
- VERMES Katalin, *Játszó életöröm: a mozgásimprovizáció fenomenológiája = Emancipáció – tegnap és ma*, szerk. KICSÁK Lóránt – KÖRÖMI Gabriella – KUSPER Judit, Eszterházy Károly Egyetem Liceum Kiadó, Eger, 105–115.

A barokk didaktikus költemény és „a piros virág”

Petőfi Sándor episztolája Adorján Boldizsárhoz

The Baroque Didactic Poem and the „Red Flower”:

Sándor Petőfi's Epistle *To Boldizsár Adorján*

KOVÁCS ADORJÁN

egyetemi tanár

Goethe-Universität, Frankfurt am Main

profkovacs@googlemail.com

ORCID 0009-0006-8921-1454

A B S Z T R A K T

Petőfi egyes verseiben olyan barokk költészeti hagyományokat hasznosít újszerű módon, amelyeket korában már elavultnak tartottak, mint például a didaktikus költeményt, az allegóriát vagy az „erénydíjt”. Az itt elemzett költeményben a költészet szerzőjének és olvasójának tükörképszerű, produktív illetve receptív „édes halála” érdekes hozzájárulás az ideális olvasó fogalmához. Petőfinek ez a kendőzetlenül visszatekintő oldala tanulságos feszültségben áll a *Felhők*-ciklussal.

A B S T R A C T

In some of his poems, Petőfi utilizes, in a new way, Baroque poetry traditions such as the didactic poem, the allegory, or the “prize of virtue” that were already considered outdated in his time. The mirror-image-like productive and receptive ‘sweet death’ of poetry’s author and reader in the poem analysed here is an interesting contribution to the notion of the ideal reader. This unabashedly backward-looking side of Petőfi sets up an enlightening tension when compared with his avant-garde *Clouds* cycle.

Adorján Boldizsárhoz

Mélységes völgyben, olyan mélyben,
 Hogy, a mik állnak közelében,
 A mozdulatlan gránitbércek,
 Ezen vasnál vasabb falak,
 Még ők is, a mint ott lenéznek,
 Szédülni látszanak...
 E mély völgynek legmélyebb fenekén,
 Hová a napvilág fél feketén
 Jut el csak a sok bujkálás miatt,
 S hol a hold, ez a szép fonóleány
 Olyan kísérteties szálakat
 Ereszt éjenként ezüst guzsalyán,
 Mikéntha fonna szemfedőt magának...
 A völgyben ott, egy nagy szomorfűzfának
 Tövén, nyílt egy kicsiny virág.
 Homály és lombok takarák.
 Nem volt körülé semmi, semmi fény,
 Csak egy fagyott nagy harmat reszketett
 – Egy örökkévaló könny – levelén,
 Mint a gyémánt a vérző seb felett.
 Mert a virág piros volt... nem csoda,
 Egy összetépett szívből támadta.
 Kevés vándor fordult meg itt e tájon,
 Kevés szem akadott meg e virágon,
 De a ki látta őt,
 Hamarjában nem mehetett el,
 Ott állt csodálkozó szemekkel
 E bü-növény előtt,
 És nézte, nézte, s érzett kínokat.
 Miktől a lélek szerteszét szakad,
 De míg így ölte őt az, a mit látta,
 Szivott bódítón-édes illatot...
 Barátom, ez a fájdalom virága,
 Ez a virág lantod zenéje volt. –

Miért tiprád el ezt a szép virágot?
 Mért hallgatott el így kezeden a lant?
 Nem fáj, nem fáj, midőn a földhöz vágta,
 S mintegy zokogva húrja kettépattant?
 Nem kiáltott rád a lelk' ismeret,
 Midőn rá tetted gyilkos kezedet?
 Mert gyilkos vagy, megölted
 Nem testedet,
 De ennél sokkal többet,
 Jobb részedet;
 A lant a lelke a költőnek,
 S te, hah, te lelkedet öled meg!...
 Egy költő-lelket semmisíteni meg!
 Nem ismeréd tán küldetésedet?
 Szent és nagy ez valóban.
 A melly föld pusztulóban,
 Haldokló félben van, a mellynek már
 Nem használ sem eső, sem napsugár:
 Az a költő könnyhullatásitul
 S mosolygásától újra fölvirul.
 Mivel felelsz majd, hogyha egykoron
 Az, aki küldött, számadásra von?
 Ha mondja majd: „Nézz arra lefelé,
 Amerre tetted útadat,
 Jól látszik, hosszú sivatag...
 A rád bízott földet nem míveléd!”

Föl, föl, barátom, drága minden percz,
 A föld futócsillagjai vagyunk,
 Csak addig élünk, míg leszaladunk;
 Maholnap a bíró előtt lehetsz.
 Föl, föl, barátom, illeszd össze lantod,
 Leheld beléje búbanatodat,
 Hisz a költő, ha a legfájóbb hangot
 Sohajtja, akkor a legboldogabb.
 Dalold el mind, mivel szived teli,
 S minden hang, a melly ajkadon kijő,
 Lelked darabja légyen... oly dicső
 Kín és gyönyör között elvérzeni!

Pest, 1848. [január 5.]¹

¹ PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1848–1849). Kritikai kiadás*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, szerk. SZILÁGYI Márton, MNMKG Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, Budapest, 2024, 11–13. (Petőfi Sándor Összes Művei 6.)

Petőfi 1848. január 6-án küldte el a verset egy levéllel együtt barátjának, a kiváló jogász és dilettáns költő Adorján Boldizsárnak (becenevén Trifunác), aki ismeretlen okból szüneteltette a versírást. Petőfi ezzel a levéllel biztatta őt irodalmi tevékenységének folytatására, sajnos hosszú távon hiába. Az igen jellegzetes hangvételi kísérőlevél így szól: „Kedves ecsém, Trifunác! Tanulj ezen a versből, igen épületes dolgok vagynak benne, és megjavulásodat azzal kezd, hogy firkáncs valami hozzád méltót ezen emléklapra, ami énhozzám szóljon, mert az enyém a lap, nem feleségemé. Aztán küldd el rögtön szinte postán és így, összegyüretlenül, jó vastag borítékban, hogy meg ne törődjék. Sed cito. Ha nem tudod a verset elolvasni, nem tehetek róla, késő éjjel írtam álmosan és gyorsan. Szeretetreméltó Rudinkat pedig kitelhetőképén csókold nyakon a nevemben. Isten és minden szentei veletek!... őszinte barátod PS”.²

Egy sziklás szurdok mélyén elrejtve egy „piros virág” nyílik „egy szomorúfűzfának tövén”. A szinte elérhetetlen, sőt numinózus mélységet Petőfi három képpel hangsúlyozza, amelyeknek összessége, mint egy *retardáló mozzanat*, már maga a nagy távolságot érezteti velünk: a határoló gránitfalak megszédülnek, ahogy lenéznek, a napfény „fél feketén” érkezik a mélybe a sok szöglet miatt, amelybe beleveszik, a hold mint fonóleány hosszú ezüstsálakból „szemfedőt” sző. Minden kép a *tremendum* varázsát mutatja. A „piros virág” ezért nagyon nehezen elérhető, és csak kevesen látják.

A „piros virághoz” vezető nehéz út hasonlítható Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című regényében a „kék virághoz” vezető, ugyancsak nehéz útjához, ahol a főhős egy sötét erdőn halad át, amelybe nem szűrődik be fény, majd egy sziklás szurdokon kell felmászni, amíg egy barlang nyílásához ér, ahol egy izzó földalatti patakba lép, és egy rétig úszik, ahol természetfeletti fényben egy csodálatosan illatos kék virágot talál. De itt véget ér a párhuzam, annál is inkább, mert Novalis olvasása Petőfinél amúgy sem dokumentált, hiszen a végtelen utáni vágyakozást szimbolizáló „kék virággal” szemben Petőfi „piros virága” valami sokkal konkrétabb dolog. De miután a „kék virág” ismerete a magasabb műveltséghez tartozhatott, egyáltalán nem lehetetlen az intertextualitás. Ezt a következtetést az sem zárná ki, ha Takács Gyulának adnánk igazat, aki úgy vélte, hogy „a vers virágával, a shakespeare-i és a shelley-i képzelettel árnyalt »Érzékeny Plánta«, a »Sensitive Plant« magyar párjával”³ van dolgunk – e költőket bár biztosan olvasta Petőfi, de Shelley *The Sensitive Plant* című költeményében a plánta sok minden, de nem a vers virága, és a színe sincsen megnevezve.

Konkrétabb dolog a „piros virág”, de egyáltalán nem egyszerűbb, mert összetett *allegória* következik: a virág egyik levelén egy fagyott harmatcsepp „reszket”, mint egyetlen szikrázó fénypont a sötét mélységben, mint egy „örökkévaló könny”, illően a szomszédos szomorúfűzfához. Petőfi ezt a cseppet egy vérző seb fölött reszkető gyémánthoz (!) hasonlíttja, tehát átlátszósága és a virág színének visszatükröződése révén éppoly piros, mint ahogy a gyémánt fehér kristálya visszatükrözi a vér vörös

² PETŐFI Sándor *Levelezése. Függelék (vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok)*, s. a. r. KISS József – V. NYILASSY Vilma – H. TÖRÖ Györgyi, Akadémiai, Budapest, 1964, 118. (Petőfi Sándor Összes Művei 7.)

³ TAKÁCS Gyula, *Két Petőfi-versről = Uő., A harmónia keresése, Szépirodalmi, Budapest, 1979, 107.*

színét. Ahogy a drágakő a sebet, úgy tűnik, a fagyott harmat is láthatóvá teszi a virágot, elsősorban a megfelelő vörösségének visszatükröződése, másodsorban pedig annak nagy értékének kiemelése révén; sőt, látszólag csak a harmat és a gyémánt adja a virágnak és a sebnak ezt az értéket a ragyogásuk révén. Ha pedig nem szó szerint értjük a gyémánt képét, hanem a már alvadt vérrögöt látjuk reszketni a seb még folyékony vérén, szóval a vérből kristályosodott „gyémánt” felel meg a megfagyott harmatcseppnek, akkor ebben a képben a szenvedés, az áldozat valamilyen magasabb értékke alakul át. Ez még inkább, mert a harmatcsepp nem azonos a virággal, más rétegekből jön: az égből.

Maga a „piros virág” a költő „összetépett szívéből” származik, és egyszerre a dala és a lelke, mert minden dal a lélek egy darabja, minden dallal a költő a lelke egy darabját leheli ki. (A lant mint a költészet metaforája szintén a költő lelkének felel meg.) A harmat, a maga remegésével és izzásával tehát mintha a költészet kifelé, a potenciális befogadók felé néző oldala lenne, amely egyébként teljesen magánügy és észrevétlen maradna. Ez az oldal lehet a költészet tökéletessége, tisztasága, örökkévalósága.

Azok, akik a szakadéokban a „piros virághoz” találtak és észrevették, nem tudnak elszakadni a látványától. Az ő szívüket is gyötrellemmel tépi szét a „bű növény” látványa, de a halál édes is a „bódítón-édes” illatának belelegzése által. Ez azt jelenti, hogy a virág nézőjében (a vers olvasójában/hallgatójában) receptív módon, egyfajta tükörképként ismétlődik meg az, ami a költőben produktívan megtörtént. Mert a költő is „elvézik” alkotóan „kín és gyönyör között”, mert egyrészt a szenvedésben valóban boldog: minél fájdalmasabb a dal, annál boldogabb a költő, másrészt pedig minden egyes dallal adja lelkének egy darabját, amíg „el nem vézik”. Petőfi itt költészetének egyik (az 1843-as *Jövendölés* című verse óta alkalmazott) toposzát ismétli meg:

De méreg a dal édes méze;
S mit a költő a lantnak ad,
Szívének mindenik virága,
Éltéből egy-egy drága nap.⁴

Az olvasók/hallgatók viszont éppoly ritkák, mint a költők és dalaik; amilyen mélyen rejtve virágzik a „piros virág”, olyan ritkán, csak alkalmanként jutnak el hozzá az utazók (olvasók). Olvasókénti *receptív édes* haláluk, azaz általában magas műveltségi és érzékenységi szintjük, amely lehetővé teszi számukra, hogy a nem ritkán elégikus-melankolikus gondolatfejlődést a képben kövessék és költői teljesítményként értékeljék, rokon lelkekké teszi őket a költők *produktív édes* halálához képest. A költészetnek ez a tükörképszerű megközelítése érdekes hozzájárulás az ideális olvasó fogalmához.

A költészet isteni „küldetés” („szent” és „nagy”). Ennek megfelelően Isten az, aki a költőket küldi. Ezért van a költőnek és költészetének olyan ereje, amely megtermékenyíti a „földet”, és túlmutat a „napsugár” és az „eső” természeti erőin. Petőfi

⁴ PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1838–1843). Kritikai kiadás*, s. a. r. KISS József – MARTINKÓ András, Akadémiai, Budapest, 1973, 74. (Petőfi Sándor *Összes Művei* 1.)

már 1845-ben, *Képzetem* című versében hirdette a költői alkotás kvázi-isteni mindenhatóságának tipikusan romantikus gondolatát:

S ott, hol már megszűnik
Az isten világa,
Új világot alkot
Mindenhatósága – ⁵

Minden költőre „rábízott Isten egy földet”, hogy azt ne csak könnyeivel, hanem (talán ritkábban) mosolyával is virágoztassa. Ez bizonyára csak másodsorban utal a költészet földjére, amelyet meg kell művelni (mint a *Képzetem* című versben), elsősorban inkább a költészetten kívüli tevékenységi területre. A bibliahívő ateista Petőfi az Istenre bízott talentumok példázatára (Mt 25,14-30) utalva azt mondja, hogy a költőt egyszer majd Isten számon kéri, hogy mit ért el tehetségével. Itt kezdődik a levél címzettjének, Adorján Boldizsárnak a közvetlen megszólítása, akit „lélekgyilkosnak” nevez, mert a költészetet feladta a jogtudomány javára. Petőfi 1845-ben A. B. emlékkönyvébe írta neki: „Légy büszke rá, hogy költőnek születted.”⁶

Az idő rövid, mert Petőfi szerint a költők „üstökösök”; az időt szorgalmasan kell kihasználni. Itt nyilván csak a futócsillag rövid élettartamára gondol, nem pedig az égbolton való feltűnésére, ami aligha illik a költő lelkének vagy dalának az imént leírt sziklaszurdokba való elrejtéséhez. De a rövidség és az elrejtettség tulajdonságai *ex negativo* együtt járnak. Az üstökösök mitológiája azt is állítja, hogy az üstökösök fontos események előhírnökei vagy kiváltói. Itt jön képbe a forradalom előtt, 1848 januárjában egy új szerep, amelyet a jó „marketingjéről” ismert Petőfi most előnyben részesít: „a népet vezető és irányító prófétikus költő”,⁷ a *poeta vates*. Horváth János már rámutatott a párhuzamra az 1847-ben írt, *A XIX. század költői* című verssel⁸:

Ne fogjon senki könnyelműen
A húrok pengetésihez!
Nagy munkát vállal az magára,
Ki most kezébe lantot vesz.
Ha nem tudsz mást, mint eldalolni
Saját fájdalmad s örömed:
Nincs rád szüksége a világnak,
S azért a szent fát félretedd.

⁵ PETŐFI Sándor *Összes költeményei* (1844. szeptember – 1845. július). *Kritikai kiadás*, s a. r. Kiss József, szerk. KERÉNYI Ferenc – MARTINKÓ András – RATZKY Rita – SZABÓ G. Zoltán, Akadémiai, Budapest, 1997, 174. (Petőfi Sándor Összes Művei 3.)

⁶ Uo., 161.

⁷ MARGÓCSY István, *Petőfi szerepdilemmái* = Uő., *Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Kalligram, Pozsony, 2011, 105.

⁸ HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Pallas, Budapest, 1922, 342.

Pusztában bujdosunk, mint hajdan
 Népével Mózes bujdosott,
 S követte, mellyet isten küldé
 Vezérül, a lángoszlopot.
 Ujabb időkben isten ilyen
 Lángoszlopoknak rendelé
 A költőket, hogy ők vezessék
 A népet Kánaán felé.⁹

Itt nincs ellentmondás: bár „kín és gyönyörrel” beszél Adorján Boldizsárnak, de nem csak ezekről van szó. A fenti versben a lírai én is ezt mondja: „Ha nem tudsz mást, mint eldalolni / Saját fájdalomad s örömed” (kiemelés tőlem); a probléma a kizárólagosság. Petőfi és melankolikus természete számára az aktív politikai cselekvés jelentette a kiutat a romantikus szubjektivizmusból. „Szabadság és szerelem”, vagy *politics and sex*¹⁰ voltak az egyensúlyt fenntartó antagonisták.

Annak, hogy Petőfi maga értelmezi (legalábbis részben) a virág és a harmat allegóriáját ebben az episztolában, hosszú, tanítói háttérű hagyománya van („didaktikus költemény”), nagyjából a késő középkor óta. Ő maga ironikusan írja, hogy az episztola „igen épületes dolgokat” tartalmaz, ami ugyanebbe az irányba mutat. Ezt a hagyományt azonban a 19. század óta éppen a kép explicit összehasonlítása, nem-hogy magyarázata miatt rosszsallják (az allegória mint „alacsony stílusú irodalom”¹¹), de korántsem szakadt meg („A didaktikus költemény túléli a romantikát”¹²). Talán ezért van az, hogy ezt a verset soha nem számították Petőfi „nagy” versei közé, legfeljebb ars poeticának ismerték el. Érdekes azonban nemcsak a leírt tükörképes szerző–olvasó viszony miatt, hanem a költői hatások széles köre miatt is, amely a látszólag elavult hagyományokat sem kerülte el.

Köztudott, hogy a barokk költő Gyöngyösi István (1626–1704) Petőfi egyik megbecsült példaképe volt, aki számos allegóriát és egy didaktikus költeményt is írt (*Csalárd Cupidó*). Gyöngyösi műveinek ismerete legkésőbb 1847 augusztusára igazolódik. Petőfi a szintén Gyöngyösi-hatást mutató¹³ *A szerelem országa* című versében is alkalmazza a szinte aránytalanul hosszú expozíció késleltető mozzanatát, mielőtt a vers tulajdonképpen magjához érne. A barokk műveknek nem csak nehézkes részletességű címadásait juttatja eszünkbe, amit Horváth János „barokk körülmé-

⁹ PETŐFI Sándor *Összes költeményei* (1847). Kritikai kiadás, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Akadémiai, Budapest, 2008, 17. (Petőfi Sándor *Összes Művei* 5.)

¹⁰ CZIGÁNY Lóránt, *The Oxford History of Hungarian Literature. From the earliest times to the present*, Clarendon, Oxford, 1984, 189.

¹¹ Friedrich SENGLÉ, *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution 1915–1848*, I., *Allgemeine Voraussetzungen, Richtungen. Darstellungsmittel*, Metzler, Stuttgart, 1971, 334–335.

¹² Friedrich SENGLÉ, *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution 1915–1848*, II., *Die Formenwelt*, Metzler, Stuttgart, 1972, 92.

¹³ HORVÁTH, Petőfi Sándor, 519–520.

nyeskedésnek”¹⁴ nevezett. Az egyébként tömörségre törekvő Petőfi ezekben az expozíciókban játékosan burjánzóvá válik, mint a „leichter süsser Schwätzer” [könnyű édes csevegő], ahogyan Gyöngyösit Kazinczy Ferenc nevezte.¹⁵ Talán a levelében használt elavult „vagynak” szó, a körülményes megfogalmazás – „ami énhozzám szóljon, mert az enyém a lap, nem feleségemé” – és a furcsa inverzió – „küldd el rögtön szinte” – is mutatja, hogy Petőfi a vers megírásakor a barokk nyelvi atmoszférában gondolkodott, amelyet a versben az ő céljaira szuverén módon használt, de a levélben pajkosan parodizálta.

Az egész episztola mindazt mutatja – természetesen nem teljes jellegzetességében, de átformáltan –, amit Riedl Frigyes *A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felléptéig* című könyve első fejezetében „a barokk költészet alapvető, általános jellemzőinek tartott a szerkezetre, a stílusra és az allegorizáló jellegre vonatkozóan: a nem organikus, központ nélküli szerkezetet” (itt például az expozíció szándékos aránytalansága), „a gazdagító szándékú betoldásokat” (a gondolatmenet e versben több kitérő mesével is gazdagodik), „a mitológiai szereplők állandó jelenlétét” (itt Isten és az üstökös veszik át e szerepet), „az egyszerűség kerülését, a méltóság, a pompa kedvelését, a mesterkéeltséget” (jól érzékelhető ez Petőfi e szövegét a népies szakaszában keletkezettekkel egybevetve), az idealizálást, a bőbeszédűséget és a túlzó dekorációt, valamint az allegória lehetőségeinek erőteljes kihasználását”.¹⁶ A barokk hagyomány, éspedig a *laudatio virtutum*, az „erénydíj”, az *A türelemről* című versben is szerepet játszik,¹⁷ bár szeszélyesen kiforgatott formában. Így Petőfi munkásságában egy sajátos, ezúttal régimódi-tradicionalista, sőt visszafelé fordult stílus-területtel állunk szemben, amely furcsa feszültségben áll a *Felhők* verseivel. Már Kazinczy Ferenc modellnek látta a barokk epikus Zrínyi Miklós munkáit, amelyeket ki is adott¹⁸. De Petőfi azonnal kihasználta a költői lehetőségeket. Nyilván Petőfi „visszafelé” és „előre” is tudott költőileg radikális lenni, habozás nélkül, hiszen változatos és mindig szokatlan megoldások érdekelték – ebben az igazán „épületes dolgokat” tartalmazó, csak látszólagosan retrográd didaktikus versben is olyan „pompás” képek, mint a seb felett reszkető gyémánt, vagy olyan merész, sőt túlzó kifejezések, mint a „vasnál vasabb” és a „félfeketén”. Érdekes hibriddel van dolgunk, ha a nem barokkos versformára is gondolunk változó sorhosszúságával. Jól mutatja ez Petőfi kísérletezési hajlamát.

¹⁴ HORVÁTH János, *Gyöngyösi s a barokk ízlés* = Uő., *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Akadémiai, Budapest, 1976, 137.

¹⁵ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XVI., 1818. Ápril 1. – 1819. Deczember 31., szerk. VÁCZY János, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906, 497. (Kazinczy Ferencz Összes Művei. Harmadik osztály: Levelezés)

¹⁶ JANKOVICS József, *A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő. 1664: Megjelenik a Márssal társolkodó Murányi Vénus = A magyar irodalom története*, I., főszerk. SZBEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László – ORLOVSKY Géza, Gondolat, Budapest, 2007, 522–538.

¹⁷ PETŐFI Összes költeményei (1847), 61.

¹⁸ BENE Sándor, *Baroque Tradition in Early Romanticism. Grounding The Modern Literary Canon in Hungary*, Hungarian Studies 2022/1–2., 36–45.

B I B L I O G R Á F I A

- BENE Sándor, *Baroque Tradition in Early Romanticism. Grounding The Modern Literary Canon in Hungary*, Hungarian Studies 2022/1–2., 36–45.
- CZIGÁNY Lóránt, *The Oxford History of Hungarian Literature. From the earliest times to the present*, Clarendon, Oxford, 1984.
- HORVÁTH János, *Gyöngyösi s a barokk ízlés = Uő., A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Akadémiai, Budapest, 1976, 128–141.
- HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Pallas, Budapest, 1922.
- JANKOVICS József, *A magyar verses regény kezdetei, avagy a kánonból kiiktatott barokk költő. 1664: Megjelenik a Márssal társolkodó Murányi Vénus = A magyar irodalom története*, I., főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László – ORLOVSZKY Géza, Gondolat, Budapest, 2007, 522–538.
- KAZINCZY Ferencz *Levelezése*, XVI., 1818. Ápril 1. – 1819. Deczember 31., szerk. VÁCZY János, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1906. (Kazinczy Ferencz Összes Művei. Harmadik osztály: Levelezés)
- MARGÓCSY István, *Petőfi szerepdilemmái = Uő., Petőfi-kísérletek. Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Kalligram, Pozsony, 2011, 80–130.
- PETŐFI Sándor *Levelezése. Függelék (vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok)*, s. a. r. KISS József – V. NYILASSY Vilma – H. TÖRÖ Györgyi, Akadémiai, Budapest, 1964. (Petőfi Sándor Összes Művei 7.)
- PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1838–1843). Kritikai kiadás*, s. a. r. KISS József – MARTINKÓ András, Akadémiai, Budapest, 1973. (Petőfi Sándor Összes Művei 1.)
- PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1844. szeptember – 1845. július). Kritikai kiadás*, s. a. r. KISS József, szerk. KERÉNYI Ferenc – MARTINKÓ András – RATZKY Rita – SZABÓ G. Zoltán, Akadémiai, Budapest, 1997. (Petőfi Sándor Összes Művei 3.)
- PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1847). Kritikai kiadás*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Akadémiai, Budapest, 2008. (Petőfi Sándor Összes Művei 5.)
- PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1848–1849). Kritikai kiadás*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, szerk. SZILÁGYI Márton, MNMCK Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, Budapest, 2024. (Petőfi Sándor Összes Művei 6.)
- Friedrich SENGLE, *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution 1915–1848*, I., *Allgemeine Voraussetzungen, Richtungen. Darstellungsmittel*, Metzler, Stuttgart, 1971.
- Friedrich SENGLE, *Biedermeierzeit. Deutsche Literatur im Spannungsfeld zwischen Restauration und Revolution 1915–1848*, II., *Die Formenwelt*, Metzler, Stuttgart, 1972.
- TAKÁCS Gyula, *Két Petőfi-versről = Uő., A harmónia keresése, Szépirodalmi*, Budapest, 1979, 107–118.

Elsüllyedt kultúrák vonzásában

*Kedves Bátyuskám! Várkonyi Nándor és Weöres Sándor barátsága levelezésük tükrében, bev., összeáll., jegyz., névmutató Kende Katalin**

BARTAL MÁRIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom-
és Kultúratudományi Intézet, Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
egyetemi docens

e-mail: bartal.maria@btk.elte.hu

ORCID 0000-0002-3436-2312

Az elmúlt két évtized folyamán a nemzetközi tudományos kutatásokban ismét kiugró érdeklődés mutatkozott a prehisztorikus, korábban ismeretlen és fejlett civilizációk és (feltételezett) közös eredetük, valamint hanyatlásuk okai iránt, mind kultúrtörténeti, mind kulturális antropológiai, régészeti, valamint archeoaszttronómiai, geológiai és genetikai szempontból. Nem csak olyan tudományosan vitatott, pszeudoarcheológiai – más tekintetben viszont újabb kutatásokat inspiráló – kötetekre kell itt gondolnunk, mint Graham Hancock Észak- és Dél-Amerika prehisztorikus korszakának eddig ismeretlen, fejlett civilizációjáról szóló könyvei (*America Before. The Key to Earth's Lost Civilization* [2019]; *Magicians of the Gods. The Forgotten Wisdom of Earth's Lost Civilization* [2015]) vagy Robert M. Schoch geológus ősi civilizációk hanyatlásának okait firtató munkái (*Forgotten Civilization. The Role of Solar Outbursts in Our Past and Future*, [2012]), hanem például David Wengrow összehasonlító régész és David Graeber kultúrantropológiai és régészeti kutatásai, amelyek a prehisztorikus társadalmak fejlett szerveződésével és technológiáival foglalkoznak, és gyökeresen megváltoztatták az őskori társadalmak kultúrájáról és technológiáiról alkotott elképzeléseinket (*The Dawn of Everything. A New History of Humanity* [2021]); vagy a Takeshi Inomata és Daniela Triadan által szerkesztett tanulmánygyűjtemény, amely a maja civilizáció preklasszikus időszakának fejlett infrastruk-

* A kritika a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

túráját tárgyalja a régészeti kutatásokat forradalmasító új technológiáknak köszönhetően. Kognitív régészeti és evolúciós antropológiai kutatások felől közelíti meg az archeológiai leletek és a rítusok, mítoszok kapcsolatát a *Ritual, Play and Belief, in Evolution and Early Human Societies* (Cambridge University Press, 2017) című kötet, hatalmas adatbázis segítségével vizsgálja a mitológiai motívumok globális elterjedését Jurij E. Berezkin; *The Materiality of Myth. Divine Objects in Norse Mythology* [2019] című Knutson-tanulmány pedig a prehisztorikus régészet számára elsődleges forrásnak számító materiális kultúra és a mítoszok közötti kapcsolatot vizsgálja. E kiváló, többségében szaktudományos munkák felől is különösen izgalmas jelen levelezéskötet nyomán visszatekinteni nagyjából a negyvenes évektől kezdődően a hetvenes évekig azokra a hazai, részben tudományos igényű koncepciókra, amelyek művészi igénnyel született szövegek inspirálói lettek, és a kontextusukat megteremtő, a korszakot meghatározó gondolatalkzatokra.

A prehisztorikus korszak fejlett kultúráinak lehetőség szerinti mind teljesebb megismerésére, hanyatlástörténeteik értelmezésére három évtizeden át folytatott heroikus kutatói küzdelmet anyagával Várkonyi Nándor (1896–1975), hogy pszeudoarcheológiai munkáiban a prehisztorikus forrásokat elpusztult kultúrák továbbörökített nyomaiként és az ókori magaskultúrák előzményeiként mutathassa fel, egyúttal értelmezze és bemutassa a tárgyi emlékek és a mítoszok közötti összefüggéseket úgy, hogy elismeri az utóbbiak funkcióinak és értelmezéseinek sokféleségét. Kiindulópontja, hogy világszerte vízözönmondák és a katasztrófahagyományhoz sorolható történetek sokasága tanúskodik a világméretű pusztulás emlékéről, és a világ legkülönbözőbb kultúrái a közeledő világkatasztrófa ismeretében különféle eljárásokkal (például: oszlopkultúra, megalit építmények) tudatosan törekedtek az emberiség fejlett „őstudományának” továbbörökítésére. A feltételezett prehisztorikus magaskultúrák rekonstrukciójához a szerző bevonta többek között a növény- és állatfajok elterjedésére vonatkozó korabeli vizsgálatok eredményeit, a legarchaikusabb emberfajta, a törpe népfoszlányok elterjedésére vonatkozó fejtegetéseket, Hans Hörbiger sokat támadott világjég-elméletét, Edgard Dacqué német paleontológus elméletét az ember alakváltozatairól, és Eduard Suess, tizenkilencedik századi osztrák geológus munkái nyomán a Gondwana névre keresztelt földtörténeti szuperkontinensre vonatkozó hipotéziseket.

Várkonyi a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem könyvtárosa (1924–1956), irodalomszervező, kultúr- és eszmetörténész volt, a Jelenkor elődlapjának, a Sorsunknak a főszerkesztője (1941–1948), és két átfogó irodalomtörténeti munka¹ szerzője. Az ötvenes évektől – a politikai támadások miatt visszavonultan – kutatóéveit teljességében az elsüllyedt kultúrákkal foglalkozó tetralógiájának²

¹ VÁRKONYI Nándor, *Modern magyar irodalom 1890–1920*, Danubia, Pécs, 1928.; Uő., *Az újabb magyar irodalom 1890–1940*, Szukits, Budapest, 1942. (Ez utóbbi kiadás közel 600 oldalas)

² A tetralógia egyes köteteinek címei: *Szíriat oszlopai*, *Az elveszett Paradicsom*, *Varázstudomány I-II.*, *Az ötödik ember*. A második könyvtől kezdődően csak a kilencvenes évek közepén jelentek meg, a Szépkalomp Könyvműhely gondozásában.

szentelte, amelynek életében csak az első kötete jelenhetett meg, cenzúrázott változatban. Kutatásának célját sokféleképpen értelmezték, de annyiban mindenképp rokon a fent felsorolt kötetekével és tanulmányokéval, hogy korábban ismeretlen fejlettségű civilizációk feltárására, a folytonosság víziójára törekedett, össze kívánta kapcsolni az archeológiai leleteket és a mítoszokat, amelyek globális elterjedése kutatásának egyik kiindulópontja. Minderre azonban a hipotézisei bizonyításához szükséges források vagy leletek szűkösségében vállalkozott (akkor is, ha minden szálát megmozgatott, hogy az általa felhasznált idegennyelvű szakirodalom minél teljesebb és naprakészebb legyen, és az eltelt évtizedek alatt koncepcióját és a forráskritikával gyakran nem illetett, a bizonyításához szükséges, sokszor önkényesen kiválogatott és felhasznált korpuszt dinamikusan bővítette).

A 22. oldal 18. lábjegyzete hívja fel a figyelmet arra a kulcsmozzanatra, hogy Károlyi Mihály sógora, Pappenheim Szigfrid gróf két fiának Várkonyi Nándor volt a házitanítója. A kivételes műveltségű és irodalomszerető család gazdag házikönyvtára évekig alakította Várkonyi gondolkodásmódját, s memoárjában, a *Pergő években* olvasható visszaemlékezése szerint az idősebbik fiú, Alexander érdeklődése a kozmogóniai felfedezések, hipotézisek, származástan, az ember eredete iránt meghatározó volt a későbbi *Szíriat* ötletének megszületése és kidolgozása során.³ A gróf vonzódott az újabb pszeudotudományos és kockázatos elméletekhez, és 1933-as közös kocsikázásuk során vezette elő Várkonyinak Hans Hörbiger úgynevezett világjég-elméletét (135–136.) – amelynek alkalmazásától a szerző a későbbi kiadásokban a kritikák miatt eltekintett –, rendelkezésére bocsátotta könyvtára vonatkozó részét, az akkori kurrens folyóiratokat. 1940-ben Várkonyi elküldte a grófnak a könyv kéziratát, majd megjelenésekor egy példányát is.⁴

Már a következőkben tárgyalandó levelezéskötet alapján is nyomon követhető a tetralógia ellentmondásos jellege: a szerző nagyon nehezen talál már az első kötet megjelentetésére is kiadót, a könyvet nem csak ideológiai, de tudományos szempontból is számos bírálat éri, ugyanakkor különleges népszerűségnek örvend, számos kiadást megél, és az első kötet az eltelt évtizedek alatt háromszázról csaknem hatszáz, majd hétszáz oldalra duzzad. Kétségtelenül a pszeudotudományos irodalom egyik magyar nyelvű alpműve. A szaktudományos kritikák ellenében a második, 1972-es szövegváltozatban Várkonyi már szükségesnek látja leszögezni: „Az itt következő munka több helyütt olyan területekre vezet olvasóját, melyeket az egzakt tudomány nem tud, olykor nem is kíván bejárni. [...] Hogy munkám szellemi kaland volt-e csupán, vagy nyújt rendszerezett ismeretet, hogy hipotézisei meggyőzőek-e, vagy az írói képzelet szüleményeinek kell felfogni őket, olyan kérdések, melyek megválaszolására az olvasó hivatott.”⁵ Ugyanezen kötet Vekerdi László által jegyzett utószava egyetértőleg idézi Bodrogi Tibor kritikáját: Várkonyi hipotézisei tévesek, módszertana már a harmincas években meghaladottnak volt tekinthető, ugyanakkor

³ VÁRKONYI Nándor, *Pergő évek*, szerk. MEZEY Katalin, Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2004, 125.

⁴ Uo., 135–136., 146.

⁵ VÁRKONYI Nándor, *Szíriat oszlopai*, Magvető, Budapest, 1972, 7.

utal arra is, hogy egyes feltételezéseit beigazolni látszanak a későbbi ásatások, és adathalmazként kezelt, kritikával nem illetett vegyes forrásanyagában tudományos munkák is szerepelnek.⁶ Bécsy Tamás szerint mítoszértelmezésként olvasandó,⁷ de pontosabb, ha leszögezzük: gnosztikus szöveget olvasunk, amely a rejtett tudás feltárását tűzi ki céljául, minden számára elérhető, kézreálló forrás felhasználásával. Komoróczy Géza szerint a *Sziriat* pszeudotudományos irányba mozdította el a hazai archeológiai kutatásokat, de az is kétségtelen, hogy inspirálóan hatott többek között Weöres Sándor költészetére (nagyjából az ötvenes évek végéig) és Kodolányi János tetralógiájára (az író 1941-ben, a könyvváltozat megjelenése előtt, kéziratban olvasta a *Sziriat oszlopait*). Várkonyi vállalkozása megkerülhetetlen annak a jelenségnek a kontextusához, hogy a harmincas évek közepétől a negyvenes évek közepéig meglepő módon Weöres, Kodolányi, Szabó Lőrinc és Határ Győző is a Gilgames-törödékekhez fordult, amikor az egyén történeti és társadalmi meghatározottságáról, a kollektívumról, a kultúra szerepéről gondolkodtak.⁸

Weöres Sándor húszéves pécsi egyetemistaként kereste fel Várkonyit, barátságuk és szellemi kapcsolatuk négy évtizeden át, Várkonyi haláláig tartott. Weöres kapcsolatrendszeréből erről a barátságról jóval többet tudunk, mint például Hamvas Bélához fűződő viszonyáról, hiszen gondolataikat Várkonyival – annak halláskárosodása miatt – beszélgetőcédulákon és -füzetekben osztották meg egymással, és az örökösök csaknem száz további levelet őriztek meg. Az 1988-ban alapított Széphalom Könyvműhely kiemelt feladatának tekinti Várkonyi Nándor eddig kiadatlan kéziratának megjelentetését és korábban cenzúrázott köteteinek immár hiánytalan kiadását. Eddigi szövegközléseik közül kiemelkedő jelentőségű Várkonyi *Pergő évek* című önéletrajzi regényének újrakiadása (2004), amely a korábbi, cenzúrázott változatnál (1976) százhusz oldallal hosszabb, valamint a *Sziriat oszlopainak* az eredeti kéziratot követő, teljes kiadásai (2002, 2017), amelynek a Magvető 1971-ben, a szerzővel történt kölcsönös megegyezés ellenére csak a háromnegyedét közölte. Jelen kötet ötlete Kende Katalintól, Várkonyi Nándor unokájától és hagyatékának gondozójától származott, neki köszönhető a szöveggondozási munkálatokon túl számos, a kiadvány értékét növelő lábjegyzet. Weöres Várkonyihoz írott küldeményeiből korábban a Pesti Szalon – Marfa Mediterrán Könyvkiadó hozott nyilvánosságra ötvenegy levelet,⁹ de a Weöres jogörökösének jóváhagyását nélkülöző,¹⁰ hiánypótló kiadvány számos példányát tudomásom szerint¹¹ a későbbiek során visszavonták a bolti forgalomból.

⁶ VEKERDI László, *Utószó, vagy miért adjuk ki újra a Sziriatot?* = VÁRKONYI, *Sziriat oszlopai*, 580, 581, 583.

⁷ BÉCSY Tamás, „Az oszlop-hagyomány”, *Jelenkor* 1973/5., 441.

⁸ KOMORÓCZY Géza, *Ékírás és asszirológia Magyarországon. Megismertük-e a Gilgames-eposzt?*, Kalligram, Budapest, 2024, 142, 124.

⁹ WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött levelek, I-II.*, szerk. BATA Imre – NEMESKÉRI Erika, Pesti Szalon – Marfa Mediterrán, 1998.

¹⁰ Károlyi Alíz azért nem járult hozzá a szövegközléshez, mert a háború alatt elveszett levelek hiányában és egyéb, tisztázatlan vagy a szerzői jogokat érintő okokból a kiadó nem tudta a leveleket párban közölni. (Mezey Katalin közlése nyomán)

¹¹ Mezey Katalin személyes közlése nyomán.

Jelen kötet újdonsága, hogy immár mindkét fél ránk maradt leveleit olvashatjuk a harmincas évek közepétől Várkonyi haláláig, betűhív átiratban, a levelek jelentős részében kicsinyített faksimilékkel kiegészítve. A Könyvműhely Weöres örökösétől megkapta a huszonhét (az előszó szerint huszonöt) Várkonyi-levél másolatát, amelyek mindegyike a háborút követő időszakból származik, és jelen kiadványnak értékes részét képezi. A Pesti Szalon kiadása ötvenegy számozott levelet tartalmazott Weörestől, míg jelen kötet hatvanhetet. Az eltérés kisebb része az átszámozásnak köszönhető, de számos új kézirat került a gyűjteménybe. (Ezek elkülönítése a korábbi anyagtól fokozott figyelmet igényelt, s nem minden esetben volt a lábjegyzetek alapján sem egyértelmű. Weöres korábban ki nem adott leveleit a *Pergő évek* új kiadása már tartalmazta.) A Könyvműhely eredeti tervében egy a jelenleginél terjedelmesebb kötet szerepelt, ami Várkonyi beszélgetőfüzeteinek és a kétszáznegyvenegy beszélgetőcédulának az anyagát is tartalmazta volna, de ettől a személyes, esetenként személyiségi jogokat érintő tartalmak miatt eltekintettek. Várkonyi hagyatékának egy része, levelezése és személyi dokumentumai 2020 nyarán kerültek a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményébe, azóta kutathatók a keltezetlen cédulák és az egyelőre még leltári számot nélkülöző (ismeretlen kéz által részben tévesen datált) beszélgetőfüzetek, amelyek segítségével Várkonyi kortársaival, barátaival kommunikált. E dokumentumokból ízelítőként tematikus válogatások kerültek jelen kiadásba, az autográf oldalak kisméretű faksimiléjével és a kéziratok betűhív átirásával. A beszélgetőfüzetekkel összefüggő számos, jelen kiadványban lábjegyzetben közölt adat segíti a további kutatást (kortársak azonosítása, s hogy a négy beszélgetőfüzetből kettő Weöres Sándorral folytatott diskurzust őriz¹²).

A levelezés alapján nyomon követhetők közös erőfeszítéseik a Dunántúl irodalmi életének felpozíciójára, szerteágazó kapcsolatrendszerük, amely résztemákban az eligazodást, mint említettem, gazdag jegyzetapparátus segíti (vö. például: 52–57. lábjegyzet). Pontosabb képet kapunk Weöres költői indulásáról, a Sorsunk folyóirattal összefüggő irodalomszervező tevékenységükről, hogyan próbálnak maguk és családjaik számára élet- és munkakörülményeket biztosítani a világháború idején és az azt követő években, az általuk szerkesztett kiadványok és könyveik megjelentetésének nehézségeiről és az azokkal kapcsolatos kétségekről. Jellemző részlet Weöres 1948. március 8-i levelének megjegyzése az általuk tervezett és szerkesztett (de megírsult) dunántúli antológia kapcsán: „[...] kérlek, hogy aktuális-politikai verseimből ne vegyél bele semmit; ez az antológia érdeke is, meg az enyém is” (147).

Várkonyi Weörest kérte fel az általa kijelölt, és koncepciójában kulcsszerepet játszó Gilgamesz-szemelvények fordítására, és rendelkezésére bocsátott egy francia és egy német nyelvű nyersfordítást.¹³ A levelezés fontos adalékokat tartalmaz e munkafolyamatról és szellemi tájékozódásukról a jelzett időszakban, illetve, hogy Weöres hogyan próbálta előmozdítani a sokak által szakmailag is támadott *Szíriat oszlopai*

¹² 237. oldal, 179. lábjegyzet

¹³ VÁRKONYI, *Pergő évek*, Magvető, Budapest, 1976, 356.

megjelenését. A *Beszélgetőfüzetek* és a levelek szerint Weöres sokat tett a kötetek hazai és külföldi publikálásáért, javaslatokat tett kiadókra (Nyugat, Franklin, Athenaeum [96.]) és közvetítőkre, például, hogy hogyan forduljon Babitshoz [86–87.] vagy Hamza András lelkészhez az amerikai publikáció és terjesztés ügyében [213, 242.]) Érdekes adalék mindehhez, hogy Várkonyi a *Szíriat oszlopai* egyik kiadásában sem jelölte meg Weöres Sándort a *Gilgamesz*-szemelvények fordítójaként (szemben például Gulyás Pál nevének következetes feltüntetésével), még ott sem, ahol a szöveg tördelése és a szóhasználat kétségtelenné teszi, hogy a kötet szerzője nagyobb változtatások nélkül használta fel a költő átdolgozását. A hatvanas évek során, amikor Várkonyi jelentősen átirta és kibővítette munkáját, az 1942-es kiadás weöresi fordításait saját prózafordításaival cserélte fel.¹⁴ Weöres azonban – Várkonyi megjegyzésével ellentétben¹⁵ – nem dolgozta át érdemben a Nyugatban közölt és a folyóiratban folytatás nélkül maradt *Első tábla* szövegét *A fogak tornáca* című kötete publikálása előtt, és átiratát azokból a fordításrészleteiből állította össze, amelyeket a *Szíriat* szerzője nem idézett könyvében. Weöres Sárközi Györgynek írt leveléből az is kiderül, hogy az eposztöredékek már jóval Várkonyi felkérése előtt foglalkoztatták, az érdeklődését felkeltő lexikon cikkét egy Tolnai Gábortól elkért mesefeldolgozás tanulmányozása követte,¹⁶ majd több sikertelen próbálkozás, hogy a német nyersfordítás szövegét (két évvel Várkonyi Nándor felkérése előtt) megszerezze Wéber Gyula régészről (aki Csöngye környékén végzett akkoriban ásásokat).¹⁷ A *Pergő évek* gyakran hivatkozott részletében¹⁸ Várkonyi visszaemlékezése vélhetően erősen át-színezi a feszültségekkel és vitákkal tarkított együttműködést.¹⁹

Ugyanakkor a beszélgetőcédulák azt is egyértelművé teszik, hogy Weöres fordítása nem születhetett volna meg Várkonyi inspiráló segítségével nélkül. A *Szíriat oszlopai* és a *Gilgamesz* szövegváltozatainak alakulását vizsgálva pontosabb képet kapunk, ha a Várkonyi memoárjának korábbi változatából *elhagyott* néhány mondatra hívjuk fel a figyelmet, amely végül a párizsi Magyar Műhely Weöres-számbában látott napvilágot: „Most már nem tudom számba venni, mennyi hasznát láttam megjegyzéseinek, bírálatának, mennyit vesződött vele a pesti kiadónál hiába; legyen elég, hogy rajta van a keze nyoma [...]”.²⁰ Ez utóbbi kiadvány érdekessége, hogy az ügynökhálózat

¹⁴ Vö. például VÁRKONYI, *Szíriat oszlopai*, 1942, 110. és Uő., *Szíriat*, 1972, 197, 319.

¹⁵ „...elismerte igazamat, mint az alább megőrzött „beszélgetés” mutatja... Így aztán még egyszer nekiült *Gilgamesz*-ének, egységes stílusúvá dolgozta át, de csak tíz évvel utóbb, 1947-ben adta ki, *Fogak tornáca* (sic!) című kötetében.” (VÁRKONYI Nándor, *Pergő évek*, Magvető, Budapest, 1976, 357, 359.)

¹⁶ Weöres Sándor levele Sárközi Györgynek, 1938. január 30. (WEÖRES, *Egybegyűjtött levelek*, II., 206.)

¹⁷ Weöres Sándor levele Babits Mihálynak, 1935. augusztus 15. (WEÖRES, *Egybegyűjtött levelek*, I., 201–202.)

¹⁸ „Kéziratom többszöri átdolgozásához az ő kitűnő fordítását használtam, s az 1942-ben megjelent könyvön csak azért nem tehettem ki a nevét, mert ez a fordítás nem az eredeti szövegekből készült, s így a közvetlen fordítókat kellett megjelölnöm... Csupán a 60-as években dolgoztam át, az egész könyvvel együtt, új eredmények és források alapján...” (VÁRKONYI, *Pergő évek*, 1976, 356.)

¹⁹ A munkafolyamatról bővebben, de az akkor még nem kutatható beszélgetőfüzetek és cédulák hiányában lásd: BARTAL Mária, „Mint hal a maga tavában”? Fordításmoделlek Weöres Sándor *Gilgamesz*-átdolgozásának jegyzeteiben, *Alföld* 2008/12., 56–67.

²⁰ VÁRKONYI Nándor, *Weöres Sándor pécsi évei*, Magyar Műhely 1964/7–8., 6.

a párizsi Magyar Műhely Weöres-különszámába küldött Várkonyi-írás kapcsán kezdte megfigyelni levelezésüket, amelyből kiderült, hogy Károlyi Amy, féltvén a költőt az „esetleges zaklatásoktól”, azt tanácsolta Várkonyinak, hogy óvakodjanak leveleikben a bizalmas közlésektől.²¹ Ennek tudatában érdemes olvasni postára adott párbeszédeiket.

Weöres és Várkonyi levelezését olvasva az egyik központi kérdés, hogy hogyan értékeljük az egyes kijelentések státuszát, hiszen a beszélgetőpartnerek, akiknek eszmecseréjétől a vita mellett nem volt idegen az évődés sem, gyakran viccelődtek egymással: „[...] értette a tréfát. Sőt szerette, élvezte, beleértve a gúnyt, a karikatúrát, a paródiát, mi több, kívánta, ami még több, szüksége volt rá” – emlékezett vissza Várkonyi barátjára,²² de az ittas állapotban lezajlott beszélgetések sem voltak ritkák közöttük. Vajon Weöres hogyan ítélte meg barátja tudományos erőfeszítéseit, és hova helyezte annak tétjét? 1980-ban Bosnyák Sándornak (1934–2020)²³ adott interjújában világosan fogalmazott: „Nagyon érdekesnek éreztem, hogy szabadon fantáziál, ennyiben rokon Várkonyi Nándornak a *Szíriát oszlopai* című könyvével Hamvas munkássága, hogy nem a tények számítanak, hanem a feltételezések, az elgondolások, a hirtelen ihletben támadt ötletek. [...] a gyakorlati tudós kénytelen a tényekhez tapadni, így ez inkább költészet, mint tudomány. Nagyon erős hatással volt rám Hamvas, és van még ma is”²⁴. A *Pergő évek* egyik részlete felidézi Bajcsa András és Weöres látogatását Várkonyinál 1941 őszén, melynek során Weöres hevesen vázolja koncepcióját az anyag és az életerő kozmikus összeütközéséről, a különböző őskultúrákról, küzdelmükről és az őket sújtó katasztrófákról, majd a beszélgetés egy pontján kiderül, hogy mindez eposzvázlat: „nem akarok majd *valóságot* írni, csak annak mythikus szimbólumát”.²⁵ Várkonyi viszont a *Szíriat*ban megírtakra hivatkozva igyekszik keretek között tartani a beszélgetést, és a felmerülő ötleteket viszonyítja korábbi hipotéziseihez. A Petőfi Irodalmi Múzeumban található cédulákon számos további adalékot találhatunk e gondolatkísérlethez.

A *teremtés dicséretéről* írt 1936-os kritikájában használja Várkonyi először a későbbi recepcióban elterjedt, majd elhíresült *kozmosz költő* kifejezést, melynek értelmezési lehetőségeire ismételten visszatérnek leveleikben 1939 elején (lásd 13–15. levél), és amely a *Szíriat* koncepciójának ismerete nélkül csak korlátozottan érthető. Weöres korai költészetének értelmezéséhez filológiai szempontból nélkülözhetetlen további levélváltásuk 1939-ből, amely a *vers születése* munkálataival és a felhasznált

²¹ SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás. Állambiztonsági Szolgálat és irodalmi élet (1956–1990)*, I., Noran, Budapest, 2012, 989.

²² VÁRKONYI, *Pergő évek*, 2004, 357.

²³ Bosnyák Weöreshöz hasonlóan fiatal korában Várkonyi mentoráltja volt, később könyvtárosként és népművelőként, néprajzi gyűjtőként és folklórkutatóként dolgozott. Darabos Pál barátjaként vett részt a Hamvas Béla életművének újraértékelését célzó kiadványok elkészítésében. A következőkben idézett, *In memoriam Hamvas Béla* című kötet valamennyi interjútát őt készítette.

²⁴ *In memoriam Hamvas Béla. Visszaemlékezések Hamvas Bélára*, szerk. DARABOS Pál – MOLNÁR Márton, Hamvas Béla Kultúrákutató Intézet, Budapest, 2008, 272.

²⁵ VÁRKONYI, *Pergő évek*, 2004, 395–397.

forrásokkal függ össze, illetve a *Dalok Naconxypanból* korábbi szövegváltozatai (76.), valamint a *Rongyszőnyeg*-ciklus keletkezésének körülményeire vonatkozó adatok (100.). A kiadvány egyik legfontosabb részlete Weöres Sándor 1943. július 8-ai dátumú, végleges Pestre költözését megelőző levelének első, csaknem teljes szövegű közlése,²⁶ amelyben a *Háromrészes ének* első húsz sorát küldi el Várkonyinak, és beszámol poétikai fordulatáról: „[...] költészetem egészen átalakult [...]. A forma mellé végre megjelent nálam a tartalom, de minden eddigitől eltérő módon. Ennek a tartalomnak nincsen logikai láncolata, a gondolatok, mint a zeneműben a fő- és mellék-témák, keringenek, anélkül, hogy konkrétta válnának, az intuíció fokán maradvá. [...] Most végre megtaláltam a csak-versben közölhető tartalmat, mely a formától el sem választható [...], az összefüggés nem az értelem-láncban, hanem a gondolatok egymásra-villanásában és a hangulati egységben rejlik”. Ugyanennek a levélnek a Weöres által kihúzott, de olvasható zárlatában a költő Kodolányi Zárt tárgyalására (Termés 1943/2., 44–62.) hívja fel Várkonyi figyelmét, mint amely hivatkozás nélkül használja fel a *Sziriat* koncepcióját (Kodolányi művészetének megítélésében Weöres és Várkonyi álláspontja jelentősen eltért egymástól). A kiadvány 130. lábjegyzete is jelzi, hogy kettejük levelezésének e kötet megjelenéséig publikált utolsó darabja 1949 júniusából való. Jelentősége, hogy megemlíti: Weöres ekkoriban az Akadémia Könyvtárában Munkácsi Bernát nyelvész, etnológus és orientalista hagyatékát dolgozza fel (151.).

Weöres korábban nem ismert, 1955. januári levelének (152.) jelen kiadványból hiányzó melléklete tartalmazza azokat a verseket, amelyeket a nyolc évvel azelőtt publikált utolsó kötete, *A fogak tornáca* óta írt, és megpróbált – sikertelenül – egy pécsi könyvkiadónál megjelentetni. Ezt követően 1960-ig levelezésük megszakad: „[...] ez az évtized a könyvtárban alig elviselhető erkölcsi terheket rótt rám – írja erről az időszakról költő barátjának Várkonyi –, még igazgató is voltam, a legvadabb párturalom idején stb., úgy hogy minden erőmet arra összpontosítottam, hogy kibíriam a dolgokat nyugdíjba menetelemig.” (153.) Bár a kiadvány nem jelzi, a levelek egyértelműsítik (vö. 157.), hogy az 1960–1961-es levélváltás egy része nem hozzáférhető, vagy legalábbis hiányzik a jelen kötetből. Két esetben lép ki e kiadvány a Weöres–Várkonyi-levelezés keretei közül, mindkétszer indokoltan. 23/a jelzettel egy, Weöres 1939. szeptember elsejei leveléhez kapcsolódó datálatlan kéziratmásolatot olvashatunk Várkonyi önéletírásából (79.), melyben beszámol arról, hogy megkapta Füst Milán IV. *Henrik* című drámájának kéziratát. Bár Várkonyi nem osztozik Weöres lelkesedésében, e memoárrészlet a levélnél is jobban jelzi e dráma jelentőségét Weöres pályáján – amely megítélésem szerint a *Theomachia* egyik legfontosabb előzménye. A másik kivétel Várkonyi Nagy Pálnak írt 1963. szeptember 12-i levélpíszkozatának hiánypótló közlése (166–170.). A párizsi Magyar Műhely szerkesztőjének szóló levél a költő 50. születésnapjára készülõ tematikus Weöres-számot nyitó Várkonyi-írás kísérőszövege, amely tisztázza Várkonyi szándékait, és

²⁶ A levél egyik részletét Várkonyi Nándor fia, Várkonyi Péter tette olvashatatlanná a kéziratban.

kontextualizálja a közöttük kibontakozó, a kapcsolatuktól sok tekintetben független, főként politikai-ideológiai vonatkozású konfliktust (vö. 69–72. levél). Örömmel fogadta volna az olvasó, amennyiben hozzáférhető, Várkonyi kéziratban maradt Weöres-tanulmányát, amely szorosan kapcsolódik a 78., 79., 81., 86., 89. levélhez, és nem tudható, hogy hogyan viszonyul a *Pergő évek Képteremtő és képlátó* című alfejezetének néhány vonatkozó bekezdéséhez.

A levelezéskötet címe, borítója, a bevezető és az előszó alapján egyértelmű, hogy a szerkesztők elsősorban nem tudományos kiadványt, hanem olyan könyvet szerettek volna az olvasók kezébe adni, amely a vonatkozó korszak mentalitástörténetének mélyebb ismeretéhez járul hozzá úgy, hogy nem csak a szűk szakmai rétegnek, hanem az érdeklődőknek is szól. Ugyanakkor, mint a korábbiakban több ponton is jeleztem, számos forrásértéktű, hiánypótló dokumentumot tartalmaz, köztük olyan leveleket, amelyek kéz- vagy gépiratként továbbra sem vehetők kézbe és nem kutathatók. Jelenleg Weöres kézíratainak töredéke férhető hozzá a levéltárakban és a gyűjteményekben, ráadásul elszórtan, különböző hagyatékok részeként, részben leltározatlanul. Nagy öröm egy-egy új szöveg(változat) előbukkanása, és más hozzáférhető forrás híján ezekben az esetekben a kutató kénytelen a publikált változatra támaszkodni. A kötettel kapcsolatban megfogalmazott kritikus megjegyzéseim olyan, részben finansziális okokra visszavezethető, részben szerzői jogokkal kapcsolatos (kényszer)megoldásokra vonatkoznak, amelyek a korszak iránt érdeklődők olvasmányélményét többségében nem befolyásolják, a kutatók számára azonban fennakadást okoznak.

Az autográf oldalak fakszimiléi kis méretűek, nehezen olvashatók, az illesztési hibák miatt esetenként kibetűzhetetlenek. A betűhív átiratokban gyakoriak a vesszőhibák, a kézíraton látható törlés, javítás (helye) az átiratban nincsen jelölve. A legfeltűnőbb eset egy verssor elhagyása a köszöntőversből (81–82.), melyet vélhetően Várkonyi Péter tett olvashatatlanná. (Erre a 126. oldal 107. lábjegyzetéből következtethetünk, ahol a szerkesztők viszont jelezték, hogy vastag fekete kihúzással Várkonyi fia cenzúrázta ki a kéziratból a Weöres betegségének jellegére vonatkozó információt.) 1970. végi találkozásukkor Weöres többek között megjegyzi, hogy véleménye szerint Hamvas hagyatéka sem Kemény Katalinnál, sem Molnár Sándor festőnél nem lesz biztonságban, viszont a Bata Imre által az egyik kézírattárnak eljuttatott anyag reményei szerint megmarad. Ez utóbbi információ a 241. oldalon közölt fakszimilék közül a második lap túloldalán szerepel, melyet jelen kiadás – vélhetően személyes vonatkozásai okán – nem közöl, pedig Weöres és Hamvas szellemi kapcsolatát, utóbbi hagyatékának hányattatott sorsát és kapcsolati hálójukat illetően pótolhatatlan adatok.

A levelek jelentős része versmellékleteket tartalmazott, melyek hiányoznak e kiadványból, de ezt a kötet külön nem jelöli. Egyes levelek kényes tartalmuk miatt világos, orientáló lábjegyzeteket igényelnének az érdeklődők számára is. Így például Weöres 1938. október 29-i levele, amelyben a költő jelzi, eláll Illyéshez írt verse közlésétől. A *Pergő évek* a levél idézése során a kérdéses bekezdést (jelölten) elhagyja, a vers

kéziratát csak az *Egybegyűjtött levelek* II. kötete közli. Weöres Sárközinek írt 1938. október 26-i levele²⁷ szerint nem Illyés személye, hanem ünnepeltetése és az elnyomók általi kihasználása ellen irányult a vers, amelynek közlésétől barátai tanácsára Weöres végül elállt. Azon időszakra vonatkozóan, amelyből Várkonyi levelei nem maradtak fenn, vagy nem hozzáférhetőek, Kende Katalin a *Pergő évek* visszaemlékezéseit vonta be magyarázatképpen, mint például a 43. oldal 36. lábjegyzete esetében. Mivel ő végezte a másik kötet szöveggondozási munkálatait is, üdvözlendő lett volna, ha mindvégig jelöli az általa idézett Várkonyi-szövegrészletek forrását (itt például a *Pergő évek* 371. oldalára utal).

Méltatásra érdemes, hogy az *Egybegyűjtött levelek*hez hasonlóan e kiadványban is szerepelnek a *Pergő évek*ből elhagyott politikai kiszólások, mint például Weöres 1938. november 25-i levelének azon részletei, melyek Várkonyinak a Szálasi-párthoz való viszonyára és ennek megítélésére vonatkoznak (47–48.), és amelyet tanácsos lett volna kontextualizáló jegyzettel ellátni. A kiadvány fontos részét képezik azok a megjegyzések is, amelyek Kodolányi szövegeivel, és azok méltatásával függenek össze, illetve ahol Várkonyi nehezményezve összegzi, milyen sémák nyomán helyezik el őt kortársai. Az első cédulárészlet – „Nándor, tulajdonképpen te vagy az egyetlen jóbarátom az életemben. Nándorom, vigyázz rám ebben az életben, nélküled egyedül vagyok. Weöres Sándor.” (227.) – megható írásos bizonyítéka barátságuknak, melynek sokszínűségéről és mélységéről (a hétköznapi ügyintézésektől a kölcsönös szellemi inspirációkig és egymás támogatásáig) maradéktalanul megbizonyosodhatunk a levelezés alapján is. Csakhogy a hagyatékot áttekintve kiderül, hogy a két kézírásos részlet nem egy cédulán szerepel, ahogy azt a 227. oldal 176. lábjegyzete állítja, és a faksimile sejteti. Az első vallomás az alkoholmennyiség feltüntetésének (4 abszint, 1 mecseki) a helyére került, amelyet elfogyasztottak, és ennek Weöres írásképe sem mond ellent. Hibás datálású a 241. oldalon Weöres és Várkonyi utolsó találkozását dokumentáló beszélgetőfüzet (1973. helyett 1970.).²⁸ A névmutató orientáló jellegű, de közel sem olyan részletes, mint például a *Pergő évek* 2004-es kiadásáé.

A korszak kutatói, különösen Weöres, Várkonyi és a Sorsunkhoz kapcsolódó szerzők szövegeivel foglalkozó szakemberek számára is pótolhatatlan, számos filológiai újdonságot és forrásértékű dokumentumot tartalmazó kötetet kapott kézhez az olvasó. A *Könyvműhely* korábbi kiadványaihoz hasonlóan számos adalékot tartalmaz a cenzúra korabeli működéséről, és nélkülözhetetlen jegyzetek segítik a főszereplők kapcsolatrendszerében, valamint szellemi tájékozódásában való eligazodást.

(*Széphalom Könyvműhely, Budapest, 2024.*)

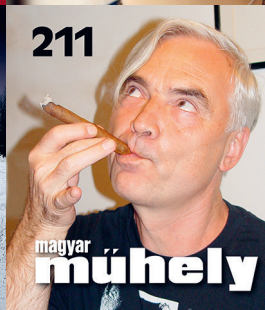
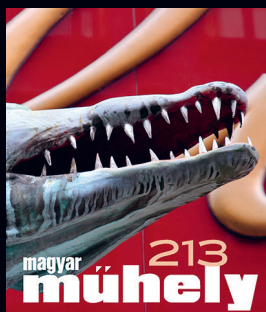
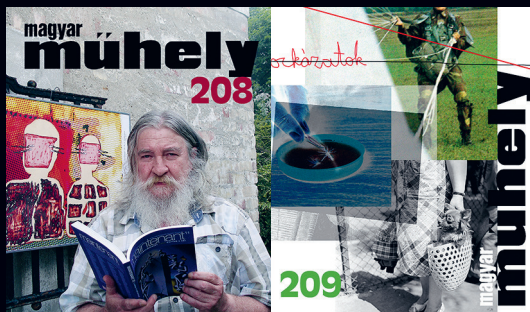
²⁷ Weöres Sándor levele Sárközi Györgynek, Csöngé, 1938. október 26 = WEÖRES, *Egybegyűjtött levelek*, II., 204–205.

²⁸ Ezúton köszönöm az egyik szerkesztő, Kende Katalin készséges segítségét, aki a többi Várkonyi-kézirat alapján megerősítette a datálás módosítására vonatkozó felvetésemet.

magyar műhely

negyedévente megjelenő
avantgárd folyóirat

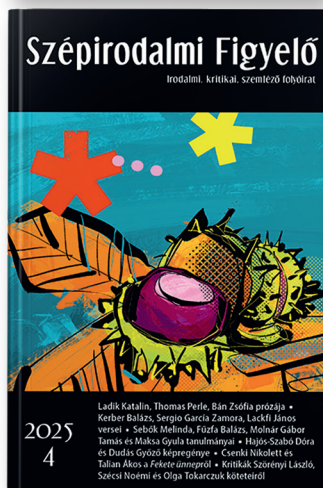
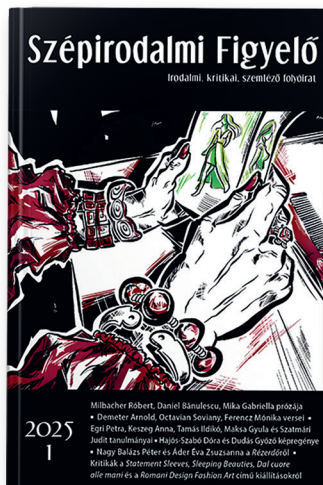

Szépirodalmi Figyelő

Irodalmi, kritikai, szemlélő folyóirat

Megjelenik évente hatszor • Egy lapszám ára: 1200 Ft

A lapot megrendelheti és előfizetési igényét jelezheti közvetlenül szerkesztőségünk felé is a szif.szerk@gmail.com e-mail címen.

Ebben az esetben **6000 Ft éves előfizetési díj** ellenében postázzuk megjelenést követően a lapszámokat.

A Szépirodalmi Figyelő szerkesztősége: 1072 Budapest, Akácfa utca 20.
Telefon: 06-1 321-8023; e-mail: szif.szerk@gmail.com • www.szepirodalmifigyelo.hu

Keresse L. SIMON LÁSZLÓ új esszékötetét!

2025
224 oldal
4900 Ft

Kiadja:

**Ráció Kiadó –
Szépirodalmi Figyelő
Alapítvány**

1072 Budapest, Akácfa utca 20.

Telefon: 06-1 321-8023

e-mail: racio@racio.hu

www.szepirodalmifigyelelo.hu

Mihály

MÉHES GYÖRGY – NAGY ELEK
ALAPÍTVÁNY

„A szabad alkotáshoz autonóm intézményekre is szükség van. És annak az igazságnak a belátására, hogy a politika nem tud mindent uralni és nem is kell rá törekednie, éppen a saját távlatos céljainak érvényesülése érdekében...

A szabadságukért, az önrendelkezési jogukért és a szuverenitásukért sokat küzdő nemzetek fiai pontosan tudják, az intézmények garanciát jelentenek az értékek megőrzésére és továbbadásukra. Kisebbségi létbe kényszerült honfitársaink szerte a Kárpát-medencében még inkább érzik ezt, s intézményeikhez, szervezeteikhez körömszakadtáig ragaszkodnak. Az intézmények autonómiája rendkívül összetett kérdés, hiszen egészen más egy állam által fenntartott költségvetési szerv, és a tagok önrendelkezésére építő, egyúttal alkotmányos védelmet kapó köztestület helyzete...”

Ára: 700 Ft
Előfizetés egy évre (4 szám): 2500 Ft

25.12.18. – 26.03.13. /
ÖRÖKÖLT IDŐ

BEREZNAI PÉTER
Munkácsy-díjas festőművész és
LESTYAN-GODA JÁNOS
szobrászművész kiállítása

Nyitva tartás:
kedd-péntek 12:00–18:00
szombat 10:00–16:00

Budapest, V., Kossuth Lajos utca 10.
galeria@bab.art